

GESZTELYI TAMÁS

ANTI-K GEMMAÖRÖKSÉGÜNK

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

DEBRECEN , 2005

I. Északkelet Pannonia négy legjelentősebb gemmalelőhelye

Bevezetés: A terület és a vizsgált leletanyag körülhatárolása

Az értekezés címének megválasztása talán vitatható – beszélhetünk-e egyáltalán gemmaörökségről? –, de mégis ez fejezi ki legjobban a kitűzött kutatási célt. Ez pedig a római foglalástól a középkor végéig Magyarországra került gemmák szakkatalógusszerű feldolgozása, és Pannonia, ill. Magyarország kultúrájában játszott szerepük vizsgálata. A vizsgálat tehát a gemmahasználat szempontjából két fontos történelmi korszakot, az ókort (Kr. u. 1-4. sz.) és a középkort (12-16. sz.), és két, egymással csak részben egyező területet, Pannoniát és Magyarországot foglalja magában. Ráadásul ez utóbbi középkori és jelenlegi területe is nagymértékben eltér egymástól. Így általános érvényű földrajzi határok kijelölése reménytelen lett volna. Ami összeköti és valamiféle egységbe fogja a vizsgált korszakok gemmáit, az az, hogy valamennyi kulturális örökségünk részét képezi.

Pannonia Magyarország mai határain belüli legjelentősebb gemmalelőhelyei Északkelet Pannoniában találhatók (Brigetio, Aquincum, Intercisa, Gorsium). Ezeken túl még több néhány darabból álló gyűjtemény található a dunántúli múzeumokban, ezekkel azonban nem kívántam növelni az értekezés katalógusának terjedelmét. A Drávától délre eső pannoniai területek gemmaleleteiről még hozzávetőleges adatokkal sem rendelkezünk. Egyedül a szlavóniai Mursa (23 db) és Certissia (11 db) gemmái vannak publikálva, de hogy ezen túl a Singidunumig terjedő szakaszon előfordulnak-e, annak semmi nyoma a szakirodalomban. Pannonia délnyugati részének gazdag kereskedő városaiban, mint Poetovio és Siscia bizonyosan jelentős ékszerviselettel számolhatunk, de a gemmaleletekre vonatkozóan legfeljebb kisebb publikációkból szerezhetünk némi ismeretet. A sisciai gemmák többsége valószínűleg a zágrábi, Archeológiai Múzeumba került, mennyiségükről közelebbi adattal nem rendelkezünk, csupán kis részük publikált. Tanulmányozásukra – a gyűjtemény publikálatlanságára való hivatkozással – a múzeumtól nem sikerült engedélyt szereznem.

A Borotványkő út magyarországi szakaszának városaiból – Salla, Savaria, Scarbantia – meglepően kevés gemmaleletről tudunk. A szombathelyi Savaria Múzeumban csak néhány gemma található, elveszett szombathelyi eredetű darabokról azonban a Nemzeti Múzeum és a Darnay-gyűjtemény leltárkönyvei alapján van tudomásunk. Vindobona esetében pontos adattal ugyan nem rendelkezünk, Ortolf Harlnak, Bécs város volt régészeti felügyelőjének

szóbeli közlése alapján azonban csak néhány darabról van szó. Pannonia területéről legnagyobb számban Carnuntumban kerültek elő gemmák. A Museum Carnuntinumban 368 darabot őriznek, és igen sok található magángyűjteményekben (a legjelentősebb gróf Abensperg-Trauné, Petronellben, 159 db). G. Dembski 2005-ben megjelent katalógusában a magángyűjtemények anyagát is feldolgozta, így ezer fölé (1270 db) emelkedett a tételek száma. Ez a mennyiség több, mint amit Pannonia összes többi területéről ismerünk, de a lelőhelyek a vásárolt gemmák esetében ellenőrizhetetlenek. Különösen a magángyűjtemények esetében sok kideríthetetlen eredetű, nem antik darabbal kell számolni. Maga Dembski is említi katalógusának bevezetőjében (20. oldal), hogy Carnuntumban árulnak egészen kiváló minőségű hamisítványokat, melyeket az eredetitől nem tudnak megkülönböztetni. Így rendkívül nehéz eldönteni, hogy a carnuntumi katalógusból mennyi azon gemmák száma, melyek valóban ottani leleteknek tekinthetők.

A II. világháború előtt még történt kísérlet az egész Pannoniára kiterjedő gemmakatalógus készítésére, ahogy ezt a *Dissertationes Pannonicae* sorozat igazolja. Ebben persze nem csekély szerepe volt egy olyan nagy tekintélyű szervező egyéniségnek, mint Alföldi András. Ma valószínűleg neki is nehezebb dolga volna. Mindenesetre a 40-es évek elején előkészület történt az említett sorozatban a pannoniai gemmák publikálására. A feladattal megbízott Bartók Katalin nemcsak a magyarországi, hanem az ausztriai, a horvátországi és az észak-itáliai múzeumok gyűjteményeiből is összesen 1644 db gipszlenyomatot gyűjtött össze. Ezeket tematikai csoportosításban szorosan egymás mellé helyezve – nyilván költségkímélés okából – 14 táblába rendezték, és az akkori szokásoknak megfelelően 1:1 méretarányban lefényképezték. Ehhez járult még 13 tábla a lenyomatok egy részének kb. háromszoros nagyítású képeivel. Ez a kötet 1944-ben eljutott az imprimatúráig (megtalálható a Központi Régészeti Könyvtárban). Fennmaradt a hozzá készült kézirat is, ez azonban csak katalógust tartalmaz, kísérőtanulmányt nem. A leírások rendkívül szűkszavúak és hiányosak, tehát még messze voltak a befejezéstől. A legsajnálatosabb hiányossága az, hogy egyetlen tétel mellett sem szerepel leltári szám. Ma már nehéz megállapítani, vajon ez azzal függ-e össze, hogy sok leltári szám már akkor sem volt ismeretes, vagy inkább azzal, hogy ennek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget.

Ezen a – ma már elengedhetetlen – technikai kérdésen túl az anyaggyűjtésnek volt egy koncepcionális tévedése is. A katalógus leírásaiból az derül ki, hogy a legnagyobb mennyiségű lenyomat a trieszti múzeumból származik, de akad közöttük jó néhány Aquileiából, Grazból, Spalatóból, tehát olyan területekről, melyek nem tartoztak Pannoniához. A Magyar Nemzeti Múzeum több mint 300 darabos gyűjteményéből mindössze

175 db került a kötetbe, de ezek sem tekinthetők eleve pannoniai eredetűeknek, ahogy ez a gyűjtemény 2000-ben megjelent katalógusából kiderül. Sajnos többségének a lelőhelyéről nincs megbízható adatunk, és legfeljebb csak feltételezhetjük, hogy Pannonia, ill. a Kárpát medence területéről származnak. A vidéki gyűjteményekből is viszonylag kevés került a kötetbe, a szisztematikus gyűjtéshez több időre lett volna szükség. Az elkészült katalógus behatóbb tanulmányozása mégsem fölösleges. Ennek során kiderül ugyanis, hogy szerepel benne néhány olyan magángyűjtemény, melyeknek a II. világháború utáni sorsáról semmit nem tudunk. Bár az ezekbe bekerült darabok eredetéről sem tudunk közelebbit, egy gyűjtemény esetében jó okunk van annak feltételezésére, hogy Brigetióból származtassuk. Ezek az Ács megjelöléssel szereplő gemmák – összesen 37 db – , melyek Barkóczy László szíves felvilágosítása szerint Patzenhofernek, az ácsi cukorgyár tulajdonosának a gyűjteményéből valók. Ez pedig brigetiói leletek összevásárlásából jött létre. Ezeken túl még 28 db gemmánál szerepel Brigetio lelőhelyként, melyeknek hollétéről ma már nem tudunk. Bár a gipszlenyomatokról készült egykori felvételek igen szerény minőségűek, az ábrázolások meghatározására alkalmasak.

Az elmúlt években örömdetesen megszáporodott helytörténeti kiadványok is gyarapították a pannoniai eredetű gemmák állományát. A Dunaszekcső (római Lugio) történetét leíró kötet¹ tudósít 24 helyben előkerült gemmáról, melyek eltűntek ugyan, de a szerző még a háború előtt készített róluk pecsétviasz lenyomatokat, melyek ma a helytörténeti gyűjteményben láthatók. Ezekből 22 ábrázolás meghatározható. Ez pannoniai viszonylatban nem csekély mennyiség.

Már az eddigiekből is kiviláglik a gemmakutatás egyik legkritikusabb kérdése: a lelőhely. Mivel igen kis méretben viszonylag nagy érték koncentrálódik, ideális tárgya volt mindig is a műkereskedelemnek. Ennek lett a következménye, hogy a világ legnagyobb, több ezer darabos gyűjteményeinek az eredetéről vajmi keveset tudunk. De ahol ez az adat szerepel is, megbízhatósága igen kétséges. Hazai példával élve: két debreceni gemmagyűjteménynek, a Kazzay Sámuelének (165 db) és Déri Frigyesének (109 db) egyaránt az állítólagos lelőhelye Brigetio volt. Ha egy részüknél ez el is képzelhető, bizonyos, hogy sok idegen darab kerülhetett közéjük, köztük nem antikok is, különösen a Kazzay-gyűjtemény esetében. Ennyi bizonytalanság már elegendő ahhoz, hogy ezeket a gyűjteményeket a pannoniai lelőhelyű gemmák vizsgálatába ne vonhassuk be.

¹ Halász F., Mit tudunk Dunaszekcsőről az őskortól napjainkig. Dunaszekcső 2000, 124 skk.

1A. Brigetioi gemmleletek

Brigetioi eredetű gemmagyűjtemények és lelőhelyeik

A Pannonia északi limesén, a Vág Duna-torkolatával átellenben fekvő Brigetio már a Kr. u. 1. század közepe körül katonai állomáshellyé vált.¹² Az 1/2. század fordulója körül a Carnuntum és Aquincum közti határszakasz megerősítésére legióstábornok hoztak itt létre, ahol a legio I adiutrix állomásozott. A tábor a quad-markomann háborúk fontos bázisa volt. A háborút követően az emberveszteséget túlnyomórészt a Keletről (Kis-Ázsia, Syria) bevándorolt lakosság pótolta. Ez nagy mértékben elősegítette a tábor körüli (*canabae*) és az attól nyugatra fekvő polgári település kialakulását és fejlődését. Ez utóbbi a 3. sz. elején megkapta a *municipium*, majd a század közepe körül a *colonia* rangot.³ Ugyancsak a század elején, 214-ben határmódosítás következtében a város Pannonia Superiorból Pannonia Inferiorba került át. A város virágzó gazdasági életéről tanúskodnak azok a hatalmas éremgyűjtemények, melyek az itteni leletekből jöttek létre.⁴ A fizetőképes kereslet vonzotta a kézműveseket és a kereskedőket. Az árubeségnek köszönhető a kerámia-, az üveg-, a csont-, a bronz- és a gemmaleletek más pannoniai városokat túlszárnyaló mennyisége.⁵ A 3. század közepétől megerősödő barbár támadások következtében az addig virágzó városi élet hanyatlásnak indult. 375-ben itt tárgyalta a quad követséggel a békefeltételekről I. Valentinianus, és eközben érte a halál. Ekkor már a polgári lakosság elhagyta a veszélyessé vált települést, a helyben maradók a római uralom végéig a tábor területére húzódtak vissza.⁶

Bár Brigetio módszeres feltárására mind ez ideig nem került sor, mégis Pannonia leggazdagabb lelőhelyei közé tartozik. Az innen származó leletek bőségére és világszerte való

² Visy Zs.: A római limes Magyarországon.= Der pannonische Limes in Ungarn. Budapest 1989, 52-56. Üö: A Ripa Pannonica Magyarországon. Bp. 2000, 29-37.

³ RIU 2, 89 skk.

⁴ Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn III. Komitat Komárom–Esztergom. Zusammenge stellt von V. Lányi, F. Redő, M. Torbágyi. Berlin–Budapest 1999, 193-415; J. Fitz: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. Budapest–Bonn 1978, passim.

⁵ Paulovics I.: Brigetioi kisbronzok magángyűjteményekből (Piccoli bronzi di Brigetio in raccolte private). ArchÉrt 1942, 216-248; É. Bónis: Das Töpferviertel am Kurucdomb von Brigetio. FolArch 28, 1977, 105-142; É. Bónis: Das Töpferviertel „Gerhát” Brigetio. FolArch 30, 1979, 99-155; L. Barkóczi: Die datierten Glasfunde aus dem II. Jh. von Brigetio. FolArch 18, 1966/67, 67-89; L. Barkóczi: Die datierten Glasfunde aus dem 3-4. Jh. von Brigetio. FolArch 19, 1968, 59-86; Kisné Cseh J.: Római üvegek. Die römische Glasfunde. A Kuny Domokos Múzeum gyűjteményei 2; BÍRÓ 2000.

⁶ A város történetének legbővebb leírását ld. BARKÓCZI 1951.

széthurcolására már a 18. századból van adatunk: „De hogy mennyi és mekkora értékű emléket szolgáltatott az ókorról a buzgó történetkutatóknak ez a mai nyomorúságos falu (ti. Szőny), azt nem egykönnyen számlálhatja el az ember. Mellőzve az ott talált minden méretű bronz-, ezüst- és aranypénzeket, amelyekből szinte határtalan mennyiség forog az egész világban, csak azt a néhány fennmaradt hagyatékát fogom ismertetni ennek az uralkodó népnek..., amelyet azon a környéken találtak s az idevalósi Kazzay-múzeumba hoztak....De ki sorolhatná föl egyenként a római ókor gyönyörű szőnyi tárgyait? Nem hinném, hogy akadna még egy hely az egész Pannoniában, amely az újkorban több pénzt vagy más kincset szolgáltatott volna a római ókorról.”⁷

A 19. sz. nyolcvanas éveitől kezdve, amikor a Budapest-Bécs vasútvonal, majd országút megépítésére sor került, az európai műkereskedelemben még nagyobb hírnévre tettek szert a brigetiói leletek.⁸ A nagy kereslet hatására egyes kezű helybeliek csontfaragványokat kezdtek készíteni, és eredeti rómaiként bocsátották áruba. Ezek ládákra való mennyiségben kerültek Nyugat-Európa nagy múzeumaiba és a régiségkereskedőkhöz, így pl. a liszaboni múzeumba is.⁹

Minden jel arra mutat, hogy Carnuntum után Brigetio Pannonia legjelentősebb gemmalelőhelye.¹⁰ A Weszpréminél említett Kazzay-múzeum a legkorábbi gyűjtemény, amelyről tudjuk, hogy Brigetióból származó gemmák voltak benne, közülük tételesen 10 van felsorolva.¹¹ A komáromi születésű Kazzay Sámuelnek érthetően a legtöbb római régisége brigetiói eredetű volt. A gemmák esetében is megállapítható azonban, hogy sok olyan darab került közéjük, melyek nem voltak antik eredetűek. Arról persze nincs adatunk, hogy gemmák hamisítása is folyt volna Szőnyben, még hozzá a 18. században. Az 1796-ban a Debreceni Református Kollégium birtokába került Kazzay-féle gemmagyűjtemény a legteljesebb, 1863-as leltári leírása szerint 165 db-ból állt. A gyűjteménynek sajnálatos módon a 2. világháború végén nyoma veszett, az említett leltári leírásban azonban megmaradtak a lenyomataik. Ezekből az állapítható meg, hogy a gyűjtemény több mint fele nem volt antik eredetű.

⁷ WESZPRÉMI 1781, III. 445 = 1968, II/2, 929.

⁸ Az erre vonatkozó adatokat ld. *Számadó E.*: Brigetio kutatástörténete (Forschungsgeschichte Brigetios). Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5, 1997, 149-161.

⁹ Pető Mária szóbeli közlése, aki az ottani régészeket felvilágosította a tárgyak eredetéről. A kérdésről bővebben ld.: BÍRÓ 2000, 107-111.

¹⁰ A Museum Carnuntinumban 559 darabot őriznek, és igen sok található magángyűjteményekben G. Dembski az 1969-es disszertációját (Römerzeitliche Gemmen und Kameen aus Carnuntum. Manuskript: 739 db gemma) kibővítve a magángyűjtemények anyagával és az újabb leletekkel egy 1326 tételt tartalmazó katalógust hozott létre, ld. *Carnuntum*.

¹¹ WESZPRÉMI 1968, II/2, 930 skk.

Más korai gemmagyűjtemények leírásaiban is feltűnik Brigetio mint lelőhely.¹² Kazzayé után a legnagyobb, brigetiói eredetűnek mondott gemmagyűjtemény a Déri Frigyesé volt, mely a 19. sz. végén, és a 20. sz. elején jött létre a bécsi műkereskedelemből való vásárlások során (108 db).¹³ Ezek közt is találhatók nyilvánvalóan nem antik darabok. A Kazzay- és Déri-gyűjtemények bevonása a brigetiói gemmák tanulmányozásába ellenőrizhetetlen eredetük miatt csak a legnagyobb óvatossággal lehetséges.

A Magyar Nemzeti Múzeum gemmaleletekből való gyarapodásának legjelentősebb forrása ugyancsak Szőny vagy Ó-Szőny volt. 1879-től kezdve – hála elsősorban Marossy János gyógyszerész ajándékozásainak¹⁴ – folyamatosan érkeztek innen leletek kisebb-nagyobb csoportokban (az ajándékozók: Voetter O., Radok J., Sándor M., Weiß M., Vödrös S., Cseley J., Boda F., Petrovics J., Kállay Ö., valamint a KUK Genie Direction). Ez azt eredményezte, hogy az 1879-1890 közötti időszakban a gemmagyűjtemény gyarapodásának kb. 80 %-a innen származott (összesen 42 db). Ezek lelőhelyeinek hitelességében általában nincs okunk kételkedni, mégis akad közöttük egy-egy nyilvánvalóan nem antik darab (AGUN Nr. 328–330, 334). Ezeket leszámítva a többi bevonását feltétlenül indokoltnak tartjuk a brigetiói gemmaleletek értékelésébe. Az 1914-ben megnyitott komáromi (ma Komarno) Jókai Múzeumba tudomásunk szerint csak néhány gemma került.

A legtöbb hitelesen brigetióinak tekinthető gemma jelenleg a tatai Kuny Domokos Múzeum egykori Kállay-gyűjteményében található. Az eredetileg 68 vésett kőből jelenleg 60 található fel, közöttük 3 nem antik (Brigetio Nr. 71–73). Néhány közülük a gyűjtő ásatásai során került elő, többségében azonban szórvány leletek, ill. adományok, melyeknél a közelebbi lelőhely nem állapítható meg. Kállay Ödönről mint a legnagyobb brigetiói gyűjtemény létrehozójáról érdemes néhány szót szólnunk. 1879-ben született Újszőnyben (a későbbi Komárom), tanulmányai és katonai szolgálata befejeztével Ó-Szőny aljegyzője, majd jegyzője lett. Ettől kezdve minden szabadidejét és pénzét ásatásokra és a leletek begyűjtésére fordította egészen a II. világháború kitöréséig. Közben anyagi okokból éremgyűjteményét eladta a veszprémi múzeumnak. Hatalmasra nőtt gyűjteményéből a Duna jobb partján fekvő Komáromban egy városi múzeumot kívántak alapítani, hogy ezzel a Trianoni-béke során az országtól elszakított bal parti Komárom múzeumát pótolják. A háborút követően nem került sor a múzeum megalapítására, és a gyűjtemény magánkézben tartása sem volt lehetséges,

¹² *Cimeliotheca* 136/2; Elencus Collectionis Nikolai Jankovich ad proprietatem Musei Nationalis Hungarici resignatae (kézirat, NM Adattár). Ann. Nr. 24.= AGUN Nr. 258.

¹³ Vö. *Debrecen*.

¹⁴ Kat. 22, 42, 47, 53, 64, 68, 81, 88, 93, 103, 134.

ezért tulajdonosa eladta az államnak. A gyűjtemény 1957-ben nyert elhelyezést a tatai Kuny Domokos Múzeumban. Kállay Ödön 1960-ban halt meg.

A brigetiói leletek sorsában az 1996-os esztendő hozott változást, amikor megalakult az új komáromi múzeum, melyet Klapka Györgyről neveztek el. Így az 1992-ben Borhy László és Számadó Emese vezetésével megindult Szöny-vásártéri ásatásokból származó, valamint az 1998-ban a MOLAJ "A" út alatt feltárt leletek, melyek között 19 db gemma található, már itt nyertek elhelyezést.¹⁵ Az ásatásoknak és az új múzeumnak példás következményei voltak: egyrészt a helyi régiséggyűjtők legjelentősebbikének, id. Klujber Lászlónak a több ezer darabos gyűjteményét a család 2001-ben a múzeumnak ajándékozta (ebben a gemmák száma 22 db). Másrészt további régiséggyűjtők ajánlották fel gyűjteményüket a múzeumnak tudományos feldolgozás, publikálás és kiállítás céljára (Kiss Attila magángyűjteményében a gemmák száma 35 db), vagy végleges tulajdonlásra (Sándor Lajos 4 db gyűrűt, kettőben gemmával). Ezeknek a leleteknek és adományoknak az ékszereiből (összesen 80 db) hozott létre a múzeum 2003. áprilisában egy időszaki kiállítást, melyhez kiállítási katalógus is készült, így megvalósult a komáromi gyűjtemények első teljes közzététele is.¹⁶ E kiállítás sikere is hozzájárult ahhoz, hogy a brigetiói eredetű gemmaleletekből egy még teljesebb kiállítás jöjjön létre, mely a Kállay-gyűjteményben és a Nemzeti Múzeumban található darabokat is tartalmazta. Ehhez is elkészült a teljes anyagot tartalmazó katalógus, ehelyett azonban csak egy rövid vezető jelent meg.¹⁷

A Kállay-gyűjtemény gemmáinak kb. harmadánál ismerjük a közelebbi lelőhelyet. Ezek többsége a polgárvárosra vagy az azt körülvevő temetőkre esik, melyek közül keletre az I., nyugatra a II-III. polgárvárosi temető terület el. Magyarázata bizonyára abban rejlik, hogy Kállay gyűjtése egybeesik e településrész kiépülésével, amit akkor Felsőfaluvégnek neveztek. Az 1992-ben a Szöny—Vásártér területén elkezdődött ásatásokból eddig 5 vésett gemma (Nr. 29, 39, 44, 61, 89) és egy üres foglalatú gyűrű került elő a polgárváros központjához közel eső lakóház feltárása közben. A másik fontos lelőhely az előbbtől keletre fekvő táborváros, az ún. Ribizlis, ahonnan a Kiss Attila gyűjtemény tetemes része származik (32 db). A legióstábor területéről mindössze két gemma származik, az egyik az ifjú Caracalla portréjával van díszítve

¹⁵ BORHY 1997-1998, BORHY–SZÁMADÓ 1999, 143-162.

¹⁶ Ld. *Komárom*.

¹⁷ GESZTELYI 2004.

(Nr. 85), és egy kő nélküli aranygyűrű.¹⁸ A Béla-pusztáról származó darabok (Nr. 71, 107, 127, 138) valószínűleg a canabae déli temetőjének sírmellékletei lehettek, vagy szórványleletek. A Nemzeti Múzeum egy-egy darabja származik a canabaetól délre eső Caecilia temetőből -- a névadó Caecilia Bathana szarkofágjából (Nr. 83) --, a keletre elterülő Gerhát temetőből (Nr. 123) és a nyugatra lévő Járóka temetőből (Nr. 74). A bal parti ellenerődből (Celamantia) két gemmáról tudunk, melyek közül egy a Nemzeti Múzeumban (Nr. 68), egy pedig a Nyitrai Régészeti Intézetben¹⁹ található. Ezen adatok alapján arra következtethetünk, hogy a köves gyűrűk viselete a polgárváros lakosságának életében fontosabb szerepet töltött be, mint a táborében. Néhány értékelhető sírlelet esetében az is megállapítható, vagy legalább is valószínűsíthető, hogy a gyűrűk, ill. gemmák tulajdonosai nők voltak (Nr. 83, 130-131).

A brigetiói ábrázolással díszített gemmák között sem korai, a császárkort megelőző, sem késői, a 4. századból származó darabok nem fordulnak elő. Az ékkövek viselete a későcsászárkorban továbbra is kedvelt, de már nem látják el ábrázolásokkal (ld. MOLAJ "A" út alatti szarkofág hét ékszerének gemmáját). Az elég nagy számban előkerült vésetlen gemmák többsége is valószínűleg erre az időszakra datálható. Néhány koracsászárkori gemmától eltekintve (Nr. 68, 137), valamennyi a császárkori „koiné” körébe sorolható. Ez a Kr. u. 1-3. század között nagy mennyiségben előállított, igénytelen kivitelű, sztereotip motívumokat alkalmazó gemmákat jelenti, melyeknek az alakokat megformáló véseteiben felismerhetők a különbségek, de egyelőre ezek alapján sem pontosabb datálást, sem területhez köthető műhelyt nem tudunk megállapítani. Többségükben mégis a 2/3. század fordulója körüli évtizedekre tehetők, amit az ismert leletösszefüggésekből, a gyűrűformákból és a nicolopaszták gyakoriságából állapíthatunk meg. Ez egybe esik a római település virágzásának idejével.

A gemmák és gyűrűk anyaga

Az ábrázolással díszített gemmák kőfajtaiban is nagy változatosság figyelhető meg, de kiemelkedően magas a karneolok aránya: 38 %. Ezt a barna jáspisok (17 %) és a nicolopaszták követik (15 %), ill. a kék, lila, fehér, halványzöld sötétkék és a réteges üvegöntvények (7 %). A réteges achátok fajtái közül legkedveltebb a nicolo (7 %) és a (szard)ónix (5 %). A többi kőfajtaból csak néhány darab fordul elő, 4 kalcedon, 2 sárga és 1 zöld jáspis, 1 héliotróp, 2 prasem, 1 ametiszt, 1 szard, 2 hegyikristály. Már korábban

¹⁸ Folia Arch. 30, 1979, 168 Nr. 15.

¹⁹ KOLNIK Nr. 108.

megállapítottuk, hogy a nicolopaszták magas száma a nyugati provinciákra jellemző, kelet felé haladva mind kevesebb van belőlük. A Germania kis limes menti erődjeiből származó gemmáknak olykor több mint fele nicolopaszta (vö. *Fundgemmen* 1-4). Rendszerint egyszerű bronzgyűrűbe vannak foglalva, ami arra utal, hogy olcsón elérhető termékről van szó. Bizonyára a közkatonák körében voltak népszerűek. E tekintetben Brigetio nyugati kapcsolatot mutat. A női portrékat ábrázoló szardónix kameók viszont valószínűleg a Balkán felől érkeztek Brigetióba.

A gemmáknak csekély része maradt fenn gyűrűbe foglalva. Ezen gyűrűk anyaga többségében bronz (9), arany (5) és ezüst (4), egyetlen esetben vas. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy a 2. századtól a vasgyűrűk használata háttérbe szorult a bronzsal szemben. Az itt szereplő darab (Nr. 78) különlegessége, hogy karikájára vékony ezüstlemez van spirálisan felcsavarva. A valószínűsíthető javítási szándék mellett az ezüst és a vas eltérő színhatása a gyűrű dekorativitását is fokozhatta. Könnyen elképzelhető, hogy a ritkaságnak számító, kora császárkori ezüstgemma (Nr. 49) is vasgyűrűbe volt foglalva, ahogy ezt egy germaniai példa mutatja.

Feltűnő az aranygyűrűk gyakorisága, továbbá az is, hogy a gyűrűk formájuk alapján vagy a 2. század második felére, vagy a 3. századra datálhatók. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy a quad-markomann háborúk után elsősorban keleti bevándorlók telepedtek le a városban, akik körében az ékszerviselet kedveltebb volt, mint a rómaiaknál, és a Severus-kori gazdasági fellendülés meg is teremtette ehhez az anyagi feltételeket. Az aranygyűrűk többségénél a méret, ha sírból került elő, akkor a csontváz alapján is megállapítható, hogy vagy gyermek, vagy nő viselte azokat. Ez utóbbiak közé tartozik a katonavároستól délre fekvő temető Caecilia szarkofágjából származó gyűrű (Nr. 83). Ezek a leletek arról tanúskodnak, hogy Brigetióban volt egy jómódú társadalmi réteg, mely az arany ékszereknek nemcsak a viselését, de még a sírba helyezését is megengedhette magának. A 4. századtól azonban ezek mind ritkábbakká váltak, s helyükre a bronzgyűrűk, a gemmák helyére pedig a lemez felületére stilizált, alig felismerhető állat- és növény-motívumok kerültek, melyek valószínűleg szasszanida eredetűek.²⁰

Az ábrázolások és értelmezésük

A többségében tucatárúnak tekinthető brigetiói gemmák közül kétségtelenül a sast itató Ganymedest meglelevenítő kameo emelkedik ki leginkább mind méretével, mind kidolgozásának színvonalával (Nr. 137). Valószínűleg egész Pannonia legszebb vésett

²⁰ Vö.: Antike Welt 34, 2003/5, 507 Abb. 8; B. Muschig, Hb. der Orientalistik 7, 1988, 289 skk.

ékkövét láthatjuk benne, melynek értékét eredeti, pelta motívummal övezett aranykerete is növeli. Leletkörülményeiről sajnos semmi közelebbit nem tudunk. Előállítási helyét Rómában, valószínűleg az udvari műhelyben kell keresnünk. Kompozíciója egyedi: a sast itató Ganymedes-ábrázolásokon az ifjú mindkét kezét előrenyújtja, hogy a serleget tartsa, vagy hogy másik kezével a sast gyengéden megérintse, feje és felső teste pedig mezítelen.²¹ Itt egyik kezével hátranyúlva sziklára támaszkodik, fején fríg sapka, felső testén pedig köpeny. A sziklára támaszkodás motívuma feltehetően a Venus és a sas jelenetéből származik, melynek ábrázolását kora augustusi gemmákról ismerjük.²² A cameo stílusa klasszicizáló: az egymással szembehelyezett két alak háromnegyed nézettel a néző felé fordul, így „kiterített” és kiegyensúlyozott kompozíció jön létre. Az alakok aránya, plaszticitása, a részletek kidolgozása nem hagy kívánni valót maga után. Ez a stílus az Augustus korban alakult ki Rómában, de Hadrianus korára is jellemző volt. A jelenetben nem pusztán egy mitológiai történet felidézését kell látnunk, hanem elsősorban annak római jelentését. Ganymedes a trójai királyi család tagjaként a gens Iulia, de tágabb értelemben a trójai eredetű római nép ősei közé tartozott, aki Zeus-Iuppiter (=sas) választottjaként az Olymposra kerülhetett, tehát a császári apotheosis egyik mitikus előképét jelentette.

Ugyancsak Augustus kori lehet az Apollón Sauroktonost (Nr. 39) ábrázoló gemma, mely finom kidolgozásával messze meghaladja a tömegtermékek színvonalát. A praxitelési szobrot követő ábrázolás sajátossága, hogy a fa tövében egy másik gyík is megjelenik. Különlegességnek tekinthető az a gyűrűbetét, mely nem ékköből vagy üvegből, hanem ezüstlapból készült (Nr. 49). A rajta látható jelenet: fa alatt álló Amor botját a fa koronája felé tartja, ahol egy madár ül az ágon. Ez gemmákon jól ismert motívum, jelen esetben azonban még további részletei is vannak a jelenetnek: a fa törzsére kígyó tekeredik, fejét fenyegetően Amor felé fordítja, kettőjük között pedig egy madár holtan (fejfel lefelé) hullik a földre. Mivel az eredeti jelenetben a gyermek Amor számára a madarak zaklatása csupán játék, nem valószínű, hogy a lehulló madarat ő ölte volna meg. Inkább az feltételezhető tehát, hogy a kígyó ragadta el a fészket védő madarat, és Amor botjával rátámad, hogy az áldozatot megmentse. Erre vall az is, hogy tekintete a kígyóra irányul, és nem a fa koronájára. Lehetséges más értelmezés is, amennyiben a jelenetet két Aisopos mese kombinációjának tekintjük.²³ Az egyikben egy madarász a fa alatt meghúzódnó kígyót nem veszi észre, és marásának áldozatául esik. A másikban egy sólyom, mely egy pacsirtát ragadott el, maga esik

²¹ HERBIG 1949, 1-9, Abb. 4, 14; *Sichtermann*, Ganymedes. LIMC IV 145 sk., Nr. 138-169.

²² VOLLENWEIDER 83 sk., Taf. 96/3, 6.

²³ *Vandlík K.*: Aesopica. Ezüstgemma Brigetióból. AntTan 48, 2004, 135-142.

egy madarásznak áldozatul. Ez esetben a földre hulló madár lenne a ragadozó, mely nagyobb természetűnek látszik ugyan a fán ülőnél, de csőre nem utal ragadozó voltára.

Ikonográfiai ritkaságnak számít az ülő Dea Roma mellett megjelenő Amor, amint kardhüvelyt nyújt az istennő felé (Nr. 17). Ez a mozzanat a korai császárkorban kedvelt Venus Victrix ábrázolásokon fordul elő. Magyarázata bizonyára az, hogy a két istennő a birodalmi gondolat szempontjából szorosan összekapcsolódott, ami Hadrianus idején úgy jutott kifejezésre, hogy Rómában közös templomot kaptak.

Figyelemre méltóak a Iulia Domna és a Caracalla portrék. Közülük kettő üvegöntvény (Nr. 86-87), tehát sorozatban készülhettek. A Caracalla portrék előfordulása Brigetióban és Aquincumban összefügghet a császár 214-es pannoniai látogatásával. Az uralkodó talán a dák hadjáratban hőiesen küzdő katonáknak ajándékozta a portréjával díszített gyűrűket. Két portrégemma esetében a forma is említésre méltó (Nr. 85, 90). Úgy tűnik, hogy a kerek alakú gemmák a 2–3. sz. fordulóján váltak kedvelté. Elterjedésükben talán szerepet játszott az üvegedényeken elhelyezett kerek alakú, gyermekportrékkal díszített domborműves fül. M.-L. Vollenweider Geta, ill. Caracalla ábrázolásait feltételezi bennük (Geneve II Nr. 250-254).

A brigetiói eredetű gemmákon a leggyakoribb témák a következők: Iuppiter (8), Bonus Eventus (9), Mars (8), Mercurius (6), Ceres (7), Amor (7), Minerva (6), Fortuna (4), Hercules és hérósz fegyverekkel (7), Victoria (4), Victoriola (4), Apollo-Sol (4), szatír (4), sas (7), oroszlán (3), ló (3), delfinek, halak (7). Ha az ábrázolásokat gondolatkörök²⁴ szerint csoportosítjuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a hadviseléshez kötődő témák a leggyakoribbak: Iuppiter, Mars, Minerva, Victoria, hérósz, ló, sas, oroszlán. Ezt követik a bőséget, jólétet kifejező témák: Bonus Eventus, Mercurius, Ceres, Fortuna, majd pedig a gondtalan életet idéző Amor- és szatír-ábrázolások. Természetesen több jelentésük lehetnek a Iuppiter, Fortuna vagy az oroszlán ábrázolások is az egyén szándékától, vagy az adott terület sajátosságától függően.

Brigetio helyzetét fekvése és funkciója alapvetően meghatározta. A Dunai-limes ellenséges támadástól állandóan veszélyeztetett részén helyezkedett el, ezért is vált katonai központtá. Ugyanakkor a Severus korban a helyi kereslet és a közvetítő kereskedelem hatására virágzó kereskedelmi és kézműves központtá is vált. A hadviseléshez köthető ábrázolásokat korántsem kell úgy tekintenünk, hogy azokat feltétlenül katonák viselték. A hadistenek védelmére minden limes-menti lakosnak szüksége volt. Ugyanakkor a katonák legalább annyira vágyhattak a békés, gondtalan életre, miként a civilek. A kizárólag katonák

²⁴ Vö. GESZTELYI 1998, 56 skk; AGUN 12 sk.

lakta Celamantiából előkerült két gemma egyike ifjú szatírt (Kat. 68), a másika pedig egymás mellé helyezett szatír- és Pán-maszkot ábrázol.

Az egyes istenalakok brigetiói jelentéséhez közelebb kerülhetünk, ha az itt fennmaradt feliratokkal és egyéb leletekkel összevetjük őket. Iuppiter (Nr. 1-8) érthető módon mind az ábrázolások, mind a feliratok tekintetében a legkedveltebb istenek közé tartozott. A brigetiói feliratok tanulsága szerint az állítóik többségében különféle rendfokozatú katonák voltak, kisebb részben pedig polgári személyek.²⁵ Létezett a városban egy *collegium Iovium* is, mely Iuppiternek és Iunónak állított oltárt a 3. sz. elején.²⁶ A *collegium* többségében civil tagjai között feltűnően sok a görög nevű, akik talán ezzel juttaták kifejezésre a római állam iránti lojalitásukat.

A Minerva-ábrázolások nagy száma a gemmákon (Nr. 11-16) összefügghet azzal, hogy az istennő valóban fontos szerepet játszott a város vallási életében. Nemcsak bronzból és terrakottából készült szobrocskái maradtak fenn²⁷, hanem a kisszámú nagyplasztikai alkotások közül is kettő őt ábrázolja, melyek feltehetően kultusz szobrok voltak.²⁸ Állítanak neki oltárt úgy is, mint a capitoliumi triász tagjának, de önállóan is, mégpedig veteránok, egy centurio és a *schola tubicinum*.²⁹ A delfinek és halak kedveltsége (Nr. 111-117), valamint a hajó (Nr. 119) bizonyára Brigetio Duna-parti fekvésével függ össze, aminek mind hadi, mind kereskedelmi szempontból nagy fontossága volt. A delfin mellett megjelenő tridens kifejezetten Neptunusra utal, és egy nicolopasztán magának az istennek az alakja is felsejlik, amint kezében delfint tart (Nr. 10). Neptunusnak több istennel, köztük a capitoliumi triásszal oltárt állított a leg. I. adiutrix egyik corniculariusa (kürtös), és egyúttal az említett istenek templomát is felújította.³⁰ Carnuntumtól Aquincumig több feliratból is megállapítható, hogy Neptunust a terület isteneként tisztelték, azaz a nagy határfolyóval, a Danubiusszal azonosították.³¹

Nyilvánvalóan a katonai léthez kapcsolódhatnak a Mars-ábrázolások, melyeknek érdekes módon a brigetiói feliratok között nincs párhuzama, és a szobrászati emlékek is ritkák.³² A gemmákon elsősorban a vállán tropaeumot (győzelmi oszlop a zsákmányolt fegyverekkel) tartó Mars Gradivus (=lépő Mars, Nr. 25-28), és az álló Mars Ultor (=bosszuló

²⁵ BARKÓCZI 1951, 32.

²⁶ BARKÓCZI 1951, 44; RIU 2, Nr. 410.

²⁷ PAULOVICS 1942, 220; BARKÓCZI 1951, 33.

²⁸ BARKÓCZI 1951, 45, Taf. LIV/1, 3.

²⁹ BARKÓCZI 1951, 32-3; RIU 2 Nr. 393, 443, 444.

³⁰ BARKÓCZI 1951, 31 = RIU 2 Nr. 284.

³¹ Vö.: RIU 3 Nr. 751 = CIL III 3662 (Neptuno et Nymphis, a nyergesújfalui auxiliaris táborból), RIU 3 Nr. 800 = CIL III 3637 (IOM Neptuno Serapi, Piliscsévrről), ALFÖLDY 1963, 53.

³² BARKÓCZI 1951, 33; PAULOVICS 1942, 241.

Mars, akinek Augustus állított templomot és szobrot a Caesar-gyilkosság megbosszulása után) típus fordul elő (Nr. 29-32), ami a már elért győzelem kifejezéseként értelmezhető. Ugyanez a jelentése Victoriának, aki a trónoló Iuppitert koszorúzza (Nr. 8), vagy Victoriolának, aki kétszer Minerva (Nr. 13-14), egyszer pedig a Iuppiterként ábrázolt imperator tenyerén állva tart koszorút a kezében (Nr. 81), jelezve a segítségével elért győzelmet. Egy győri gyűjteménybe került nicolópasztán Victoria globuson lebegve jelenik meg, kezében a győzelmet hirdető koszorúval és pálmaággal (Nr. 50).

A remélt hadisiker kifejezője lehet a fegyverben álló (Nr. 80) vagy a kardjában gyönyörködő hérósz, aki Theseusszal azonosítható (Nr. 79).³³ Az előbbi értelmet tulajdoníthatjuk az olyan ábrázolásnak is, melyen csak a fegyverek felsorakoztatása látható (Nr. 119). A biztosnak tekintett hadsikert fejezhette ki Sol ábrázolása (Nr. 42-43), amennyiben Sol invictust látták benne.³⁴ Egy a legióstábor praetoriuma mellett lévő tiszti lakásból előkerült Diana-dombormű arra mutat, hogy a katonaság a vadásztennőt (Nr. 41) is a magáénak érezte.³⁵ A Severus-korban Pannonia és Noricum területén Nemesisszel, a sorsistennővel (Nr. 51) is azonosították, és részben az amphitheatrumi játékok, részben a lakóhely védőistennőjét látták benne.³⁶ A Pannonia északkeleti területén különösen tisztelt Hercules (Nr. 76-77) mind a polgári lakosság, mind a katonaság körében népszerű volt.³⁷ Brigetióban is állítottak neki oltárt, egy alkalommal Fortunával közösen.³⁹³⁸

Apollo alakja (Nr. 39-40) a provincia lakói számára nem a Musagetest, a művészetek pártfogóját jelentette, hanem sokkal hétköznapiabb és gyakorlatiasabb szerepet játszott: a gyógyítás istene volt. Kapcsolatba hozták a Brigetio környékén található hőforrásokkal, melyek vizét a katonai táborhoz vezették, hogy gyógyító hatását élvezzék (*fons Salutis*). Q. Ulpius Felix, Brigetio Augustalisa 205-ben egy csarnokot dedikált itt Apollónak és Hygiának, amit 217-ben még ki is bővített.³⁹ Ennek közelében, a tábortól délre állhatott Apollo Grannus szentélye, aki ugyancsak a gyógyítással hozható összefüggésbe.⁴⁰ Egy feltehetően görög származású centurio Apollo Daphneusnak emelt oltárt.⁴¹ Aesculapiusnak (Nr. 45) oltára és

³³ M. Henig, The Veneration of Heroes in the Roman Army. The Evidence of Engraved Gemstones. *Britannia* 1, 1970, 249-265.

³⁴ BARKÓCZI 1951, 34, *Debrecen* Nr. 35-36.

³⁵ BARKÓCZI 1951, 45, Taf. LIII/1.

³⁶ Vö.: P. Karanastassi-F. Rausa, Nemesis. LIMC VI (1992) 766 Nr. 269-273; ALFÖLDY 1963, 61, RIU 3 Nr. 671: Nemesi Augustae et genio loci, 216-ban.

³⁷ FITZ 1962, 623-638.

³⁸ BARKÓCZI 1951, 33; RIU 2, Nr. 392.

³⁹ RIU 3, Nr. 773 (=CIL 3649); PAULOVICS 1941, 124 sk, BARKÓCZI 1951, 31, RIU 2 Nr. 377; KÁDÁR 1989, 1048.

⁴⁰ CIL III 10972 = RIU 2 Nr. 376.

⁴¹ CIL III 4285 = RIU 2 Nr. 375.

szobortöredékei is ismertek Brigetióból.⁴² Neki is állítottak Hygiával közös oltárt.⁴³ Ezek jelentőségét akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy a hadsereg volt az egyetlen a rómaiaknál, mely szervezett orvosi ellátással rendelkezett.

Az oroszlán kedvelt és sokjelentésű ábrázolás volt (Nr. 94–97), és további attribútumok híján nehéz eldönteni értelmezését. Legáltalánosabban a férfiasságot, az erőt és bátorságot testesítette meg. Hozzá hasonlították a legbátrabb harcosokat. A vele való megküzdés a legvitézebb tettek közé tartozott, ezért volt királyi kedvtelés az oroszlánvadászat. Egy ilyen tettére még Caracalla is igen büszke volt.⁴⁴ Szobrát gyakran állították templomok, temetők bejáratához, ahol kapuőrző, démonelhárító szerepet töltött be. Ugyanakkor asztrális jelentése is volt, mivel része a zodiakusnak, és gyakran magával a nappal azonosították. Ennek következtében megjelent ábrázolása azokban a kultuszokban, melyekben a Nap fontos szerepet játszott, így a mithraizmusban, ahol a beavatás negyedik fokozatát is jelentette.⁴⁵ A nagy mennyiségben készített olcsó oroszlános nicolopaszták (Nr. 96-97) bizonyára a katonaság körében örvendtek a legnagyobb népszerűségnek. Caracalla uralkodása idején pénzérméken is megjelenik az ábrázolása feje körül sugárkoszorúval, szájában villámköteggel.⁴⁶

Ceres gemmákon (Nr. 18-24) jelentkező népszerűségére a feliratállításban nem találunk párhuzamot. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy alakja szorosan összefonódott a gabona- és élelmiszerellátás állami megszervezésével, ill. biztosításával. Erre következtethetünk abból a tényből, hogy a gyümölcsös tálat és kalászt tartó nőalak, mely Domitianustól kezdve rendszeresen előfordul pénzérméken, mindig Fides felirattal van ellátva, hol Publica, hol Augusta jelzővel, melyek a polgárok és az uralkodó közt fönálló kölcsönös bizalmat fejezik ki. Gondolhatunk ezen túl esetleg a császárkori szinkretizmusra is. A gabonabőséget is biztosító Isist Démétér-Ceresszel azonosították. Ennek a nyomát őrzi a Déri-gyűjtemény egy gemmája, melyen Démétér mellképe látható fején kalathosszal.⁴⁷ Másrészt viszont Isis a nemcsak bőséget adó, hanem a sorsot irányító Fortuna alakjában is jelen van, ami a brigetiói gemmákon a fejükre helyezett kalathosban jut kifejezésre (Nr. 54-58). A Iuppiter, Neptunus, Ceres, Fortuna ábrázolások esetében tehát olyan fontos és általános érvényű hatalmi körrel rendelkező istenségekről lehetett szó, akik mind a polgári, mind a katonai lét szempontjából alapvető jelentőséggel bírtak.

⁴² BARKÓCZI 1951, 31, CIL III 10971 = RIU 2 Nr. 374.

⁴³ RIU 2, Nr. 373; KÁDÁR 1989, 1049.

⁴⁴ Historia Augusta, Caracalla V. 9.

⁴⁵ BONNER 35.

⁴⁶ BMC V. Pl. 72/6-7, 73/3, 76/9, 77/8.

⁴⁷ Debrecen Nr. 20.

Mercurius (Nr. 16, 33-38, 57) gemmaábrázolásai más területeken is a legkedveltebbek közé tartoztak. Brigetióban a kisbronzok mellett több reliefen is látható aedícula keretbe helyezve.⁴⁸ A neki dedikált oltárok állítói polgári személyek voltak.⁴⁹ Figyelemre méltó, hogy egy alkalommal Fortunával és Silvanusszal együtt kap oltárt, tehát itt a kereskedői szerencsére gondolhatunk. Ezt fejezheti ki az a gemma is, melyen Mercurius Fortuna felé nyújt koszorút (Nr. 57). A Mercurius fején megjelenő függőleges vonal valószínűleg lótoszlevél, mely az egyiptomi Thottal való azonosítására utal. Más esetben viszont Bona Fortunának egy decurio, *Fortuna fortissima*-nak, ill. *conservatrix*-nek a legio I. adiutrix egy-egy katonája dedikált oltárt⁵⁰, tehát kifejezetten a katonai szerencséről van szó, miként abban az esetben is, midőn Victoria nyújt koszorút Fortuna felé (Nr. 58). Valószínű, hogy Mercurius szerencsehozó jelentése nemcsak az üzleti életre vonatkozhatott, hanem a katonaira is. Így értelmezhetjük azt az egyedinek tekinthető gemmaábrázolást, melyen Mercurius Minervát koszorúzza meg (Nr. 16). Más gemmaábrázoláson Minervát vagy Victoria, vagy Mars koszorúzza.⁵¹

A gemmákon mindenhol igen gyakori Bonus Eventus (Nr. 59-67) az élelem megszerzésének biztonságát és a mindennapok sikereit testesíthette meg. Tekinthették Agathos Daimónnak, vagy a vele díszített gyűrűt egyszerűen jószerencse kíváratnak. Állandó attribútumai a kalász és a gyümölcscsel teli tál, de őt láthatjuk a kalászt és vadászsákmányt tartó alakban is. A gondtalan jólét kifejezői leginkább a dionüzikus-körből kerültek ki. Gemmákon elsősorban a szatírok (Nr. 68-71) igen gyakoriak, amint önfeledten táncolnak vagy játszanak. A bor nyújtotta mámor megtestesítője Methé (Nr. 72-73) volt, akit mindig szájához emelt ivócsészével ábrázoltak, de olykor megjelent kezében az ünnepi felvonulásra utaló thyrsus, vagy mögötte a vágyott nedűt biztosító szőlőtő. Dionysos-Bacchusszal rokonítható Ganymedes (Nr. 74, 135), akinek a kezében tartott kantharos vagy kancsó feladatára utal, mert ő volt az istenek pohárnoka. A békés falusi életet jeleníti meg a kecskéjét fejő pásztor (Nr. 82-83), vagy a zsákmányával hazatérő vadász (Nr. 84).

Az életörömet kifejező témák közül a szerelemre Venus és Amor (Nr. 46-49, 132-133) ábrázolásai utalnak. Más területeken ők a gemmák legkedveltebb motívumai közé tartoznak, Brigetióban kevésbé gyakoriak. Ezek között is egyik ábrázolásában inkább az ünnepélyesen lépő Victoriát feltételezhetnénk, mert egyik kezében pálmaágat tart, a másikban valószínűleg delfint, de mezítelen megjelenése mégis férfialakra vall (Nr. 47). A delfin hátán lovagló Amor (Nr. 48) a rá jellemzőbb, kedvesen és gondtalanul játszó gyermeket tárja elénk, viszont ha

⁴⁸ PAULOVICS 1942, 226-7; BARKÓCZI 1951, 46.

⁴⁹ BARKÓCZI 1951, 32; RIU 2, Nr. 442, 384.

⁵⁰ BARKÓCZI 1951, 32; RIU 2, Nr. 385.

⁵¹ *Debrecen* Nr. 8.

madarászik (Nr. 49), olykor rá is veszély leselkedhet. A játékos, humoros ábrázolások közé sorolható a görbe, lovassági kürtöt (lituus) fúvó gólya alakja (Nr. 108), de ugyanakkor utalhat a Brigetióban állomásozó lovasságra is. A két azonos formából származó üvegkameón megjelenő ölelkező Amor és Psyche (Nr. 132-133) már kétséget kizáróan a szerelem nagyszerűségét hirdetik. Az is megállapítható, hogy női sírból származnak, így semmi kétség nem fér intim magánéleti jelentésükhöz.

Az itt említett mitológiai alakokat (szatír, Methe, Ganymedes, Amor) a vallási élethez tartozó feliratokon vagy ábrázolásokon hiába keresnénk, a kultuszban csak elvétve fordulnak elő, valójában egy életérzést juttatnak kifejezésre. Egy adott területnek a vallási életéről szerzett ismeretek segíthetnek abban, hogy az ott gyakori gemmaábrázolások gondolati háttérét jobban megérthessük, és társadalmi kötődésére is következtethessünk, a gemmák azonban nem tartoztak a kultikus rendeltetésű tárgyak közé – kivéve a mágikus gemmákat – ezért képi világukat nem is lehet a vallási élet visszatükrözőjének tekinteni. Pannonia és ezen belül Brigetio egy sor olyan jelentős kultusszal rendelkezett, melynek nincs visszhangja a gemmaábrázolásokon. Ezek közé sorolható Silvanus, Mithras, Iuppiter Dolichenus.⁵²

A brigetiói leletek között két mágikus (varázs)gemma is található, melyek nyilvánvalóan keleti - valószínűleg egyiptomi - eredetűek. Az egyik jól ismert típus: kakas fejű, kígyólábú, embertestű alak pajzzsal és ostorral kezében (Nr. 129).⁵³ Szokták *Abraxas*nak is nevezni, mely felirat ugyancsak előfordul mellette. E név említésével már az egyházatyáknál találkozunk.⁵⁴ Tudósításuk szerint Basilides így nevezte a mindenható istent azért, mert a név görög betűinek értéke azonos az év időtartamával: A = 1, B = 2, P = 100, A = 1, X = 60, A = 1, C = 200; összesen 365. Az ábrázolás megerősíti ezt a kozmikus jelentést: a kakas közismerten napszimbólum, az alak kezében tartott ostor Hélios-Sol jelvényei közé tartozik. A kígyólábakat a gigászoktól szokták származtatni, és ezen az alapon az Alvilág fölött is úr mindenható lényt látnak benne.⁵⁵ Valójában a kígyó is értelmezhető szoláris szimbólumként: bizonyos esetekben napkorongot visel a fején, és vedlése révén az újjászületést, az idő megújulásának jelképét is látták benne.⁵⁶

A mágikus gemmák gyakori felirata az IAW, ami a zsidó Jahwe istennév hellenisztikus kori kiejtéséből származik. A név gyakran jelenik meg a kígyólábú istenség pajzsára írva. A Biblia az Urat gyakran pajzsnak nevezi: "De te, oh Uram! paizsom vagy

⁵² Vö. BARKÓCZI 1951, 30, 34, 45.

⁵³ Magyarázataát ld. ZWIERLEIN-DIEHL 1992, 29-35; GESZTELYI 1998, 61. sk.

⁵⁴ Tertullianus, *Adversus omnes haereses* 1 sk.; Hieronymus, *Comm. in Amos* I 3, 9-10.

⁵⁵ A. A. *Barb*: *Abraxas-Studien. Hommages a W. Deonna*. Bruxelles 1957, 67 skk.; *P. Post*: *Le genie anguipede alectro cephalé: une divinite magique solaire*. *Tijdschrift voor Fil en Theol.* 40, 1979, 202.

⁵⁶ ZWIERLEIN-DIEHL 1992, 32 skk.

nékem." (Zsoltárok könyve 3, 4; ford. Károli G.) A Septuaginta görög fordításában nem "pajzs", hanem "hyperaszpisztész" áll, ami "pajzsával védő harcos"-t jelent. Az Úr tehát nem a pajzzsal azonos, hanem a pajzsot tartó személyével, a kígyó lábú lény így az ő ábrázolása lehet.⁵⁷ Az *interpretatio Hebraica* útján halad tovább az az értelmezés, mely az ábrázolásban olyan piktogrammot lát, amiben a *gever* és a *gibbor* szavak rejlenek, eredményük pedig a Gibbor ha–Gvurah, azaz a Hatalmas. Használatával Isten megszólíthatóvá vált a varázsló számára.⁵⁸

Ritka típust képvisel az a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került hegyikristály kő, mely széles, pelta-díszes, füllel ellátott aranykeretbe van foglalva (Nr. 130). Előlapjának jelenete, a vaddisznó hátára ágaskodó számár, valószínűleg potencianövelő varázserővel rendelkezett. Hátoldalán a kos hátán ülő Hermanubis a sikert, szerencsét hozó Hermész–Mercurius szerepét töltötte be. A kő varázserejét az oldalán körbefutó felirat is erősíteni igyekszik, mely a bal alsó sarokból kiindulva így hangzik: IWHAIWWIAIAW. Az IAW betűiből és H-ből összeállított, részint palindromatikus felirat valószínűleg fohász a legfőbb úrhoz, a betűk összekeverése pedig azt a célt szolgálhatta, hogy a név minél inkább rejtve maradjon. Egyetlen azonos feliratú és hasonló ábrázolású aquamarin követ ismerünk. Azon vadkan ágaskodik a vaddisznó hátára, a másik oldalán pedig Anubis trónon ülve jelenik meg. A feliratos gemmákból az állapítható meg, hogy a görög ugyanúgy használt nyelv volt a városlakók között, mint a latin (Nr. 131, 142-144).

A műhely-kérdés

A gemmák műhelyekhez vagy mesterekhez kötése pillanatnyilag a legmegoldatlanabb kérdések közé tartozik. Az aquileiai gyűjtemény esetében, mely több mint ezer darabból áll, történt kísérlet erre, aminek eredményeit ma is szem előtt tartja kutatás, de ezek ellenőrzése a nem kielégítő illusztrációk miatt igen nehéz, és bizonyosan sok módosításra és finomításra szorulnak. Az azonos helyen, nagyobb mennyiségben és néhány évtizedes pontossággal datálható leletek a legalkalmasabbak a műhelykérdések vizsgálatára, ilyen azonban ritkán fordul elő. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek közepén Angliában a régész szerencse megadta ezt a lehetőséget. Az első esetben a walesi Caerleon melletti legióstábor fürdőjének feltárása során a frigidarium lefolyórendszerében 86 gemmára bukkantak, melyek két periódusból származtak: 75-110 és 160-230 közötti időszakból.⁵⁹ Ezek vizsgálata során bizonyos motívumok és kőfajták kedveltségére az említett időszakokban hasznos

⁵⁷ ZWIERLEIN-DIEHL 1992, 31.

⁵⁸ Nagy Á. M., A kakasfejű–kígyó lábú istenalak – ábrázolható-e az Ábrázolhatatlan? Ókor 3, 2004/3, 67–72.

⁵⁹ Caerleon 117-141.

megfigyeléseket lehetett tenni, a mesterkezek megállapítására azonban nem. Tagadhatatlan, hogy a feltárást és feldolgozást végző Zienkiewicz az attribuálás lehetőségét igen szigorú feltételhez kötötte: kizárólag egyező elemeknek az összehasonlításából lehet következtetéseket levonni.⁶⁰ Ezeknek a száma viszont nem nagy, így kevés esélye volt annak, hogy egy viszonylag kis mennyiségű lelet együttesben az egyező motívumok azonos kéztől származzanak egy ilyen könnyen szállítható tárgy esetében. Így várható volt az a végkövetkeztetés, hogy a caerleoni gemmák igen sokféle műhelyből származnak. A szerző feltételezése szerint a kövek már megformálva kerültek a metszőkhöz, így azt is kétségbe vonja, hogy egy-egy műhelyre jellemző lett volna bizonyos kőfajták használata.

Fortuna furcsa játékának tekinthetjük, hogy épp az előbbi tanulmány elkészülte idején bukkant fel egy, a caerleoninál is szenzációsabb kincslelet. A norfolki Snettishamben, egy földbe rejtett agyagkorsóból különféle ezüstékszerekkel és pénzérmékkel együtt 127 karneolgemma került napvilágra. Az utolsó éremveret 155-ben készült, tehát a gemmáknak az előállítás e dátum előtt történhetett. Az ábrázolások kidolgozásának hasonlósága alapján Maaskant-Kleibrink három mesterkezet különített el (engraver A, B, C).⁶¹ Az ő kiindulópontja nem az azonos motívumok kidolgozásának összehasonlítása volt, hanem a különféle méretű csiszolókorongok használatának sorrendje és módja az ábrázolt alakok testrészeinek megformálása során. Így egyáltalán nem szorítkozott csak egyező elemeknek az összehasonlítására, valamennyi emberalakot összevethetőnek tartotta. Sőt az A mester esetében megkülönböztetett egy gondosabb és egy hanyagabb kidolgozási módszert, melyek eredményeként annyira különböző megjelenésű ábrázolások jöttek létre, hogy azokat egymástól független leletcsoportok esetében aligha kötötte volna bárki is egyazon mester kezéhez. Ezt a dilemmát a szerző is megfogalmazta: vajon hol van az a pont, amelytől már nem ugyanahhoz a kézhez kapcsolható variációról van szó, hanem egy másik mesterkézről.⁶²

A snettishami lelet együttes sok tekintetben választ adott azokra a kétségekre, melyeket Zienkiewicz megfogalmazott. Egyrészt az attribuálás semmiképpen sem korlátozódhat egyező elemek összehasonlítására. A három mesterhez kötött gemmacsoportok különféle alakjainak kidolgozása valóban homogénnek tekinthető, valószínűleg az A mester műhelyének az alkalmazottai voltak a B és a C metszők, akik igyekeztek a nagyobb rutinnal rendelkező mesterüket követni. Az vitatható, hogy csak három, vagy legalább négy kéz megkülönböztetése indokolt-e. Másrészt megerősíti ez a leletegyüttes azt a korábbi

⁶⁰ *Caerleon* 123.

⁶¹ MAASKANT-KLEIBRINK 1992, KLEIBRINK 1997.

⁶² KLEIBRINK 1997, 29.

feltételezést, hogy egy-egy műhelynek vagy mesternek lehettek kedvenc kőfajtái, gemmaformái és gemmaméretei, pl. a B mester esetében: a kicsi, gömbölyű ovális, előlapján domború, sötétebb színű karneolok az uralkodóak. Hasonlóképpen lehettek kedvenc témáik is: Bonus Eventus (27 db), Ceres (20 db), papagáj (13 db), Abundantia (10 db).

A snettishami mesterekhez attribuíálható gemmák a magyarországi gyűjteményekben is előfordulnak. Az A mesterre valóban jellemző stílushoz három brigetiói gemmát is köthetünk (Nr. 43, 64, 80). A Kleibrinknél⁶³ leírt metszési technikát pontosan nyomon tudjuk követni rajtuk: először egy vastag koronggal a test alakja készült el, egy vékonyabbal a fej, nyak, végtagok, ruharedők, végül a legvékonyabbal az arc részei és a kalász szálai.

Az annyira homogén gemmalelet, mint a snettishami, sajnos egyedülálló. Elvértve van arra példa, hogy egy értékesítésre szánt szállítmány még az áruba bocsátás előtt földbe került (pl. Trierben).⁶⁴ A jellemző mégis inkább az volt, hogy egy ilyen árukészlettel útnak indult a gazdája, és addig járta a városokat, míg árúja el nem fogyott. Ez az út bizonyára nem volt hosszabb néhány száz kilométernél. Néhány év elteltével bizonyára újra jött egy mester vagy kereskedő újabb áruval, mely vagy az előző, vagy egy másik műhelyből származott. Így az évtizedek elteltével sok műhelyből, és még több mestertől származó gemma juthatott el ugyanarra a területre. Ha egy-egy régió mindig ugyanabból a központból jutott volna gemmákhoz, még mindig könnyebb dolgunk volna az összetartozó termékek csoportosításával. A Római Birodalmon belül azonban igen nagy volt a lakosság mobilitása: a jobb megélhetés reményében vagy a katonai szolgálat miatt akár a birodalom másik végbe is áttelepedtek nagyobb csoportok, akik magukkal vitték könnyen szállítható javaikat, melyek közül a legértékesebbek az ékszerek és a beléjük foglalt gemmák voltak. A távoli területek gemmáinak ezt a nagyarányú keveredését legfeljebb az újkori műgyűjtés és műkereskedelem múlta felül, melynek az lett az eredménye, hogy a múzeumokban kialakult több ezres gemmagyűjteményeknek a lelőhelyére vonatkozóan többnyire semmilyen adattal sem rendelkezünk.

Az elmondottak alapján válik érthetővé, hogy az alig másfélszáz darabból álló brigetiói vésett gemmák, még ha egy településről származnak is, igen heterogén képet mutatnak, hisz közel három évszázad termékeiről van szó egy olyan helyen, ahol a lakosság bevándorlókból alakult ki, a 2. sz. végén szinte kicserélődött, az itt állomásozó csapategységek pedig megfordultak a limes Britanniától Syriáig terjedő majd minden szakaszán. A legtöbb, ami megállapítható, az egyes darabok kapcsolata egymással vagy más

⁶³ KLEIBRINK 1997, 28.

⁶⁴ Trier Nr. 10: Depotfund von mehr als 80 gleichartigen „fabrikneuen“ Ringen.

területek leleteivel. Azonos kezet feltételezhetünk a Juppiter és a szatír portrék esetében (Nr. 7, 70-71). Testfelületük megformálása plasztikus, de az arcél egyes részeit, a szemöldököt határozottan meghúzott vonalak jelzik. Hajukat a fejtetőről lefutó finoman vésett párhuzamos vonalak alkotják, melyeket egy körbefutó szalag zár le, ezt követően a homloktól a nyakszirtegig 4-5 párhuzamos vonalból álló, és az arc felé forduló hajtincsek sorakoznak, melyek a nyakszirten V alakban szétágazó tincsekkel zárulnak, míg Juppiter esetében a szakállban folytatódnak. Ehhez a stílushoz közelálló istenportrék megtalálhatók Kazzay-, Déri- és a Nemzeti Múzeum gyűjteményében egyaránt,⁶⁵ de a Britanniában és a Gadarában talált gemmák között is.⁶⁶ Ezek a portrék valószínűleg hellenisztikus minta alapján, azok stílusának több-kevesebb átvételével, a késő hellenisztikus kortól a Severus korig folyamatosan és nagy mennyiségben készülhettek egy igényesen dolgozó központi műhelyben, ahonnan eljutottak a birodalom minden részébe. Mind a Juppiter-, mind a szatír-ábrázolások igen nagy népszerűségnek örvendtek.⁶⁷ Készítésük leginkább egy olyan kulturális központban képzelhető el, mint amilyen Alexandria volt. Hasonló stílusban készült egy brigetiói maszk-állat kombinációt ábrázoló gemma is (Nr. 127), mely – leltári száma alapján – talán a szatírportréval azonos lelőhelyről származik. Kedvelt kőfajtájuk a jáspis, mindkét oldalán laposra csiszolva, mérete pedig 1,5 x 1-1,3 x 0,3 körül volt.

Az előbbi stílushoz közel állnak azok az állatábrázolások (Nr. 99: ló, Nr. 128: csigaházból kiugró kutya), melyeknél a gömbölyű formák ragyogóan érvényesülnek, de ehhez a vékonyabb vonalakkal készített testrészek nem elég szervesen ízesülnek. Ugyanígyen ló-ábrázolások láthatók az angliai Bathban és Tivertonban feltárt gemmák között, melyeket M. Henig egy Bathban, a Flavius korban működő műhely termékeinek tart.⁶⁸ Az ezekkel rokon darabokat megtaláljuk távolabbi területeken is, így pl. porolissumi és gadarai gemmákon.⁶⁹ A gömbölyű formák metszésére a jáspisfélék kétségtelenül alkalmasabbak, mint a kvarcok, de szó sincs arról, hogy ez a stílus a jáspisgemmákra általában is érvényes volna. A barna jáspisba metszett brigetiói álló Ceres (Nr. 24) alakjánál azt a lineáris stílust fedezhetjük fel, mely a snettishami, karneolba metszett, hasonló Ceres-típusra jellemző, melyeket M. Kleibrink az A mesternek tulajdonít. A karneolba metszett alakok megformálásánál az 1. század végétől a linearitásnak valóban nagyobb szerep jut, mint a plaszticitásnak. De hogy ebben is mekkora különbségek lehetnek, azt mi sem szemlélteti jobban, mint a brigetiói

⁶⁵ Kazzay Nr. 43, 51, 69; Debrecen Nr. 32, 33, 58; AGUN Nr. 33.

⁶⁶ Britain Nr. 252, HENIG 1988, 142-152, fig. 4, Gadara Nr. 26-28.

⁶⁷ Vö. GESZTELYI 1978.

⁶⁸ M. Henig: The Bath gem-workshop: further discoveries. Oxford Journ. of Arch. 11, 1992, 241-243.

⁶⁹ Zalus Nr. 50, Gadara Nr. 284.

gemmák két azonos típusú Ceres-ábrázolásának az összevetése. Míg az egyik a ruharedőket vékony párhuzamos vonalak sokasága érzékelteti, melyek a pihenő láb felületén kisimulnak (Nr. 19), addig a másik gemmán csak vastag csiszolókoronggal húzott mély vonalakat látunk, melynek eredménye egy hasábszerű, alig tagolt emberalak a ruházat részleteinek bárminemű jelzése nélkül (Nr. 20). Hasonló megfigyelést a Minerva-ábrázolások esetében is tehetünk.

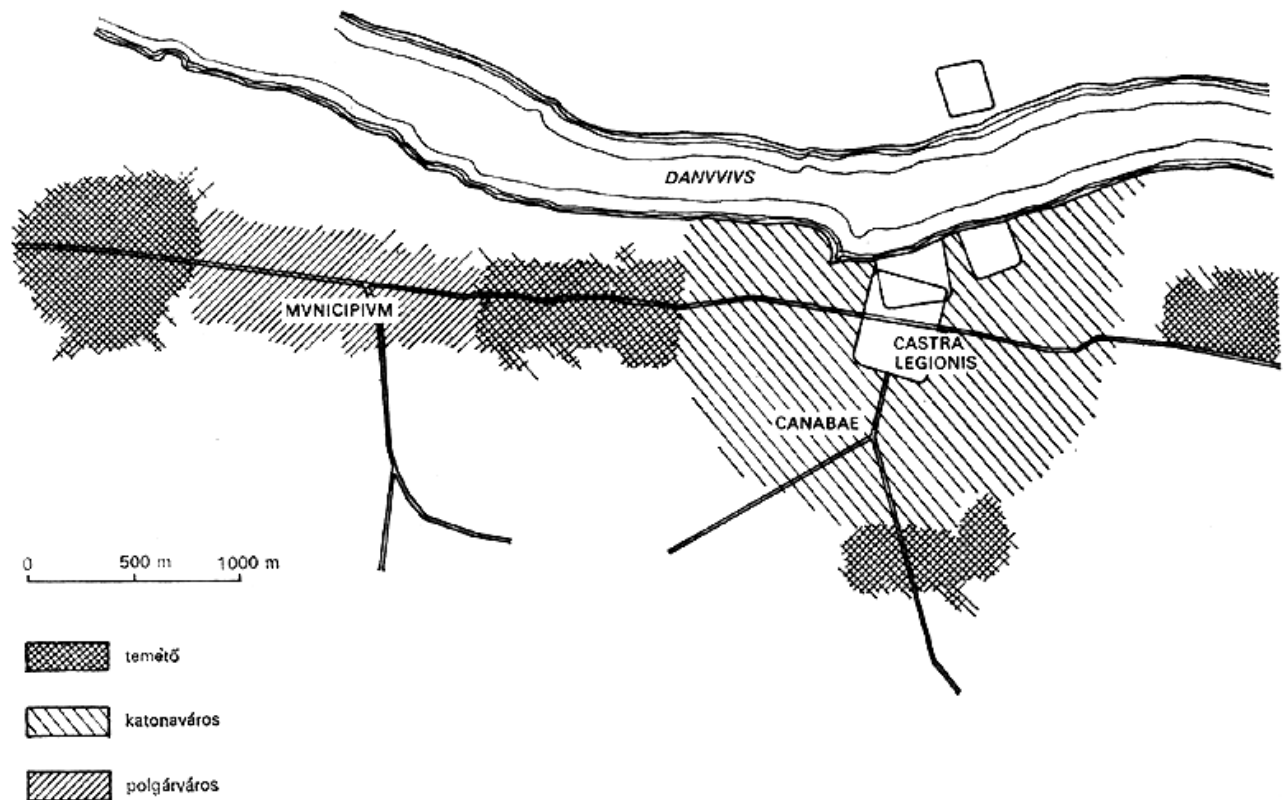
Valószínűleg azonos kéztől származnak az áldozó Minervát, a lebegő Cerest, a lépő Bonus Eventust és a Theseust ábrázoló jáspisok. Különösen feltűnő Ceres és Bonus Eventus attributumainak részletekbe menő hasonlósága. A snettishami C-mesterre jellemző Bonus Eventus ábrázolásoknál figyelhető meg az a sajátos megoldás (Nr. 59-60), hogy a nyak és a kalászt tartó kéz egyetlen egyenes vésétből van kialakítva.

M. Henig Zienkiewicz tanulmányának megjelenését követően a maga húsz éves gemmakutatói tapasztalatát felhasználva kísérletet tett a britanniai gemmaleletek alapján a császárkori kronológia felállítására.⁷⁰ Eszerint az 'incoherent grooves style' uralkodóvá válásának már az Antoninusok korában be kellett következnie. Ennek legfőbb bizonyítékát a snettishami lelet együttesben látta, melyet a datálást biztosító érme nélkül bizonyosan későbbinek tartott volna a kutatás a 2. sz. közepénél. A Severus korban az előbbi stílus utolsó periódusát látja, mely a gemmametszés teljes visszaszorulásával végződött. Az így alkotott képhez hozzá kell azonban tennünk, hogy az Antoninus és a Severus kor a portré-készítésben még jelentőset alkotott, legalább is a Duna-medence és a Balkán területén. Intagliók esetében elsősorban az uralkodó család tagjainak az ábrázolásairól van szó (Nr. 85–87), míg a kameók többségén magánszemélyekről. Ez utóbbiak, úgy tűnik, Britanniáig nem jutottak el, és a nyugati provinciákban is ritkán fordulnak elő, viszont Pannoniában⁷¹ és a tőle délkeletre eső területeken gyakoriak, így megtalálhatók Brigetióban is (Nr. 138-139). Éppen ezért feltételezzük, hogy készítési helyük is ezen a területen keresendő.⁷² Ahogy a severusi domborművekre, úgy ezekre a kameókra is jellemzőek a mély alávésések.

⁷⁰ HENIG 1988, 147 skk.

⁷¹ DEMBSKI 1998.

⁷² AGUN p. 21.

Brigetio térképe

1B. Brigetioi gemmaleletek katalógusa

Istenek és istennők

Iuppiter - Iuno

1. Öh.: KDM. Lsz.: K. 1992. Lh.: Szőny

Karneol, sötétvörös. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart.

Sérült, alsó része és hátoldala letört, repedt.

1,3 x 1,05 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Támlás trónon ülő Iuppiter, mezítelen felső teste szemből, köpennyel fedett alsó teste oldalról látható. Előrenyújtott kezében áldozócsészét (patera) tart, a másikban jogart (sceptrum). Trónjának lábát keresztpántok fogják össze, a támla sarkai vállánál láthatók. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 3.

A témához és típusához vö.: *C. C. Vermeule*, *The Cult Images of Imperial Rome*. Roma 1987, 53 skk.; *J. R. Fears*, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*. ANRW II 17.1 (1981) 3-141; *A. Zadoks Jitta*, JRS 28, 1938, 50 skk. A római kori gemmákon igen gyakori ábrázolás valószínűleg a capitoliumi Iuppiter szobor mintájára jött létre, melynek alkotója az athéni Apollonius volt a Kr. e. 1. sz. 1. felében. Az olympiai Zeusz mintájára aranyból és elefántcsontból készült. A 69-es tűzvész után Vespasianus alatt egy korábbihoz hasonlót készítettek. Pénzermén csak Caracalla idején jelent meg (BMC V Pl. 72 Nr. 12-13, 19).

Lehetséges, hogy gemmákon is ez széleskörű elterjedésének időszaka, de bizonyos, hogy már korábban is előfordult (vö. *Fundgemmen* 3 Nr. 18; *Köln* Nr. 97, 99; *Gaule* Nr. 5-6; *Gadara*

Nr. 5-9). Az áldozócsésze az áldozat fogadására utal (*E. Simon*, Opfernde Götter. 1953, 7).
Vö. még: *Mursa* Nr. 3; *Wien II* Nr. 1226-8; *AGD I/3*, Nr. 2459 b; *AGD III*. Braunschweig Nr. 118-120; *Britain* Nr. 7-8; *Sofia* Nr. 1-3; *Aquileia* Nr. 9-14; *Luni* Nr. 45; *Debrecen* Nr. 2-3; *Getty* Nr. 262, *Carnuntum* Nr. 21-22, 24.

2. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1973. Lh.: Szőny

Kalcedon, áttetsző, fehéren opalizáló. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart, és alig észrevehetően megy át a hátoldalba. Felülete fényezett, hátoldalán utólagos csiszolás.

1,4 x 1,0 x 0,5 cm. Kora: 2. sz.

Trónoló Iuppiter, mint előbb, válláról köpeny hullik alá, lábánál felé tekintő sas.

Publ.: *Brigetio* Nr. 2, *GESZTELYI* 2004, 1. kép.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 2-3, *AGUN* Nr. 65-67, *Carnuntum* Nr. 12-20.

2a. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1972. Eltűnt, gipszlenyomatról ismert. Lh.: Szőny

Kalcedon, áttetsző, fehéren-kéken opalizáló. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

1,15 x 0,9 x 0,3 cm.

2. sz.

Trónoló, Iuppiter mint előbb.

Publ.: *Brigetio* Nr. 1.

3. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.19. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Kalcedon, opálosan áttetsző, belseje felhős, benne zárványok. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

1,67 x 1,3 x 0,43 cm. Kora: 2. sz.

Támla nélküli, keresztpántokkal összefogott lábú trónuson ülő Iuppiter mint előbb.

Publ.: *Komárom* Nr. 4.

4. Őh.: NM. Lsz.: R 132.1890.11. Lh.: Szőny, vétel Radok J.-től

Átlátszó hegyikristály. Álló ovális, előlapja enyhén domború, hátlapja lapos, széle mindkét oldalon rézsűs és élben találkozik. Felülete fényezett, előlapja kopott.

1,5 x 1,3 x 0,2 cm. Kora: Kr.u. 2. sz.

Trónoló Iuppiter, mint előbb, de lábánál nem sas, hanem égő oltár.

Publ.: *AGUN* Nr. 68, *GESZTELYI* 2004, 2. kép.

5. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1428/2 (nem egyezik a leltárkönyvvel). Lh.: Szőny

Üvegnicolo, sötétkék. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsűs. Felülete lekopott, ábrázolása alig ismerhető fel.

1,2 x 1 0,3 cm. Kora: 2/3. sz.

Trónoló Iuppiter(?), egyik kezében villámköteg, a másikban jogar.

Publ.: *Brigetio* Nr. 4.

A típushoz vö.: Erősen elhasznált matricából készült, miként egy másik, ismeretlen lelőhelyű darab a Nemzeti Múzeumban (*AGUN* Nr. 64). Jobb példányok ismertek *Xantenben* (Nr. 149) és *Trierben* (Nr. 32). Ahogy Platz-Horster megállapította, ezek a késői nicolopaszták 1-2. századi után készültek valószínűleg egy Rajna menti központban (*Xanten XXII, Bonn* 15 sk., 29). Egy Hedderneimből (*Fundgemmen I* Nr. 11) származó példányon még több részlet látható, a leírás szerint Iuppiter egy Victoriát tart, de a nehezen felismerhető tárgy lefelé is folytatódik, ezért valószínűbb a villámköteg. Vö. még *Britain* Nr. 3; *Madrid* Nr. 155, *Wien II* Nr. 958

6. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.20. Lh.: Szőny

Nicolo, sötétkék világoskék felső réteggel. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsús. Fényezett, előlapja kopott.

1,26 x 0,97 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Trónoló Iuppiter, mint előbb, de előrenyújtott kezében szárnyas Victoriola, aki koszorút nyújt felé, lábánál pedig rá tekintő sas. Alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 5, *GESZTELYI* 2004, 3. kép.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1221-1223, *Carnuntum* Nr. 2-5.

7. Őh.: KDM. Lsz.: K. 414. Lh.: Lh.: Szőny, Felsőfaluvégén kiosztott háztelken.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, a véset is.

1,5 x 1,15 x 0,2 cm. Kora: 2. sz.

Iuppiter feje oldalról dús hajjal és szakállal, vállán köpenyének széle látható.

Publ.: *Brigetio* Nr. 5; *GESZTELYI* 1998, 146/17; *GESZTELYI* 2004, 4. kép.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 5, *Britain App.* Nr. 90, *Carnuntum* Nr. 710.

8. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.7. Lh.: Szőny

Narancsszínű karneol. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, előlapja kopott, pereme letöredezett, bal felső részén nagyobb darab letört.

1,63 x 1,25 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Bal oldalon jobbra néző, trónuson ülő Iuppiter, egyik kezével *sceptrum*ra támaszkodik, a másikban előre nyújtva *paterát* tart. Alsótestét köpeny fedi, lábánál fejét felé fordító sas. Vele szemben hosszú *chiton*ban lebegő Victoria, kezében Iuppiter felé nyújtott koszorúval, a másikban a vállára fektetett pálmaága. Alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 7, *GESZTELYI* 2004, 5. kép.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1195, *Carnuntum* Nr. 45.

A motívumhoz vö.: Iuppiter gyakran fordul elő Victoriával, harmadik alakként olykor Minerva (*Carnuntum* Nr. 46), Mars (*AGUN* Nr. 75) vagy Fortuna (*Carnuntum* Nr. 47; *Aquileia* Nr. 38) áll mellette.

9. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1987. Lh.: Szőny

Karneol, élénkpiros, benne zárványok. Álló ovális, előlapja lapos, hátoldala enyhén domború, éle az előlap felé összetart. Felülete fényezett, peremén kisebb sérülések.

1,2 x 1,0 x 0,5 cm. Kora: 2. sz.

Álló Iuno szemből, feje balra fordítva, felemelt kezével jogart, a másikkal *paterát* tart.

Alapvonal. Mélyen vésett.

Publ.: *Brigetio* Nr. 6, *GESZTELYI* 2004, 6. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 82, *Carnuntum* Nr. 49.

Neptunus

10. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.29. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Üvegnicolo. Álló ovális, előlapja lapos, pereme rézsús. Felülete porózus és kopott.

Bronzgyűrűbe van foglalva, karikája a foglalat felé kiszélesedik, felülete vésett vonalakkal és beponcolt pontokkal díszített.

Gyűrű: 2,2 x 1,96 cm; Gemma: 1,1 x 0,9 cm.

Kora: 3. sz.

Mezítelen Neptunus áll oldalról, egyik lábát hajóorra helyezi, előrenyújtott kezében delfint tart, a másikban jogar(?) és aláhulló köpenye. Alapvonal nem látható.

Publ.: *Komárom* Nr. 20.

A típushoz vö.: *AGD I/2* Nr. 1039 sk., *Gaule* Nr. 22-25, *Fundgemmen 3* Nr. 29, *Britain* Nr. 18-19 (azonos méretű nicolopaszták), *Xanten* Nr. 150 (jól felismerhető részletek), *Carnuntum* Nr. 299a.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913 Nr. 1253 skk. Taf 48, *Fundgemmen 3* Nr. 3.

Minerva

11. Öh.: KDM. Lsz.: K. 1980. Lh.: Szöny

Karneol, piros. Álló ovális, előlapja enyhén, hátoldala erősen domború, éle és előlapja utólag lecsiszolva, emiatt az ábrázolás egyes részletei eltűntek. Hátoldala fényezett.

1,3 x 0,9 x 0,3 cm. Kora: 1/2. sz.

Álló Minerva szemből hosszú chitónban, jobbra fordított fején korinthosi sisak. Előre nyújtott kezében áldozó csésze (patera), a másikkal lándzsáját és földre támasztott pajzsát tartja.

Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 7, GESZTELYI 1998, 138/21.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 7, *Carnuntum* Nr. 74-79.

12. Öh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.23. Lh.: Lh.: Szöny, canabae, ún. Ribizlis.

Barna jáspis zárványokkal. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, pereme lepattogzott.

1,5 x 1,16 x 0,3 cm. Kora: 2-3. sz.

Álló Minerva, mint előbb, de ellenkező irányba fordulva, lábánál pedig égő oltár. Pajzsá *umbó*val és sugárirányú vonalakkal van díszítve.

Publ.: *Komárom* Nr. 11.

A típushoz vö.: *Gorsium* Nr. 5 (tükörkép), *Carnuntum* Nr. 67-73.

A stílusához vö.: Nr. 24, 65, 79.

13. Öh.: KDM. Lsz.: K. 1988. Lh.: Szöny

Karneol, világos narancssárga, benne függőlegesen vékony sötétebb csík. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, széle több helyen letört.

1,3 x 1,1 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Álló Minerva, mint előbb, de jobbra fordulva, és előrenyújtott kezében Victoriolát tart (Athéné Parthenos típus).

Publ.: *Brigetio* Nr. 8, GESZTELYI 2004, 7. kép.

A típushoz vö.: *Schuchhardt*, Die Athena Parthenos. Antike Plastik. Lief II. 1963; *Mursa* Nr. 4; *AGD I/3*, Nr. 2279; 2476; *AGD II* Nr. 367; *Britain* Nr. 234-242; *Luni* Nr. 50; *Bucarest* Nr. 132; *Köln* Nr. 83; 264; *The Hague* Nr. 920; 973 f.; 1019; *Wien II* Nr. 1418-1420; *Debrecen* Nr. 7; RICHTER II Nr. 93-98, *Aquileia* Nr. 106-116, *Udine* Nr. 45-49, *Carnuntum* Nr. 55-66.

13.a. Öh.: KDM. Lsz.: K. 1989. Eltűnt, gipszlenyomatról ismert. Lh.: Szöny

Karneol, piros. Álló ovális, előlapja erősen domború. Felülete fényezett.

1,1 x 0,9 x 0,4 cm.

2. sz.

Álló Minerva mint előbb, de keze felemelve lándzsáját tartja.

Publ.: *Brigetio* Nr. 9.

14. Öh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.22. Lh.: Lh.: Szöny, canabae, ún. Ribizlis.

Narancssárga karneol, felhősen áttetsző, belsejében zárványok. Álló ovális, előlapja erőteljesebben, hátoldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, az ábrázolás is, előlapja kopott.

1,5 x 1,15 x 0,42 cm. Kora: 1-2. sz.

Álló Minerva, mint előbb, de lába előtt ágaskodó kígyó, amelynek farka a mögötte álló pajzs fölé magasodik.

Publ.: *Komárom* Nr. 10, GESZTELYI 2004, 8. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 81.

15. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1978. Lh.: Szőny

Karneol, sötétpiros, áttetsző. Álló ovális. mindkét oldala enyhén domború, éle az előlap felé összetart. Előlapja matt, hátoldala fényezett.

1,6 x 1,1 x 0,45 cm. Kora: 2. sz.

Minerva mellképe oldalról, fején korinthosi sisak, vállán aegis.

Publ.: *Brigetio* Nr. 10, GESZTELYI 2004, 9. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 85, *Carnuntum* Nr. 671-675.

16. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1990. Lh.: Szőny

Karneol, áttetsző, narancssárga, belsejében apró pöttyök. Álló ovális, mindkét lapja domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, az ábrázolás is, előlapján kopásnyomok, szélén lepattant.

1,3 x 1,0 x 0,4 cm. Kora: 2. sz.

Álló Minerva szemből, hosszú chitónban, sisakos feje oldalra fordítva, egyik keze földön álló pajzsán nyugszik, mellette lándzsája, előre nyújtott kezét oltár fölé tartja. Az oltár másik oldalán Mercurius áll szemből, mezítelenül, fejét Minerva felé fordítja, felemelt kezével koszorút nyújt feje felé, másik kezében caduceust (hírnöki pálca) tart és aláhulló köpenyét. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 13, GESZTELYI 2004, 10. kép.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 8 (Victoria koszorúzza), *Gadara* Nr. 225 (Mars koszorúzza).

Dea Roma

17. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.24. Lh.: Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Piros karneol, felhősen áttetsző, belsejében zárványok. Álló ovális, előlapja domború, hátoldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, az ábrázolás is.

1,43 x 1,12 x 0,44 cm. Kora: 2. sz.

Fegyverhalmon (mellpáncélon) ülő Dea Roma jobbra, rövidre kötött *chitón*ban, egyik melle szabadon hagyva, lábán rövidszárú katonai csizma, fején sisak. Előrenyújtott kezében szárnyas Victoriát tart, aki koszorút nyújt felé, másik karja behajlítva a mögötte álló pajzsra támaszkodik. Előtt szárnyas Amor áll, és kardot nyújt felé. Alapvonal. Jól proporcionált, részletgazdag munka.

Publ.: *Komárom* Nr. 12, GESZTELYI 2004, 11. kép.

A témához vö.: C. C. Vermeule, *The Goddess Roma in the Art of the Roman Empire* (1959); R. Mellor, *Thea Rome. The Worship of the Goddess Rome in the Greek World.*

Hypomnemata 42 (1975); C. Fayer, *Il culto della dea Roma. Collana di Saggi e Ricerche* 9 (1976); R. Mellor, *The Goddess Roma. ANRW II* 17.2 (1981) 950-1030.

A típushoz vö.: Amor nélkül: *Gaule* Nr. 94-101, *Debrecen* Nr. 9-11, *Carnuntum* Nr. 86-94; Amor fegyverkező harcosnak nyújtja a kardot: *Dalmatia* Nr. 165.

Ceres/Fides Publica

18. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2012. Lh.: Szőny

Prasem, világoszöld, áttetsző, benne zárványok és egy barnás ferde csík. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, az ábrázolás is, kopott, szélén lepattogzott.

1,3 x 0,95 x 0,3 cm. Kora: 1. sz.

Támla nélküli trónon ülő Ceres hosszú chitónban, oldalról. Előrenyújtott kezében két kalászt tart, a másikkal ülőhelyének sarkára támaszkodik. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 17.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 554-562, *Wien II* Nr. 1492, *Carnuntum* Nr. 230.

19. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1997. Lh.: Szőny

Karneol, sárgás-piros, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, élén ragasztómaradványok.

1,45 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Álló Ceres/Fides Publica szemből, feje jobbra fordítva, hosszú chitónban, rajta himation, köpenyének végei mindkét karjáról aláhullanak. Egyik kezével jogart, a másikban kalászt és mákfejet tart. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 14, *GESZTELYI* 2004, 12. kép.

A típushoz vö.: Domitianustól kezdve gyakran megjelenik ez az alak pénzérméken Fides Publica felirattal (vö. LIMC IV 133, Nr. 2; 900, Nr. 111-122). *Wien II* Nr. 1493.

20. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2008. Lh.: Szőny

Prasem, zöld, sárga folttal, kissé áttetsző, benne pöttyös zárványok. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

1,2 x 0,95 x 0,4 cm. Kora: 3. sz.

Álló Ceres/Fides Publica, mint előbb, de a anyag vésés miatt a részletek alig felismerhetők.

Publ.: *Brigetio* Nr. 15.

21. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.3. Lh.: Szőny

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, az ábrázolás is. Pereme a bal szélén lepattogzott.

1,55 x 1,1 x 0,26 cm. Kora: 2-3. sz.

Lebegve lépő Ceres/Fides Publica oldalról, hosszú chitónban, mögötte körívben feszülő és aláhulló köpenye, feje tetején haja kis kontyba kötve. Mindkét karját előrenyújtja; az egyikben (fent) két kalászt, a másikban (lent) két szőlőfürtöt tart, lába előtt égő oltár.

Publ.: *Komárom* Nr. 17, *GESZTELYI* 2004, 14. kép.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 19, *Gorsium* Nr. 15.

A stílushoz vö.: Nr. 12, 65, 79.

22. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2011. Lh.: Szőny

Vörösbarna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, az ábrázolás is, felső részén lepattogzott.

1,2 x 0,9 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Álló Ceres/Fides Publica szemből hosszú chitónban, balra fordított fején koszorú. Felemelt kezében gyümölcscsel teli tálat tart, a másikban kalászt. Alapvonal.

Publ.: *GESZTELYI* 1998, 143/3; *Brigetio* Nr. 16.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 565-568, *AGUN* Nr. 126, *Gorsium* Nr. 20, *Carnuntum* Nr. 211-220.

23. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.25. Lh.: Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Narancssárga karneol, felhősen áttetsző, belsejében zárványok. Álló ovális, mindkét oldala kissé domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, a véset is.

1,53 x 1,15 x 0,42 cm. Kora: 2. sz.

Álló Ceres/Fides Publica, mint előbb.

Publ.: *Komárom* Nr. 18, GESZTELYI 2004, 13. kép.

24. Őh.: NM. Lsz.: R. 55.24.32.=103.1889.5. Lh.: Szöny. Ajándék Marossy J.-tól.

Barna jáspis, alul fehér folttal. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Előlapja fényezett.

1,1 x 1 x 0,2 cm. Kora: 3. sz.

Álló Ceres/Fides Publica, mint előbb, de fejét ellenkező irányba fordítja. Sajátosak nyomott alakja és chitónja felső részének keresztbe futó redői.

Publ.: *AGUN* Nr. 127.

Mars

25. Őh.: KDM. Lsz.: K. 415. Lh.: Szöny, Felsőfaluvégén kiosztott háztelken.

Égett karneol, szürke. Álló ovális, előlapja enyhén domború, hátoldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Előlapja matt, hátoldala fényes, felső részén sérült.

1,4 x 1,1 x 0,2 cm. Kora: 1/2. sz.

Lépő Mars (Gradivus) oldalról, derekán ágyékkötőjének (subligaculum) végei mindkét irányba elállnak, lábán csizma. Előrenyújtott kezével vállára támasztott tropaeumot (győzelmi oszlop) tart, a másikkal dárdát. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 18, GESZTELYI 2004, 15. kép.

A témához vö.: *W. Deonna*, *ZSchwArch* 14, 1953, 65-7; *G. Ch. Picard*, *Les Trophées Romains* (1957) 127 sk.; *Th. Kraus*, *Festschrift E. von Merklin* (1964) 66-75; *H. Guiraud*, *Pallas* 20, 1973, 122 skk.; *Augst* Nr. 13; *Aquileia* p. 150 skk.; *LIMC* II 528 sk.; *C. Vermeule*, *The Cult Images of Imperial Roma* (1987).

A típusához vö.: *AGUN* Nr. 93, *Carnuntum* Nr. 163-169.

26. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1991. Lh.: Szöny

Karneol, élénkpiros egy színtelen folttal. Álló ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Szélén lepattogzott, alul egy darab letört.

1,35 x 1,15 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Mars, mint előbb, de sokkal felületesebb munka.

Publ.: *Brigetio* Nr. 19.

27. Őh.: NM. Lsz.: R. 75.1890.11. Lh.: Szöny, vétel Voetter O.-tól.

Üvegnicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, pereme rézsüs, éle egyenes. Porózus, világos rétege lekopott.

1,3 x 1,1 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Mars, mint előbb.

Publ.: *AGUN* Nr. 92.

28. Őh.: KDM. Lsz.: K. 383. Lh. Szöny, Felsőfaluvégén kiosztott háztelken.

Üvegnicolo. Álló ovális, felülete nagyon kopott, porózus.

0,8 x 0,6 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek alsó része hiányzik.

Átm.: 1,8 cm. Kora: gemma és gyűrű 3. sz. első fele.

Lépő Mars(?), mint előbb.

Publ.: *Brigetio* Nr. 20.

A gyűrűformához vö.: *HENKEL* 1913 Nr. 1241 Taf. 48; *Fundgemmen* 3 Nr. 3.

29. Őh.: KGyM. Lsz.: 994.D15.315.3.

Lh.: Polgárváros (Komárom/Szőny-Vásártér), az 1994. évi ásatás során a D15 szelvényből. Szórvány. A felszín alatti legfelső római rétegek, amelyekből a gemma is származik, a 2. század második felére és a 3. század első felére tehetők.

Szürke jáspis. Álló ovális, előlapján enyhén domború, hátoldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, bal szélén lepattanás.

1,43 x 1,12 x 0,34 cm. Kora: 2. sz.

Álló Mars Ultor szemből, sisakos feje jobbra fordítva, testén izompáncél, vállán átvetett *paludamentum*ának egyik vége karjáról aláhull. Egyik kezével a földön álló pajzsra támaszkodik, a másikkal lándzsát tart, mögötte lebegő szalagok. Alapvonal

Publ.: BORHY 1997-1998, 211-212; *Komárom* Nr. 8.

A témához vö.: *R. Pollak*, ÖJh 26, 1930, 136-143; *Th. Kraus*, Festschrift E. von Mercklin (1964) 66-75; *Aquileia* p. 147 sk.; *P. Zanker*, Forum Augustum (1969) 18 skk.; *H. Guiraud*, Pallas 20, 1973, 122 skk.; *M. Siebler*, Studien zum augusteischen Mars Ultor. (1969); LIMC II 515 sk., 530 sk.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 89, *Carnuntum* Nr. 127.

30. Őh.: KDM. Lsz.: K. 382. Lh.: Szőny, Felsőfaluvégén kiosztott háztelken.

Üvegnicolo, sötétkék. Álló ovális, oldalai laposak, éle az előlap felé összetart. Felülete porózus és megkopott.

1,3 x 1,1 cm.

Bronzgyűrű, melynek alsó fele hiányzik, kiszögellő vállakkal, kiemelkedő foglalattal.

Átm.: 2,2 cm. Kora: gemma és gyűrű 3. sz. első fele.

Álló Mars, mint előbb, de a részletek kidolgozása nélkül.

Publ.: *Brigetio* Nr. 22.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 897, *AGUN* Nr. 90, *Carnuntum* Nr. 141.

31. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.9. Lh.: Szőny

Üvegnicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsús. Felülete porózus és lekopott.

1,26 x 1,02 x 0,24 cm. Kora: 3. sz.

Álló Mars, mint előbb.

Publ.: *Komárom* Nr. 9.

32. Őh.: KDM. Lsz.: K. 412. Lh.: Szőny, felsőfaluvégén (Komárom felől) kiosztott háztelken.

Kalcedon, felül vastag világoskék, alul vékony sötétkék és szürke rétegekből áll. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felül és alul letöredezett, az alak fejének fele hiányzik.

1,35 x 1,2 x 0,4 cm. Kora: 2/3. sz.

Álló Mars, mint előbb, de pajzsát és dárdáját felcserélve tartja. Jól kidolgozott katonai öltözeke: a mellpáncél és az aláhulló pterüges, valamint csizmájának szára. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 21, *GESZTELYI* 2004, 16. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 88.

Mercurius

33. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1977. Lh.: Szőny

Karneol, narancssárga, áttetsző, benne kisebb zárványok. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, erősen kopott, oldalán és felületén lepattant.

1,25 x 0,95 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Sziklán ülő Mercurius oldalról, mezítelen, egyik kezével hátulról megtámaszkodik, a másik a csorbulás miatt nem maradt meg. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 24.

A típushoz vö.: Szobrászati mintája Lysippos Pihenő Hermése. *Aquileia* Nr. 194-198; *Debrecen* Nr. 21, *Carnuntum* Nr. 204-205.

34. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.30. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Üvegnicolo. Álló ovális, felülete lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete porózus és kopott.

Bronzgyűrűbe van foglalva, karikájának alsó fele hiányzik, vállai erőteljesen kidomborodnak, a hatszögalakú foglalat a karika síkjából kiemelkedik.

Gyűrű: 2,2 x 1,5 cm; Gemma: 1,2 x 0,9 x 0,25 cm.

Kora: 3. sz.

Sziklán ülő Mercurius, mint előbb. A részletek a felismerhetetlenségig elmosódtak. Alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 21.

Replikái némileg jobb állapotban előfordulnak Saalburgban (*Fundgemmen* 3, Nr. 45), Britanniában (*Britain* Nr. 56-63) és Galliában (*Gaule* Nr. 181, 184)

A gyűrűtípushoz vö.: HENKEL 1913 Taf. 48, Nr. 1276.

35. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1971. Lh.: Szőny

Ametiszt, sötétlila, szélén világosabb, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, kopásnyomok, alul és felül letöredezett.

1,1 x 0,8 x 0,2 cm. Kora: 1. sz.

Álló Mercurius háromnegyed nézetben, feje oldalra fordítva. Meztelen, köpenye válláról mögötte hullik alá, előre nyújtott karjával oszlopra támaszkodik, kezében kos fejet tart, a másikban hírnöki pálcája (caduceus). Alapvonal.

Publ.: GESZTELYI 1998, 143/4, *Brigetio* Nr. 25, GESZTELYI 2004, 17. kép.

A típushoz vö.: *Mursa* Nr. 7; AGD I/3, Nr. 2513-2515; *Britain* Nr. 38-49; *Luni* Nr. 64 f.; *Sofia* Nr. 63-71; *Zalau* Nr. 14; *Bucarest* Nr. 228-238; *Köln* Nr. 256 f.; *The Hague* Nr. 586 f.; *Carnuntum* Nr. 152-168; *Debrecen* Nr. 22, *AGUN* Nr. 94.

36. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.26. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Nicolo, felülete kékes, alatta világosszürke áttetsző kő. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsús. Felülete fényezett, előlapja mattrá kopott.

1,63 x 1,2 x 0,28 cm. Kora: 2. sz.

Álló Mercurius szemből, feje oldalra fordítva, előrenyújtott kezében pénzeszacskó, a másikban caduceus és aláhulló köpönye. Alapvonal

Publ.: *Komárom* Nr. 19, GESZTELYI 2004, 18. kép.

A típushoz vö.: *Mursa* Nr. 7; *München* 3, Nr. 2513-2515; *Britain* Nr. 38-49; *Luni* Nr. 64 sk.; *Sofia* Nr. 63-71; *Zalau* Nr. 14; *Bucarest* Nr. 228-238; *Köln* Nr. 256 sk.; *Debrecen* Nr. 22; *Carnuntum* Nr. 173-193.

37. Őh.: NM, R 152.1885.486. Lh.: Szőny (*Brigetio*), vétel a komáromi KUK Genie Dir.-tól.

Barna jaspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, karcolt, oldalán kis darab lepattant.

1,5 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: Kr.u. 2. sz.

Álló Mercurius, mint előbb, de kevésbé gondos kivitelben.

Publ.: *AGUN* Nr. 99.

A stílushoz vö.: Nr. 159; 189; *Xanten* Nr. 122.

38. Őh.: NM, R. 141.1888.125. Lh.: Brigetio, vétel Sándor M.-től.

Nicolo, világoskék sötétkék rétegen. Álló ovális, mindkét oldala lapos, pereme mindkét oldalán rézsüs, éle egyenes. Fényezett, előlapja kopott.

0,9 x 0,6 x 0,2 cm. Kora: 2. sz.

Álló Mercurius, mint előbb.

Publ.: *AGUN* Nr. 97.

Apollo, Diana

39. Őh.: NM, R. 35.1889.2. Lh.: Tata-Grébicpuszta, ajándék Marossy J.-től.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle az előlap felé összetart. Hátoldala fényezett, felületén kopásnyomok, utólagos csiszolás nyomai.

1,8 x 1,3 x 0,4 cm. Kora: 1. sz.

Gyikölő Apollo (Apollón Sauroktonos) Praxitelés készítette szobrának szabad átdolgozása.

Az istenalak háromnegyed szembőlnézetben áll, térdben meghajló pihenő lába csak ujjával támaszkodik a földre. Felemelt jobbjaiban nyilvessző, mellyel egy fatörzsre kúszó nyíkot vesz célba, másik kezével a fa ágának támaszkodik. Fejét szalag övezi, melynek kötése hátul látható. Izomzata finoman kidolgozott. A görbe fatörzs lombja az istenalak fölé hajlik, lábánál feltűnik egy további gyík, mely a praxitelési szobron nem szerepel. Alapvonal.

Publ.: *E. Simon-G. Bauchhenss*, Apollon/Apollo LIMC II 399 Nr. 212a; *GESZTELYI* 1998, 135 Nr. 13; *RCP* p. 86 Nr. 122; *AGUN* Nr. 21.

40. Őh.: KGyM. Lsz.: 2000.-C18.031.1. Lh.: Polgár város (Komárom/Szőny-Vásártér), a 2000. évi ásatás során a C18 szelvény SE 031 rétegében (160-as évek).

Karneol, felülete szürkére égett, átvilágítva áttetsző. Álló ovális, előlapja enyhén domború, hátoldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, az ábrázolás is.

1,33 x 1,1 x 0,25 cm. Kora: 1/2. sz.

Apollo balra néző mellképe, összefogott haja hátul kontyba van kötve, melyből egy fürt nyakára hullik. Fején babérkoszorú, vállán köpeny (*chlamys*), előtte kis babérág.

Publ.: *Komárom* Nr. 22.

A típusához vö.: *Wien II* Nr. 1271-3; *AGUN* App. III/1, *Carnuntum* Nr. 682, *Aquincum* Kat. 9, *Intercisa* Kat. 8.

41. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1996. Lh. Szőny

Karneol, sötétvörös, benne zárványok. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, felületén kopásnyomok.

1,5 x 1,2 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Álló Diana rövid tunicában, vadászcsizmában, derekán lengő köpenye, oldalra fordított fején koszorú. Előrenyújtott kezében íjat tart, a másikkal nyilvesszőt húz ki hátán lévő puzdrájából, lábánál rá tekintő vadászkutya. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 29, *GESZTELYI* 2004, 19. kép.

A típusához vö.: *Wien II* Nr. 1247-9, *Caerleon* Nr. 40, 140.

Napisten (Sol)

42. Őh.: NM. Lsz.: R 65.1881.7. Lh.: Szőny, Marossy J. ajándéka.

Világos narancsszínű karneol. Álló ovális, előlapja domború, éle az előlap felé összetart. Felülete fényezett, rajta kopásnyomok.

1,1 x 0,8 cm.

Ezüstgyűrűbe van foglalva, melynek keskeny karikája belül lapos, kívül domború, válla lépcsősen kidudorodik. A függőlegesen kiemelkedő foglalat oldalán homorú ívek futnak körbe.

Átm.: 2,3 cm. Kora: kő és gyűrű 3. sz. első fele.

Álló Napisten (Sol) szemből, feje balra fordítva. Mezítelen, fején sugárkoszorú, egyik kezét üdvözlő tartásban felemeli, a másikban ostort tart és aláhulló köpenyét. Rövid alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 143.

A témához vö.: *Brilliant*, *Gesture and Rank in Roman Art* (1963) 208 skk.; *L'Orange*, *Symb.Osl.* 14, 1935, 89 skk.; *Zazoff*, *AA* 1965, 100 Nr. 54.

A típushoz vö.: *Mursa* Nr. 9; *Wien II* Nr. 1260 sk.; *AGD I/3*, Nr. 2646 sk.; *Göttingen* Nr. 606 sk.; *Britain App.* Nr. 47; *Bucarest* Nr. 279; *Köln* Nr. 294; *Debrecen* Nr. 35 sk., *AGUN* Nr. 142-143, *Carnuntum* Nr. 395-402, *Aquincum* Kat. 11. Pénzérmén a Severusok alatt: *BMC V* Pl 10/20, 11/20, 19/17 p. 153 skk.; Pl. 73/1 p. 464, 544.

A gyűrűformához vö.: *HENKEL* 1913 Nr. 426 Taf. XXI.

43. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2003. Lh. Szőny

Zöld jaspis, benne néhány zárvány. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, az ábrázolás is, egyik oldalán lepattogzott.

1,1 x 0,8 x 0,3 cm. Kora: 3. sz. első fele.

Álló Sol, mint előbb, de annak tükörképe.

Publ.: *Brigetio* Nr. 28, *GESZTELYI* 2004, 20. kép.

A stílusához vö.: *Debrecen* Nr. 36.

44. a-b. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.G14.033.1. és 2001.G14.033.2.

Lh.: Polgárváros (Komárom/Szőny-Vásártér), 2001. évi ásatás során a G14 szelvény SE 033 rétegében. Lenyomata is előkerült agyagrögben megőrizve a Severus-korra keltezhető rétegből, közelében további két gemmával (Kat. 49-50. számú darabok).

Narancssárga karneol, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Csillogóan fényezett felületű..

1,79 x 1,04 x 0,96 cm. Kora: 1-2. sz.

Sol balra néző mellképe, fölfogott hajában vékony szalag fut körbe, fején sugárkorona, vállán *chlamys*. Előtte balra függőleges vonal, valószínűleg ostornyél.

Publ.: *Komárom* Nr. 23, *GESZTELYI* 2004, 21. kép.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1263-4, *Carnuntum* Nr. 689-698.

Aesculapius

45. Őrzési hely: KA. Nytsz.: 2003.KA.1.31. Lh.: Brigetio déli territoriuma, a *canabaen* kívül, egy villagazdaság területéről.

Narancssárga karneol, áttetsző. Álló ováliselőlapján enyhén domború, hátoldalán lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

1,34 x 1,04 x 0,34 cm. Kora: 1-2. század.

Álló Aesculapius szemből, szakállas fejét jobbra fordítja, felsőteste mezítelen, válláról köpeny hull alá, amely testét deréktól lefelé eltakarja. Egyik kezében bot, melyre kígyó tekeredik, a másikban köpenyének végét tartja. Alapvonal

Publ.: *Komárom* Nr. 24, *GESZTELYI* 2004, 22. kép.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 31; *AGUN* Nr. 128, *Carnuntum* Nr. 110-112.

Venus - Amor

46. Őh.: NM. Lsz.: R 141.1888.115. Lh.: Szőny, vétel Sándor M.-től.

Sötétvörös karneol, homályos. Álló ovális, mindkét oldalán enyhén domboru, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, előlapja karcolt.

1,1 x 0,8 x 0,2 cm. Kora: Kr.u. 1. sz.

Venus áll szemből, mindkét kezével hajfürtjeit fogva (Aphrodité anadyomené), felső teste meztelen, alsó testét köpenye borítja. A Kr.e. 4. sz. óta kedvelt motívum a görög szobrászatban. Alapvonal.

Publ.: AGUN Nr. 108, GESZTELYI 2004, 23. kép.

A típushoz vö.: A. *Delivorrias*, Aphrodite. LIMC II 76. sk. A. *Adriani* szerint (Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano. Palermo 1961, Ser. A Vol II, 28): Con maggiore o minore attendibilità sono stati considerati come creazioni alessandrine il tipo dell'Anadyomene (si è postulata l'esistenza di una statua di culto alessandrina di tale soggetto già al principio del III sec. a. C.). *Aquileia* Nr. 269-271; *Wien II* Nr. 1489; *Luni* Nr. 55; *München* 2, Nr. 968; 3, Nr. 2176; *Göttingen* Nr. 55; *AGD II* Nr. 455; *Carnuntum* Nr. 243-244.

47. Öh.: NM. Lsz.: R. 30.1880.19. Lh.: Szőny, ajándék Marossy J.-tól.

Barna jaspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, felső szélén lepattogzott.

1 x 0,7 x 0,2 cm. Kora: 2-3. sz.

Lépő Amor oldalról hosszú szárnyal, felemelt kezében delfint(?) tart, a másikban pálmaágot. Alapvonal.

Publ.: AGUN Nr. 116, GESZTELYI 2004, 24. kép.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 251(?).

48. Öh.: NM. Lsz.: R. 55.24.46. = 152.1885.488. Lh.: Szőny, vétel a KUK Genie Dir.-tól.

Üvegnicolo. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, pereme rézsüs, éle egyenes. Porózus, felülete lekopott.

0,9 x 1,2 x 0,3 cm. Kora: 3. sz.

Szárnyas Amor oldalról, delfin hátán lovagol, felemelt kezében ostor.

Publ.: AGUN Nr. 119.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 278-280; *Wien II* Nr. 1347, *Carnuntum* Nr. 281.

49. Öh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.34. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Ezüstlap. Álló ovális, egyik oldalán ábrázolással.

1,55 x 1,3 x 0,13 cm. Kora: 1-2. sz.

Botot tartó ruhátlan, szárnyas Amor fa alatt áll, amelynek törzse köré kígyó tekeredik, a fa egyik ágán madár ül. Amor lába elé fejjel lefelé egy madár esik le. Alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 28, GESZTELYI 2004, 25. kép, *Vandlík K.*: Aesopica. Ezüstgemma Brigetióból. *AntTan* 48, 2004, 135-142.

Rézlap Abraxas ábrázolással: AGUN Nr. 255; aranylap bevéselt ábrázolással: *Richter I* Nr. 585 = *LIMC III* 571 Nr. 31; ezüstlemez Amor és Psyche domborított ábrázolásával vasgyűrűbe foglalva: *Trier* Nr. 85; aranylap felirattal aranygyűrűbe foglalva: *FolArch* 30, 1979, 158 Nr. 2-3.

A madárfészekre támadó kígyó motívumához irodalomban és képzőművészetben vö.: *E. Ghisellini*, ...Assidens inplumibus pullis avis serpentium adlapsus timet (Hor., Ep., I, 19-20). *Xenia* 15, 1988, 5-28 (domborműveken különösen a korai császárkorban volt kedvelt).

Bottal fán ülő madárra ütő Amor: *Aquileia* Nr. 303; AGUN Nr. 123, *The Hague* Nr. 590.

Fogalmak perszonifikációi

50. Öh.: XJM, 64.164.1. Lh.: Szőny

Üvegnicolo, melynek világos színű felső rétege lekopott. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete porózus, az ábrázolás részletei elmosódottak.

1,2 x 1 x 0,4 cm. Kora: Kr. u. II/III. sz.

Globuson bal felé álló szárnyas Victoria, előrenyújtott kezében koszorú, a másikban vállára támasztott pálmaág.

Publ.: Győr Nr. 5.

A témához ld.: *J. R. Fears*, The Theology of Victory at Rome: Approaches and Problems.

ANRW II 17.2. (1981) 736-826; *C. C. Vermeule*, Aspects of Victoria on Roman Coins, Gems and in Monumental Art. Num.Circ. 65, 1957, 357-362; 66, 1958, 3-15; *A. R. Bellinger--M. A. Berlincourt*, Victory as a Coin Typ (1962); *T. Hölscher*, Victoria Romana (1967); *H.*

Guiraud, La Victoire sur quelques pierres gravées d'époque romaine. Genava 23, 1975, 127-134.

A típushoz vö.: *Bonn* Nr. 6 (nicolo), *Xanten II*, Nr. 222, *Gaule* Nr. 151-3, *Fundgemmen* 3, Nr. 30, *Trier* Nr. 2, 21 (a három utóbbi azonos modell a gorsiumival és a győrrivel), *Gorsium* Nr. 4, *Carnuntum* Nr. 374-377.

51. Öh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.21. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Narancssárga karneol. Álló ovális, előlapja enyhén domború. Felülete kopott, a fényezés vésetben megmaradt, felső peremén lepattant.

Ezüstgyűrűbe van foglalva, a karika ovális keresztmetsztű és a lemez felé egyenletesen vastagodik. Alsó része benyomódott és egy része hiányzik.

Gyűrűkarika átm.: 2,1-2,2 cm, gemma: 0,9 x 0,7 cm.

Kora: 1-2. sz.

Oldalra forduló Nemesis (sorsistennő) pihenő állásban, chitónban, felemelt kezében peplosának szélét tartja. Alapvonal.

Publ. *Komárom* Nr. 6, GESZTELYI 2004, 26. kép.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 44.

52. Öh.: NM. Lsz.: R. 141.1888.113. Lh.: Szőny, vétel Sándor M.-től.

Karneol, vörös, zavaros. Álló ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Előlapja fényezett, peremén alul, felül lepattogzott.

1,4 x 1,1 x 0,15 cm. Kora: 1-2. sz.

Aequitas (méltányosság) áll szemből, feje jobbra fordítva, testét hosszú chitón borítja, válláról köpenye hullik alá. Előrenyújtott kezében mérleg, a másikban jogar (sceptrum). Alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 151, GESZTELYI 2004, 27. kép.

A típushoz vö.: *Wien II* 1591 *Carnuntum* Nr. 427-428.

53. Öh.: NM. Lsz.: R. 103.1889.2. Lh.: Szőny, ajándék Marossy J.-től.

Karneol, vörös, zavaros. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Előlapja fényezett, peremén alul, felül lepattogzott.

1 x 0,7 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Spes (remény) hosszú chitónban lábujjhegyen áll oldalról, elől köpenye hullik alá, előrenyújtott kezében lóbuszvirágot tart, másik kezével ruhaszegélyét fogja fel. Alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 153.

A típushoz vö.: pénzérmén Alexandriában Antoninus Pius (SNG Danish Nat.Mus. 41 Nr. 487), Marcus Aurelius (Nr. 534, 583), Iulia Domna (Nr. 593), Severus Alexander idején (Nr.646) fordul elő. *Wien II* Nr. 1578-81, *Carnuntum* Nr. 430-441.

Fortuna

54. Öh.: KDM. Lsz.: K. 2010. Lh. Szőny

Sárga, erezett felületű jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

1,3 x 1,1 x 0,2 cm. Kora: 2. sz.

Álló Fortuna hosszú chitónban, oldalra fordított fején kalathos, előrenyújtott kezével kormánylapátot tart, a másikban bőségszarut és aláhulló köpenyét. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 30.

A témához: a hellenisztikus Tyché alakjából kialakult római Fortuna a Kr. e. 1. sz. végétől a Kr. u. 3. századig mind a pénzérméken, mind a gemmákon igen kedvelt motívum volt, mint a bőség és a szerencse megtestesítője, vö. *AGUN* p. 14, 16 sk.

A típushoz vö.: gemmákon különösen a 2-3. sz.-ban terjedt el, vö. *Roscam*, Bull.Inst. Belge de Rome 43, 1973, 31 skk.; *Cirene* Nr. 188-220; *AGD I/3*, Nr. 2603-2611; *AGD II* Nr. 461; 527-8; *AGD III*. Braunschweig Nr. 109-110; *AGD III*. Göttingen Nr. 150-1; *AGD III*. Kassel Nr. 48; *AGD IV*. Hannover Nr. 1506-1510; *Britain* Nr. 314-321; *Luni* Nr. 79-80; *Sofia* Nr. 80-83; *Bucarest* Nr. 290-7; *Köln* Nr. 118-121; *Wien I* Nr. 208-211; *Wien II* Nr. 1534-44; *The Hague* Nr. 814-5; 858; *Bonn* Nr. 54; *Xanten* Nr. 187-8; *Debrecen* Nr. 38-9, *Carnuntum* Nr. 320-325.

55. Öh.: KDM. Lsz.: K. 1994. Lh. Szőny

Karneol, sötétvörös, benne zárványok. Álló ovális, előlapja lapos, hátlapja domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, felületén kopásnyomok és égésfoltok, felső szélén felületéből nagyobb darab lepattant, így tarkója, nyaka, a bőségszaru felső része hiányzik.

1,5 x 1,3 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Álló Fortuna, mint előbb, de felületesebb munka.

Publ.: *Brigetio* Nr. 31.

56. Öh.: KDM. Lsz.: K. 1998. Lh. Szőny.

Karneol, piros, benne zárványok. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett, előlapján kopásnyomok, hátoldalán égésfolt.

1,0 x 0,8 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Álló Fortuna, mint előbb, de előrenyújtott kezében kalászt is tart.

Publ.: *Brigetio* Nr. 32, *GESZTELYI* 2004, 28. kép.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 328-335.

57. Öh.: KDM. Lsz.: K. 1993. Lh.: Szőny

Karneol, piros. Álló ovális, előlapja enyhén, hátlapja erősen domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, felületén kopásnyomok, szélén lepattant hátoldalán fehér folt.

1,7 x 1,5 x 0,4 cm. Kora: 2. sz.

Álló Fortuna hosszú chitónban, oldalra fordított fején kalathos, egyik kezével kormánylapátot és mákot tart, a másikban bőségszarut és aláhulló köpenyét. Vele szemben Mercurius áll mezítelenül, oldalra fordított fején koszorú, egyik kezében köpenyt tart és caduceust, a másikkal koszorút nyújt Fortuna feje fölé. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 27, *GESZTELYI* 2004, 29. kép.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 629, *Wien II* 1208-1210, *Gadara* Nr. 93-95, *Gaule* Nr. 416.

A típushoz és stílushoz vö.: *Caerleon* Nr. 53.

58. Öh.: NM. Lsz.:R. 55.24.15 = 76.1880.6. Lh.: Szőny.

Kalcedon, tejfehér. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Matt fényű, felső részéből egy kisebb és egy nagyobb darab letört.

1,4 x 1,2 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Álló Fortuna bőségszaruvával és kormánylapáttal Victoria felé tekint, aki lábujjhegyen lebegve közeledik felé, felemelt kezében koszorút tartva, a másikban pedig vállára támasztott pálmaágat, melynek a kő sérülése miatt csak alsó része látszik. Rövid alapvonal.

Publ.: AGUN Nr. 137, GESZTELYI 2004, 30. kép.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 629-633; *Wien II* Nr. 1215; *The Hague* Nr. 831-2; *Britain* Nr. 305.

Bonus Eventus (eredményesség)

59. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.4. Lh.: Szöny

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett felületű, a véset kivételével. Felülete és pereme több helyen lepattogzott.

1,35 x 1,03 x 0,29 cm. Kora: 2. sz.

Bonus Eventus áll szemből, fejét jobbra fordítja, előrenyújtott kezében *paterát* tart, a másikban kalászt. Alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 13.

A típushoz vö.: *AGD I/3* Nr. 2335 sk.; 2682 sk.; *AGD III. Göttingen* Nr. 100 sk.; *Britain* Nr. 203-215; *Köln* Nr. 296; *Wien II* Nr. 1317-1321; *The Hague* Nr. 950; *Bonn* Nr. 72; *Xanten* Nr. 33; 122; *Debrecen* Nr. 46-48, *AGUN* Nr. 162-164, *Carnuntum* Nr. 469-475. A császárkorban a Bonus Eventus-ábrázolásoknak két típusa alakult ki. Az egyik oldaltól látható többnyire gyümölcsös tálat és kalászt tartva kezében; a másikon szemből látható *paterát* és kalászt tartva kezében. Mintájuk valószínűleg a Pliniusnál említett Praxitelés (Nat. hist. 36, 23), ill. Euphranor (Nat. hist. 34, 77) alkotta szoborok. Vö. A. *Furtwängler*, *Meisterwerke der griechischen Plastik*. (1893) 580 sk.; P. E. *Arias*, Bonus Eventus. LIMC III 123-126

60. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.28. Lh.: Canabae, ún. Ribizlis.

Narancssárga karneol. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, jobb és bal szélén lepattanások.

Bronz gyűrűbe van foglalva, melynek karikája a foglalat felé erőteljesen kiszélesedik, vállalai kidomborodnak. Alsó elvékonyodó része hiányzik.

Gyűrű: 2,4 x 1,26 cm; gemma: 1,1 x 0,8 x 0,3 cm.

Kora: 2-3. század.

Álló Bonus Eventus, mint előbb.

Publ.: *Komárom* Nr. 16, GESZTELYI 2004, 31. kép.

61. Őh.: KGyM. Lsz.: 994.R7.025.1.

Lh.: Polgárváros (Komárom/Szony-Vásártér), az 1994. évi ásatás során az R7 szelvény SE 025 rétegében (2. sz. második fele--3. sz. első harmada).

Háromrétegű (fekete, fehér, vörös) üvegpaszta. Álló ovális, éle az előlap felé összetart. Felülete matt és megkopott.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek karikája a foglalat felé erőteljesen kiszélesedik. A foglalat tengelye merőleges a karika ívére, és mindkét oldalán két-két párhuzamos vonal kereteli. A gemma also pereménél sérült.

Gyűrű: 2,4 x 2,1 cm; gemma: 1,7 x 0,9 x 0,4 cm.

Kora: 2-3. sz.

Álló Bonus Eventus, mint előbb.

Publ.: BORHY 1997-1998, 209-210; *Komárom* Nr. 15.

A réteges üveghez vö.: *Brigetio* Nr. 90, 110.

A gyűrűformához vö.: *Fundgemmen 4* Nr. 6 (Friedberg, Üvegnicolo); *Gorsium* Nr. 24.

62. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1995. Lh. Szőny

Karneol, sárgás-piros, benne zárványok. Álló ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldala felé összetart. Fényezett, szélén kopásnyomok.

1,5 x 1,15 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Bonus Eventus oldalról, mezítelenül, köpenye válláról hullik alá, fején koszorú, felemelt kezében gyümölcsöstálat tart, a másikban kalászt. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 34, *GESZTELYI* 2004, 32. kép.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1325-1328; *Luni* Nr. 76, 78; *AGUN* Nr. 157-159, *Carnuntum* Nr. 457-464; pénzérmén: *RIC* II 120, 31; III 102, 113, 115; V/1, 180, 560; *BMC* II Pl. 14/19, 46; III Pl. 16/9.

63. Őh.: NM. Lsz.: R. 9.1940.2. Lh.: Szőny, vétel Vödrös S.-tól.

Karneol, sötétvörös, kis zárványokkal. Álló ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Magasfényű.

1,2 x 1 x 0,25. Kora: 1-2. sz.

Lépő Bonus Eventus, mint előbb.

Publ.: *AGUN* Nr. 157.

A stílushoz vö.: Nr. 73, *AGUN* Nr. 32, 166.

64. Őh.: NM. Lsz.: R. 41.1880.13. Lh.: Szőny, ajándék Marossy J.-tól.

Barna jáspis. Mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete és vésete fényezett, bal széléről egy nagyobb darab lepattant.

1,25 x 1 x 0,15 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Bonus Eventus, mint előbb.

Publ.: *GESZTELYI* 1998, 138/24; *AGUN* Nr. 159.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1325-1328; *The Hague* Nr. 523.

A stílushoz vö.: *Britain* Nr. 457; 460; *Carnuntum* Nr. 568 sk.

65. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.18. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

1,74 x 1,3 x 0,32 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Bonus Eventus, mint előbb, felemelt kezében két búzakarászt, a másikban két szőlőfürtöt tart.

Publ.: *Komárom* Nr. 14, *GESZTELYI* 2004, 33. kép.

A stílushoz vö.: Nr. 12, 21, 79.

66. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2009. Lh. Szőny

Jáspis, barna. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, a felső szélén lepattant darab miatt az alak fejének felső része hiányzik.

1,55 x 1,15 x 0,35 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Bonus Eventus oldalról, rövid tunicában, felemelt kezével vállra vetett pedumot tart, melyről vadászszákma lóg le, előrenyújtott kezében két kalászt. Rövid alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 35, *GESZTELYI* 2004, 34. kép.

A motívumhoz vö.: *M. Henig*, *Roman Life and Art in Britain II* (1977) BAR 41, 341 ff. Pl. 14. I d.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 138, *Carnuntum* Nr. 623. Variánsok: *Britain* Nr. 185 sk., 200-202.

67. Őh.: NM. Lsz.: R. 55.24.103.=141.1888.116. Lh.: Szőny, vétel Sándor M.-tól.

Karneol, sötétvörös, zárvánnyal. Álló ovális, előlap domború, hátlap lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, erősen kopott, alul, felül lepattogzott.

1,3 x 1 x 0,2. Kora: 2. sz.

Lendületesen lépő Bonus Eventus oldalról, tunicában. Felemelt kezével vállára helyezett pedumot tart, melynek végén kosár lóg, leeresztett kezében két kalászt, lábánál rohanó kutya. Alapvonal.

Publ.: AGUN Nr. 189.

A motívumhoz és stílushoz vö.: Henig szerint Bonus Eventus és Diana Venatrix kombinációja (i. m. 341 skk. Pl. 14. I e).

A típushoz vö.: *Madrid* Nr. 286, *Carnuntum* Nr. 621.

Szatír

68. Őh.: NM. Lsz.: R. 55.24.96.= 84.1879. Lh.: Izsa-Leányvár (Celamantia), ajándék Marossy J-tól.

Nicolo, barnásszürke-kékesszürke, felhős. Álló ovális, mindkét oldala lapos, pereme rézsüs, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, kopásnyomok.

1,3 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: 1. sz.

Fiatal szatír áll háromnegyed nézetben, feje oldalról. Előrenyújtott kezében szőlőfürt, amely felé egy nyúl ugrik, a másikban nebrisébe gyűjtött gyümölcsök. Alapvonal.

Publ.: AGUN Nr. 29.

A témához vö.: *H. Guiraud*, Les satyres sur les intailles d'époque romaine. *Revue des Études Anciennes* 80, 1978, 114-137.

A típushoz vö.: *Cambridge* Nr. 61 (nyúl helyett párdúc).

69. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.27. Lh.: Szöny, canabae, ún. Ribizlis.

Üvegnicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsüs. Felülete matt, kopott.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek csak egyik, vállnál kiszélesedő, a gemmát félig befoglaló töredéke maradt meg.

Gemma: 1,3 x 0,9 x 0,27 cm, gyűrű: 1,1 x 1,32 cm. Kora: 3. sz.

Tánclépésben jobbra lépő szatír, előrenyújtott kezében szőlőfürt, a másikban *pedum*.

Publ.: *Komárom* Nr. 27.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 508-520.

70. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.33. Lh.: Szöny, canabae, ún. Ribizlis.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, a véset is.

1,5 x 1,14 x 0,26 cm. Kora: 2. sz.

Balra tekintő, ifjú szatír portréja. Dús haja felfogva fut körbe oldalt, a homlokán és tarkóján. Felemelt kezében vállára fektetett pedumot tart, felső testét állatbőr (*nebris*) fedi.

Publ.: *Komárom* Nr. 26, *GESZTELYI* 2004, 35. kép.

A típushoz és stílushoz vö.: *GESZTELYI* 1978; *Debrecen* Nr. 58; *AGUN* Nr. 33, *Carnuntum* Nr. 722.

71. Őh.: KDM. Lsz.: K. 137. Lh. Szöny, Bélapuszta

Jáspis, sötétbarna. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Matt fényű, felül csorbult, letört darab visszaragasztva, fekete ragasztómaradványok.

1,4 x 1,2 x 0,3 cm. Kora: 2. sz. vége.

Ifjú szatír mellképe, mint előbb, de rövidebb vállkivágással, pedum nélkül.

Publ.: GESZTELYI 1978, 167-173; ACD 14, 1978, 65-73; *Brigetio* Nr. 39; GESZTELYI 2004, 36. kép.

A típushoz és stílushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 731.

Methe

72. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1976. Lh.: Szöny

Karneol, narancssárga, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

0,9 x 0,7 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Methe oldalról, mezítelenül, válláról köpeny hullik alá, felemelt kezében ivócsészét tart szájához, a másikban thyrsus, melyen szalagok lobognak. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 36, GESZTELYI 2004, 37. kép.

A témához: A. Kossatz-Deissmann, Methe. LIMC VI 562 skk. Az iszákosság megszemélyesítője, a dionysosi kíséret tagja. Különösen a korai császárkorban volt kedvelt (*Aquileia* p. 201).

73. Őh.: NM. Lsz.: R. 9.1940.1. Lh.: Szöny, vétel Vödrös S.-tól.

Nicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, pereme rézsüs, éle egyenes. Fényezett, felül lepattant.

1,4 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: 1-2. sz.

Lépő Methe mint előbb, de thyrsus nélkül, és mögötte szőlőtő.

Publ.: *AGUN* Nr. 169.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 504.

Hérószok

74. Őh.: NM. Lsz.: R. 2.1931.88. Lh.: Szöny, Járóka temető, 53. sír, benne Severus Alexander érme.

Üvegnicolo. Álló ovális, előlapja lapos, pereme rézsüs. Porózus, három részre van törve, a világos réteg lekopott.

1,5 x 1,2 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek karikája belül lapos, kívül enyhén domború, a foglalat felé erőteljesen szélesedik.

Átm.: 2,65 cm. Kora: 3. sz. első fele.

Ganymedes áll szemből, mezítelen, lábai keresztbe téve, egyik karjával oszlopra támaszkodik, kinyújtott kezében kantharos, a másikban aláhulló köpeny. Fejfedője és az alapvonal nem ismerhető fel.

Publ.: S. Paulovics: *Funde und Forschungen in Brigetio* (Szőny). *Laureae Aquincenses* II.

Diss.Pann. 2:11. (1941) 163, Taf. XXVIII 5; *AGUN* App. III/2; GESZTELYI 2004, 38. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 41, *Britain* Nr. 24 (Apollo).

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913 Nr. 1297, Taf. XLIX = *Fundgemmen* 2 Nr. 6.

75. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.11. Lh.: Szöny, canabae, ún. Ribizlis.

Üvegnicolo. Fekvő (?) ovális, mindkét oldala lapos, pereme rézsüs.

0,7 x 0,55 x 0,25 cm. Kora: 3. sz.

Hercules küzdelme az oroszlánnal. Elmosódott, nehezen kivehetető ábrázolás.

Publ.: *Komárom* Nr. 41, GESZTELYI 2004, 39. kép.

A témához vö.: M. Jaczynowska, *Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire*.

ANRW II 17.2 (1981) 631-661. Pénzérmeiken Septimius Severus idején különösen kedvelt (vö. Num.Közl. 56-57, 1957-58, 15).

A típushoz vö.: *Fundgemmen 4* Nr. 18, *Britain* Nr. 432-433, *Aquincum* Kat. 21 (azonos formákból).

76. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2002. Lh.: Szőny

Karneol, sárgás-piros, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, az ábrázolás is, széle letöredezett.

1,5 x 1,1 x 0,25 cm. Kora: 1. sz.

Az ifjú Hercules balra tekintő mellképe, ruhátlan felső teste háromnegyed hátulnézetben, vállán bunkója.

Publ.: *Brigetio* Nr. 37, *GESZTELYI* 2004, 40. kép.

77. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2004. Lh.: Szőny

Jáspis, barna. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, az ábrázolás is, felül kis sérülés.

1,1 x 1 x 0,4 cm. Kora: 2. sz.

Az ifjú Hercules balra tekintő mellképe, vállán oroszlánbőrrel.

Publ.: *Brigetio* Nr. 38.

A típushoz vö.: *Zalau* Nr. 43.

78. Őh.: KGyM. Lsz.: 2003.SL.1.3. Lh.: Szőny, canabae, a tábortól nyugatra.

Karneol, sötétvörös. Köralakú, előlapja enyhén domború. Felülete, az ábrázolás is fényezett, alsó szélén sérült.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek alul vékony karikája a foglalat felé fokozatosan szélesedik. A köralakú karika el van törve, felülete vékony ezüstlemez csíkkal spirálisan be van tekercselve. Ennek oka vagy az, hogy a törött karikát egyben tartsa, vagy az, hogy a karika nyílását szűkítse.

Gemma: 1,2 x 1 cm, gyűrű: 2,4 cm. Kora: 1. sz.

Balra tekintő ifjúfej, felül lefésült haja alul tekercsbe fogva fut körbe és szalaggal van övezve. A homloka fölötti csillag alapján Castor.

Publ.: *Komárom* Nr. 79, *GESZTELYI* 2004, 41. kép.

A típushoz vö.: pileus nélküli Dioskouros fej: Sydenham *CRR* Nr. 566 (denarius, Kr. e. 103) = *F. Gury*, Dioskouroi/Castores. *LIMC* III. 624 Nr. 124.

79. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.32. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Jáspis, barna. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Egész felülete erősen kopott, fényezése a vésésben maradt meg, a szélén több helyen lepattogzott.

1,8 x 1,3 x 0,26 cm. Kora: 2. sz.

Lépő Théseus oldalnézetben, mezítelen, tekintete felemelt kezében tartott hüvelyében levő kardjára irányul. Alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 25, *GESZTELYI* 2004, 42. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 184.

A stílushoz vö.: Nr. 12, 23, 65.

79.a. Őh.: KDM. Lsz.: K. 740.c. Lh. Szőny, Argai János kovácsmester háztelke. Eltűnt, gipszlenyomatról ismert. Földsis, mellékletei: a.) kancsó, b.) mécset, c.) gyűrű, Traianus denárja és Hadrianus dupondiusa.

Nicolo-paszta, jó minőségű. Álló ovális, előlapja lapos, pereme rézsűs.

1,1 x 0,9 cm.

Vékony bronzgyűrűbe van foglalva, rajta pontsoros díszítés, a gyűrű alsó része hiányzik.

Átmérője: 2,1 cm.

Kr.u. 1. sz. vége.

Achilleus áll oldalról, mezítelenül, köpenye mögötte válláról hull alá. Tekintete előrenyújtott kezében tartott sisakjára irányul, másik kezében lándzsája, lába előtt pajzsa. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 40.

Vgl. zum Typ: *Xanten* Nr. 195, *Debrecen* Nr. 63.

80. Őh.: NM. Lsz.: R. 55.24.50. = 141.1888.119. Lh.: Szöny, vétel Sándor M.-től.

Vörösesbarna jáspis. Mindkét oldala lapos, pereme a hátoldal felé összetart. Előlapja fényezett, hátoldalán utólagos csiszolás.

1,2 x 0,9 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Álló hős szemből, mezítelen, sisakkal fedett fejét jobbra fordítja. Felemelt kezével lándzsát tart, a másikban kard és aláhulló köpenye. Alapvonal.

Publ.: *GESZTELYI* 1998, 138/25; *AGUN* Nr. 187, *GESZTELYI* 2004, 43. kép.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 468 sk. (Nagy Sándor); *Xanten* Nr. 154a (Mars).

A motívumhoz és stílushoz vö.: *Aquileia* Nr. 238; *Xanten* Nr. 131; 196; *Caerleon* Nr. 47; *Debrecen* Nr. 65; *Britain* Nr. 457; 460; 468 sk.; *Carnuntum* Nr. 489; 492 sk.

Emberek

81. Őh.: NM. Lsz.: R 30.1880.18. Lh.: Szöny, Marossy J. ajándéka.

Vöröses narancsszínű karneol, áttetsző. Álló ovális, előlapja domború, hátlapja lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, felső része letört.

1,3 x 1,5 x 0,3 cm. Kora: 1/2. sz.

Római uralkodó katonai öltözékben Iuppiterként ábrázolva. Előrenyújtott kezében Victoriát tart, a másikban lándzsát, a lábánál az egyik oldalon pajzs, a másikon felé tekintő sas.

Alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 197, *GESZTELYI* 2004, 44. kép.

81.a. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2000. (hiányzik) Lh. Szöny

Karneol, világos-piros, ovális, csorbult.

2,0 x 1,3 x 0,3 cm.

Kr.u. 203 k.

Caracalla áll szemből, katonai öltözékben, oldalra fordított fején koszorú, egyik kezében dárdája és köpenye, a másikban patera, melyet égő oltár fölé tart. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 41.

A stílushoz és motívumhoz vö.: *Wien III* Nr. 1652, *AGUN* Nr. 199.

82. Őh.: NM. Lsz.: R. 141.1888.123. Lh.: Szöny, ajándék Sándor M.-től.

Üveg, világoskék, áttetsző. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete egyenetlen, peremén lepattogzott.

1,1 x 1,2 x 0,15 cm. Kora: 3. sz.

Térdelő pásztor egy előtte álló, fejét visszafelé fordító kecskét fej. A pásztor mögött egy fölé hajló fa, a kecske előtt egy növény. Alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 191, *GESZTELYI* 2004, 45. kép.

A témához vö.: *G. Sena Chiesa*, Gemme del Museo di Aquileia con scene bucoliche. *Acme* 10, 1957, 175-192; *N. Himmelmann*, Über Hirten-Genre in der antiken Kunst, 1980, 100 skk. Augustus idején különösen kedvelt volt: *H. Guiraud*, *Pallas* 29, 1982, 39 skk.

A típushoz vö.: *Cirene* Nr. 648-651; *Wien III* Nr. 1669.

Pénzértménen vö.: *BMC II* T. 6, 17; 7, 4 (Kr. u. 77-78); KRAFT 1972 Taf. 56/24, Kyzikosban (Iulia Domna).

83. Őh.: NM. Lsz.: R. 45.1925.1.3. Lh.: Szöny, Caecilia szarkofágjában, a legióstábornoktól délre. Wollanka J. ásatása.

Üvegnicolo. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, pereme rézsűs, éle egyenes. Porózus, kopott.

1 x 1,4 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva. Karikája mindkét oldalán gyöngysorral díszített huzal, a vékony lemezből készült dobozos foglalat pereme erősen megkopott. A karika és foglalat találkozásánál két-két gömböcske van elhelyezve.

Átm.: 2 cm. Kora: 3. sz. első harmada.

Kötömbön ülő pásztor egy előtte álló, és felé visszatekintő kecskét fej. Mögötte pedum. Alapvonal.

Publ.: *S. Paulovics*: Funde und Forschungen in Brigetio (Szőny). *Laureae Aquincenses II*. Diss.Pann. 2:11. (1941) 118-164, 123 sk; *AGUN* Nr. 193.

A típushoz vö.: *The Hague* Nr. 386; *Wien III* Nr. 1672.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913 Nr. 280 Taf. XIV; *AGUN* Nr. 234 (Intercisából); ArchÉrt 114-115, 1987-1988, 239 sk., Abb. 5 (Aquincumból, Caracalla-Porträt).

84. Őh.: KGyM. Lsz.: 2003.SL.1.4. Lh.: Szöny, canabae, Által-ér északi partján.

Üvegnicolo. Álló ovális, felülete lapos, pereme rézsűs. Felülete porózus és kopott.

Bronzgyűrűbe van foglalva, karikájának alsó fele hiányzik, a foglalat felé erőteljesen kiszélesedik.

Gyűrű: 2,1; Gemma: 0,8 x 0,65 cm.

Kora: 3. sz.

Hazatérő vadász előrenyújtott kezében szőlőfürtöt tart, a másikkal vállára vetett botján zsákmányát viszi.

Publ.: *Komárom* Nr. 80.

A típusához vö.: *Wien III* Nr. 1684.

Portrék

85. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.35. Lh.: Szöny, *castra legionis* területe.

Nicolo, sötétkék alaprétgen világoskék felület. Kerek, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsűs. Felülete fényezett, a véset is.

1,14 x 0,3 cm. 3. sz. eleje, 210 k.

Az ifjú Caracalla balra néző szakállas portréja, hajában hátul szalaggal megkötött koszorú, vállán katonai köpenyt (paludamentum) visel.

Publ.: BORHY 2002, *Komárom* Nr. 32, *GESZTELYI* 2004, 47. kép.

Caracalla és Geta ábrázolása gemmákon: *GESZTELYI* 1985. Kerek nicologemma III. Gordianus ábrázolásával: *Hermitage I* Nr. 141.

86. Őh.: NM. Lsz.: R. 47.1879.7. Lh.: Szöny, ajándék Marossy J.-tól.

Üveg, sötétlila. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Porózus, a részletek elmosódottak.

1,3 x 1 x 0,2 cm. Kora: 214. körül.

Caracalla mellképe, vállát paludamentum borítja.

Publ.: *Wiss. Zeitschr. der Humboldt-Universität zu Berlin. Ges.-Sprachwiss.* R. 31, 1982, p. 193 skk. = Az antik társadalomtörténet problémái. Debrecen 1982, p. 243 skk; *AGUN* Nr. 200; *GESZTELYI* 2004, 48. kép.

87. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.8. Lh.: Szőny
Sötétlila üvegpaszta. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart.
Felülete porózus és kopott.

1,23 x 1,12 x 0,29 cm. Kora: 3. sz. eleje.

Iulia Domna balra néző portréja, jellegzetesen hullámos hajviseletével.

Publ.: BORHY 2002, *Komárom* Nr. 31, GESZTELYI 2004, 49. kép.

88. Őh.: NM. Lsz.: R. 75.1890.10. Lh.: Szőny, vétel Voetter O.-tól.

Üvegnicolo, éle sötétkék, előlapja világoskék. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Porózus, elmosódott kontúrok.

1,6 x 1,2 x 0,3 cm. Kora: 2/3. sz., Kr. e. 1. sz.-i minta alapján.

Férfiportré oldalról. Vállán köpenyének széle látható, haja rövid. Fejformája hosszúkás, homloka domború.

Publ.: AGUN Nr. 48.

A típushoz vö.: *M.-L. Vollenweider*, *Porträtgemmen der röm. Rep.* 1972, Taf. 124, 10.

89. Őh.: KGyM. Lsz.: 995.F14.089.1. Lh.: Polgárváros (Komárom/Szőny-Vásártér), 1995. évi ásatás során az F14 szelvény SE 089 rétegében.

Áttetsző szintelen üvegpaszta. Álló ovális, mindkét oldalán lapos, éle a hátoldal felé összetart. Belsejében buborékos, porózus, néhol hiányos.

1 x 0,8 x 0,1 cm. Kora: 152-166.

Balra néző női mellkép, haja párhuzamos hullámokba rendezett, hátrafésült, tarkóján kontyba összefogva. Vállát tunica és rajta átvetett köpenye fedi. Antoninus-kori női portré, talán Faustina minor (vagy Lucilla?).

Publ.: BORHY, AA 1997, 98-101; BORHY 1997-1998; BORHY 2002, *Komárom* Nr. 29, GESZTELYI 2004, 46. kép.

90. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.10. Lh.: Szőny

Üvegnicolo, alsó rétege sötétkék-lila tónusú, fölötte világoskék réteg. Köralakú, mindkét oldalán lapos, éle az előlap felé összetart. Felszíne korrodálódott, érdes.

1,2 x 0,35 cm. Kora: 3. sz.

Balra néző, alig felismerhető női fej, egyenesen kivágású nyakkal. Haja a tarkója mögött kontyba összefogva.

Publ.: BORHY 2002, *B* Nr. 30.

Keveréklények

91. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.6. Lh.: Szőny

Nicolo, alul sötétkék, középen fehér, legfelső vékony rétege világoskék. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsús. Felülete fényezett, az ábrázolás is, középen kettétört bal fele hiányzik.

0,9 x 1,3 x 0,36 cm. Kora: 1. sz.

Balra lépő szárnyas ló (Pégasos) oldalról, feje és mellső része hiányzik. Két sorban hiányos felirat tükörírással: *SIM[...]/ICIV[...]*. Alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 34, GESZTELYI 2004, 50. kép.

A típushoz vö.: *Gaule* Nr. 799-805, *Carnuntum* Nr. 977..

92. Őh.: NM. Lsz.: R. 152.1885.487. Lh.: Szőny, ajándék a KUK Genie Dir.-tól.

Karneol, világosvörös. Fekvő ovális, előlap domború, hátoldal lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, peremén alul, felül lepattogzott.

0,9 x 1,1 x 0,2 cm. Kora: 2. sz.
Balra haladó szárnyas hippocampus oldalról, halfarka kétszeres megcsavarodik.
Publ.: *AGUN* Nr. 207, *GESZTELYI* 2004, 51. kép.
A típushoz vö.: *Wien I* 361 sk.

93. Őh.: KDM. Lsz.: K. 416. Lh.: Szöny, felsőfaluvégén (Komárom felől) kiosztott háztelken.
Karneol, sötétvörös. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart.
Fényezett, szélén sérült, felül az ábrázolás kis része is hiányzik.
1,5 x 1,1 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.
Felül capricornus, alatta kormánylapát és delfin.
Publ.: *Brigetio* Nr. 42, *GESZTELYI* 2004, 52. kép.
A témához vö.: *GESZTELYI* 1987.
A típushoz vö.: *Geneve II* Nr. 585.

Állatok

Oroszlán

94. Őh.: NM. Lsz.: R.55.24.22.= 86.1881.1. Lh.: Szöny, ajándék Marossy J.-tól.
Karneol, sárgás, áttetsző. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, karcolt, peremén kisebb lepattogzás.
1,1 x 1,3 x 0,25 cm. Kora: 2-3. sz.
Balra ugró oroszlán oldalról. Alapvonal csak a hátsó lábak alatt.
Publ.: *AGUN* Nr. 205, *GESZTELYI* 2004, 53. kép.
A motívumhoz: több jelentésű: királyi állat, a bátorság jelképe, csillagkép, a Mithras-kultusz beavatásának 4. fokozata.
A típushoz és stílushoz vö.: *Britain* Nr. 640, *Carnuntum* Nr. 816.

95. Őh.: NM. Lsz.: R. 141.1888.114. Lh.: Szöny, vétel Sándor M.-tól.
Karneol, narancsszínű, áttetsző. Fekvő ovális, előlap enyhén, hátoldal erősen domború, az oldalak élben találkoznak. Fényezett, jobb és bal szélén erősen lepattogzott.
1,1 x 1,4 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.
Balra lépő oroszlán oldalról, hosszan felnyúló farka háta fölött S-formát alkot. Alapvonal.
Publ.: *AGUN* Nr. 203.
A típushoz vö.: *AGD I/I* Nr. 539; 2, Nr. 874, 1938; 3, Nr. 2983; *Britain* Nr. 629-635; *Köln* Nr. 394-396; *Bonn* Nr. 28; *Sofia* Nr. 193; *Debrecen* Nr. 84 sk.; *Carnuntum* Nr. 809-815.

96. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2013. Lh.: Szöny
Üvegnicolo, melynek világos felső rétege lekopott. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes pereme rézsűs. Felülete erősen kopott, porózus.
1,2 x 1,1 x 0,5 cm. Kora: 2/3. sz.
Lépő oroszlán.
Publ.: *Brigetio* 44.
A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 81, 85, *Gorsium* Nr. 24, *Carnuntum* Nr. 818.

97. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2015. Lh.: Szöny
Üvegnicolo. Fekvő ovális, hátoldala enyhén homorú, éle az előlap felé összetart.
Előlapja erősen megkopott, szélén lepattant, szerkezete porózus.
0,7 x 0,85 x 0,2 cm. Kora: 2/3. sz.
Lépő oroszlán.
Publ.: *Brigetio* Nr. 45.

Ló

98. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1983. Lh. Szőny

Karneol, sárgás-piros, áttetsző. Fekvő ovális, előlapja erősen, hátoldala enyhén domború, éle az előlap felé összetart. Fényezett, felületén kopásnyomok.

1,3 x 1,0 x 0,4 cm. Kora: 1/2. sz.

Balra haladó legelésző ló, egyik mellső lábát felemelve tartja, előtte fűszálak. Alapvonal

Publ.: *Brigetio* Nr. 46.

A típushoz vö.: *Gaule* Nr. 663, 665-666, 668; *Debrecen* Nr. 86.; *AGUN* Nr. 208. *Aquileia* Nr. 1067, *Carnuntum* Nr. 758-764.

A gyűrűhöz vö.: HENKEL 1913 Nr. 1303 Taf. L.

99. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2007. Lh. Szőny

Jáspis, sötétbarna. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Előlapja és éle fényezett, az ábrázolás is, felületén kopásnyomok, hátoldala utólag lecsiszolva.

1,7 x 1,35 x 0,3 cm. Kora: 1/2. sz.

Legelésző ló mint előbb, gondosan vésett, legömbölyített formákkal ábrázolva.

Publ.: GESZTELYI 1998, 139 Nr. 28, *Brigetio* Nr. 47, GESZTELYI 2004, 54. kép.

A stílushoz vö.: Nr. 64, *Zalau* Nr. 50, *Gadara* Nr. 284, 348.

100. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.12. Lh. Szőny

Narancssárga karneol, belseje felhős, áttetsző. Fekvő nyolcszögletű, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete fényezett, pereme sérült.

1 x 0,8 x 0,43 cm. Kora: 2. sz.

Legelésző ló mint előbb.

Publ.: *Komárom* Nr. 33.

Egyéb emlősök

101. Őh.: KDM. Lsz.: 72.104.1. Lh.: Szőny

Nicolo, világoskék-sötétkék rétegű. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsús.

0,8 x 1 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva. Karikája majdnem gömbölyű, a foglalat felé szélesedő és két kifelé hajló volutában végződő vállát 2-2 párhuzamos vonal díszíti.

Átmérője: 2,2 cm. Kora: 2. sz.

Balra álló vaddisznó, előtte fa, melynek ága fölé hajlik. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 49, GESZTELYI 2004, 55. kép.

102. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.17. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Barna jáspis. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett felületű, jobb széle és alsó pereme enyhén sérült.

1 x 0,8 x 0,2 cm. Kora: 1-2. sz.

Az üldözött nyúlra lecsapni készülő vadászkutya. Mindkét állat hátsó lábával rövid alapvonalon ágaskodik.

Publ.: *Komárom* Nr. 40.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 211, *Carnuntum* Nr. 791-797.

103. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.12. Lh.: Szőny, Canabae, ún. Ribizlis.

Sárga karneol. Fekvő ovális, előlapja domború, éle az előlap felé összetart. Felülete fényezett.

Ezüstgyűrűbe van foglalva, melynek karikája a foglata felé fokozatosan szélesedik, a kő magasan kiemelkedik belőle. A karika alsó része benyomódott.

Gemma: 0,8 x 0,75 x 0,45 cm. átm.: 1,8 - 2,2 cm. Kora: 2. sz.

Bal felé forduló egér hosszú felkunkorodó farokkal. Rövid alapvonal.

Publ.: *Komárom* Nr. 35.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 87, *Gaule* Nr. 673, *AGUN* Nr. 213-214.

Sas

104. Őh.: NM. Lsz.: R. 103.1889.2a=55.24.117. Lh.: Szöny, ajándék Marossy J.-tól.

Jáspis, barna szürke foltokkal. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, jobb szélén kis lepattanás.

1 x 1,4 x 0,3 cm. Kora: 2-3. sz.

Felemelt szárnyakkal álló sas, fejét lefelé hajtja. Rövid alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 215, *GESZTELYI* 2004, 56. kép.

A témához vö.: *H. Möbius*, Abh. Bayr. Ak. Phil.-hist. Kl. 59, 1964, 24 skk.

A típushoz vö.: *Xanten* Nr. 246.

105. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1984. Lh. Szöny

Karneol, piros, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala domború, lapjai élben találkoznak. Fényezett, felületén kopásnyomok, hátoldalán utólagos csiszolás, alul a széle lepattant.

1,5 x 1,2 x 0,45 cm. Kora: 1. sz.

Kerek bázison álló sas, hátrafordított csőrében koszorút tart.

Publ.: *Brigetio* Nr. 51, *GESZTELYI* 2004, 57. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 217-218, *Carnuntum* Nr. 871-874.

106. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.16. Lh.: Szöny, canabae, ún. Ribizlis.

Narancssárga karneol, áttetsző, a belsejében zárványok. Fekvő ovális, előlapja enyhén, hátoldala erőteljesen domború. Felülete fényezett, előlapja mattrá kopott. Balra kisebb, jobbra nagyobb darab letört.

1,22 x 1,06 x 0,43 cm. Kora: 1-2. sz.

Alapvonalon álló sas, hátrafordított csőrében koszorút tart, két oldalán legiójelvények. A jobboldalinak csak a csúcsa látszik.

Publ.: *Komárom* Nr. 39, *GESZTELYI* 2004, 58. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 223, *Carnuntum* Nr. 976-887.

107. Őh.: KDM. Lsz.: K. 138. Lh. Szöny, Bélapusztá

Jáspis, sárga. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett. 1,2 x 1 x 0,25 cm. Kora: 2. sz.

Összefogott kezek (lefelé 4-4 ujj ágazik ki belőle) álló sas, fejét visszafordítva, csőrében talán koszorú. Mellette bőségszaru, ami felé valószínűleg pillangó repül.

Publ.: *Brigetio* Nr. 50, *GESZTELYI* 2004, 59. kép.

Egyéb szárnyasok

108. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1986. Lh.: Szöny

Karneol, sötétpiros, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Matt fényű, felületén kopásnyomok.

1,2 x 0,9 x 0,4 cm. Kora: 1. sz.

Fél lábon álló golya oldalról, felemelt lábával lituust tart, melyet fűjni készül. Lába előtt az alapvonalból folytatódó pálmaág.

Publ.: *Brigetio* Nr. 52, *GESZTELYI* 2004, 60. kép.

A típushoz vö.: *Wien III*. Nr. 1946.

109. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2014. Lh.: Szőny

Üvegnicolo. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete kopott, porózus.

1,25 x 0,9 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Két kakas áll egymással szemben. Az egyik kicsit feljebb, csőrében valószínűleg győzelmi koszorút tart. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 54.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 681, *Valkenburg* Nr. 5, *Carnuntum* Nr. 919.

109.a. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1981. Lh.: Szőny. Hiányzik, gipszlenyomatról ismert.

Karneol, világos narancssárga, áttetsző. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

0,9 x 1,1 x 0,2 cm.

2. sz.

Kakas támadóállásban, oldalról, előtte győzelmi ág. Alapvonal.

Publikálatlan.

Publ.: *Brigetio* Nr. 53.

A típushoz vö.: *Dalmatia* Nr. 244.

110. Őh.: KDM. Lsz.: K. 413. Lh.: Szőny, Felsőfaluvégén kiosztott háztelken.

Füstkvarc, szürke, foltos, áttetsző. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett, peremén lepattogzott.

0,8 x 0,7 x 0,4 cm. Kora: 2. sz.

Álló madár oldalról. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 55.

Delfin

111. Őh.: NM. Lsz.: R. 141.1888.118. Lh.: Szőny, vétel Sándor M.-től.

Karneol, vörös, zavaros. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

1 x 0,6 x 0,15 cm. Kora: 2. sz.

Úszó delfin.

Publ.: *AGUN* Nr. 230.

A típushoz vö.: *Köln* Nr. 29, *Wien III* Nr. 1912 sk., *AGUN* Nr. 229, *Carnuntum* Nr. 940-943, 946-950.

112. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.15. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Narancssárga karneol, áttetsző, a belsejében zárványok. Nyolcszögletű, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete fényezett.

1 x 0,72 x 0,33 cm. Kora: 2-3. sz.

Úszó delfin.

Publ.: *Komárom* Nr. 37.

113. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1590 (nem egyezik a leltárkönyvvel). Lh. Szőny

Nicolópaszta, sötétkék. Fekvő ovális, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart.

Felülete porózus, középen nagy légbuborék, ábrázolása alig ismerhető fel.

0,8 x 1,1 cm. Kora: 3. sz.

Úszó delfin.

Publ.: Brigetio Nr. 56.

114. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.14. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Nicolo, alul sötétkék, felül világoskék réteg. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsűs. Felülete matta kopotott, pereme alul és a hátsó oldala sérült.

1,17 x 0,88 x 0,26 cm. Kora: 1-2. sz.

Úszó delfin hátán háromágú szigonnyal.

Publ.: *Komárom* Nr. 36, *GESZTELYI* 2004, 61. kép.

A típushoz vö.: *Wien III* Nr. 1910, *Carnuntum* Nr. 944-945.

115. Őh.: KA. Nysz.: 2003.KA.1.13. Lh.: Szőny, canabae, ún. Ribizlis.

Barna jáspis. Fekvő ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett felületű, előlapja jobb fele lepattant.

1,54 x 1,23 x 0,4 cm. Kora: 2. sz.

Úszó delfin, szájában háromágú szigonyt tart.

Publ.: *Komárom* Nr. 38.

A típushoz vö.: *Wien III* Nr. 1909.

Egyéb vizilények

116. Őh.: NM. Lsz.: R. 19.1895.29. Lh.: Szőny, vétel Cseley J.-tól.

Üvegnicolo. Álló ovális, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart. Porózus, törött, lepattogzott.

1,8 x 1,4 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek karikája belül lapos, kívül egyhén domború, a foglalat felé erőteljesen kiszélesedik.

Átm.: 2,5 cm. Kora: 2-3. sz.

Két garnéla és egy hal párhuzamosan úsznak egymás mellett.

Publ.: *AGUN* Nr. 235.

A típushoz vö.: *AGD I/3*, Nr. 2866; *Gaule* Nr. 787; *Wien II* Nr. 902; *III* Nr. 1791.

Pénzérmén: Byzantionban Caracalla idején (KRAFT 1972 Taf. 100/4-5.)

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913 Nr. 1218 Taf. XLVII.

117. Őh.: NM. Lsz.: R. 141.1888.120. Lh.: Szőny, vétel Sándor M.-tól.

Karneol, sötétvörös, zavaros. Kerek, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett.

1 x 0,3 cm. Kora: 2-3. sz.

Háromlábú asztalra fektetett hal, vagy inkább csak annak maradványa.

Publ.: *AGUN* Nr. 233.

Hangya

118. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1985. Lh.: Szőny

Karneol, sötétpiros. Álló ovális, előlapja enyhén, hátoldala erősen domború, lapjai élben találkoznak. Fényezett, alul, felül letöredezett.

1,45 x 1,25 x 0,45 cm. Kora: 1. sz.

Hangya felülnézetben, szájában hosszúkas magot tart.

Publ.: *Brigetio* Nr. 57.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 1366-9, *AGD III*, *Göttingen* Nr. 486, *Britain* Nr. 711, *Wien II*, Nr. 1214, *Bucarest* Nr. 540-2, *Sofia* Nr. 218-220, *Zalau* Nr. 54-55, *Debrecen* Nr. 99, *AGUN* Nr. 236 sk., *Carnuntum* Nr. 844-847.

Tárgyak, szimbólumok

119. Őh.: KDM. Lsz.: K. 417. Lh.: Szőny, Felsőfaluvégén kiosztott háztelken.

Üvegnicolo. Fekvő ovális, előlapja lapos, hátoldala egyenetlen, éle az előlap felé összetart. Felülete kopott és porózus, ábrázolása alig felismerhető, felül letöredezett.

1 x 1,25 x 0,25 cm. Kora: 2. sz. vége.

Hajó oldalról, benne három ülő alak feje látható.

Publ.: *Brigetio* Nr. 58.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 1476, *Xanten* Nr. 109, *Fundgemmen 4* Nr. 17 (azonos formából).

120. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1974. Lh.: Szőny

Kalcedon, tejfehér, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala erősen domború, lapjai élben találkoznak. Fényezett, felülete kopott, hátoldala utólag lecsiszolva.

1,2 x 0,9 x 0,5 cm. Koracsászárkori.

Villámköteg, közepén összefont, széleken meandervonal formájú villámokkal, fogójánál szárnyak.

Publ.: *Brigetio* Nr. 59, *GESZTELYI* 2004, 62. kép.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 414, *Carnuntum* Nr. 1029-1034.

121. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1975. Lh.: Szőny

Nicolo, felül világoskék, alul sötétkék réteggel. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme mindkét oldalon rézsűs. Fényezett, a széle félkörben letöredezett.

1,45 x 1,2 x 0,3 cm. Kora: 1. sz.

Földre helyezett fegyverzet (panoplia): két lábvért, mellvért, két egymás mellett álló dárda, pajzs, rajta sisak. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 60, *GESZTELYI* 2004, 63. kép.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 1481 skk., *Britain* Nr. 412 sk., *Wien III* Nr. 2069, *Carnuntum* Nr. 1049-1050.

122. Őh.: KGYM. Lsz.: 2001.KL.2.11. Lh.: Szőny

Barnásvörös karneol. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart.

Véselt felülete és pereme fényezett, hátoldala és a véset matt.

0,95 x 0,86 x 0,4 cm. Kora: 2-3. sz.

Kézfogás (*dextrarum iunctio*), felfelé 1-1 hüvelyk, lefelé 4-4 további ujj látható.

Publ.: *Komárom* Nr. 42.

A motívumhoz: a hűség (*fides*) szimbóluma, vö. Liv. I 21, 4; XXIII 9, 3, a *concordia exercitumé* (BMC Emp III 1 Nr. 4, 6 T. I 2 sk.), a házasságkötése és a rabszolgafelszabadítása (*S. Diebner*, Testimonianze di arte funeraria. In: La romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Naples 1991, 240 skk.; *F. Sinn*, Stadtrömische Marmorurnen. 1987, 63, 66).

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 239-243, *Carnuntum* Nr. 1006, 1007a.

123. Őh.: NM. Lsz.: R. 6.1940.105. Lh.: Szőny, Gerhát temető, 63. hamvasztásos sír, melynek további mellékletei: szürke bögre, ifjú mellképét ábrázoló bronzedény, orsóalakú bronzedény (mindkettő tűzben deformálódott), vasfokos.

Karneol, égett, szürkésfehér. Fekvő ovális, előlapja enyhén domború, éle az előlap felé összetart. Porózus.

0,5 x 0,9 cm.

Ezüstgyűrűbe van foglalva. Karikája belül lapos, kívül domború, a foglalat felé erőteljesen szélesedik. Alul átvágva és összeforrasztva, hogy szűkebb legyen.

Átm.: 2,4 cm. Kora: 2. sz. 1. fele.

Kézfogás, mint előbb.

Publ.: AGUN Nr. 240.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913 Nr. 419 Taf. XXI.

124. Őh.: NM. Lsz.: R. 141.1888.112. Lh.: Szöny, Vétel Sándor M.-től.

Karneol, narancsszínű, áttetsző, ábrázolása és pereme mesterségesen színezett.

Cseppformájú, előlapja lapos, hátoldala domború, keskeny pereme az előlap, éle a hátlap felé összetart. Fényezett.

1,3 x 0,8 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

A felület csúcsos végéből kiinduló, és oda visszahajló pálmaág.

Publ.: AGUN Nr. 246.

A motívumhoz vö.: *Sofia* Nr. 232 (kerek); *Carnuntum* Nr. 1054-1057.

Maszkok és maszk-állat-kombinációk

125. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1982. Lh.: Szöny

Karneol, narancssárga, áttetsző. Álló ovális, előlapja domború, hátoldala lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett, szélén lepattogzott, repedt.

1,0 x 0,9 x 0,4 cm. Kora: 2. sz

Maszk oldalról.

Publ.: *Brigetio* Nr. 61.

A típushoz vö.: *AGD III*. Göttingen Nr. 463; *Geneve II* Nr. 341; *Napoli* Nr. 227-228; *Luni* Nr. 20; *Bologna* Nr. 32.

126. Őh.: NM. Lsz.: 86.1912. Lh.: Szöny Vétel Boda F.-től.

Jáspis, barna. Álló ovális, előlapja enyhén domború, éle az előlap felé összetart.

Fényezés nyomai, kopott.

0,6 x 0,5 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva. Karikája belül lapos, kívül enyhén domború, a foglalat felé enyhén szélesedik. Antik?

Átm.: 2 cm. Kora: 1. sz.

Maszk oldalról, rövid fodros hajjal.

Publ.: AGUN Nr. 247.

A típushoz vö.: *Göttingen* Nr. 463; *Geneve II* Nr. 341; *Luni* Nr. 20; *Bologna* Nr. 32.

127. Őh.: KDM. Lsz.: K. 136. Lh.: Szöny Bélapusztán, szántás közben.

Jáspis, vörös. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart.

Fényezett, szélén letört.

1,15 x 1,55 x 0,3 cm. Kora: 1-2. sz.

Sas-fej oldalról, mely hátul Silenus-, alul Pán-maszkban végződik, egyikük szakálla a másikuk haja.

Publ.: *Brigetio* Nr. 62, *GESZTELYI* 2004, 64. kép.

A típushoz vö.: *Zalau* Nr. 41, 63, *Caerleon* Nr. 70, *Carnuntum* Nr. 1081 sk.

A stílushoz vö.: Nr. 7, 70-71.

128. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2006. Lh. Szöny

Jáspis, sötétbarna. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart.

Fényezett, az ábrázolás is, hátoldalán ragasztómaradványok.

1 x 1,2 x 0,2 cm. Kora: 1-2. sz.

Lefelé fordított csigaházból kiugró kutya.

Publ.: *Brigetio* Nr. 64.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 391, *Carnuntum* Nr. 1100-1103.

Mágikus gemmák

129. Őh.: KDM. Lsz.: K. 2171. Lh.: Szöny, polgárváros.

Héliotróp: sötétzöld jáspis sűrűn behintve vörös pöttyökkel. Mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, az ábrázolás is, szélein lepattogzott.

1,4 x 1,15 x 0,25 cm. Kora: 3. sz.

Kígyó lábú, kakas fejű, katonai öltözetet viselő Abraxas-alak, felemelt kezében ostor, a másikkban kerek pajzs.

Publ.: *Brigitio* Nr. 65, *GESZTELYI* 2004, 65. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 254-155, *Carnuntum* Nr. 1105-1107.

130. Őh.: NM. Lsz.: R 28.1927. Lh.: Szöny, vétel Petrovics J.-től.

Átlátszó hegyikristály. Előlapja erősen domború, hátlapja lapos. Felülete fényezett. 1,2 x 1,5 x 0,5 cm.

Az antik aranykeretbe van foglalva, melynek belső körén hullámzóan domborított aranylemez fut végig, kívül pedig áttört peltasor (opus interrabile). A peltasorba a vízszintes és a függőleges tengely vonalában egy-egy foglalat van kialakítva, melyek közül kettőben még megvannak a gránátkövek. Felül hornyolt akasztó van ráforrasztva.

Átm.: 3,1 x 3,4 cm. Kora: kő és foglalat 2-3. sz.

Előlap: Disznó hátára ugró felajzott szamár. Körirata: IWHAIWWIAIAW

Hátlap: Állatfejű mezítelen férfialak ül egy kos hátán, egyik kezével a kos szarvába, a másikkal a farkába kapaszkodva. Valószínűleg Hermanubis.

Publ.: *GESZTELYI* 1998, 140/35; *AGUN* Nr. 257. *CIGP* Nr. 79, *GESZTELYI* 2004, 66 a-b. kép.

A feliratan az IAW név betűi ismétlődnek a H betű beiktatásával. A szamár nemi potenciájáról volt híres az ókorban, ld. Apuleius Aranyszamár c. regényét. és egy pompeji freskót, ahol egy oroszlán hátára ugrik hasonlóképpen, miközben a győzelem istennője pálmaágat és koszorút nyújt felé (K. Schefold, *Wände Pompejis* 191 VII 6.; H. Kenner, *Das Phänomen der verkehrten Welt in der griechisch-römischen Antike*. 1970, p. 8 skk.) Hermes és Anubis azonosítása gyakran előfordul, vö. *Bonner* 41.

A típushoz vö.: *AGD I/3*, Nr. 2896: aquamarin, azonos felirattal és jelenettel.

Felirat

131. Őh.: NM. Lsz.: R. 2.1933. Lh.: Szöny, ajándék Kállay Ö.-től.

Üvegnicolo. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Porózus, széle letöredezett.

1 x 1,4 x 0,3 cm. Kora: 3. sz.

Jobbra haladó felirat: VTERE | FELIX

Publ.: *E. Tóth*, *Instrumenta domestica*. *FolArch* 32, 1981, p. 147 Nr. 39 Abb. 1; *AGUN* Nr. 260.

Kameók:

Mitológiai alakok

132. Őh.: NM. Lsz.: R. 5.1935.19. Lh.: Szöny. Női sírból további ékszerekkel és mellékletekkel. Vétel Petrovics J.-től.

Üveg, tejfehér. Álló ovális, előlapja erősen domború, hátoldala lapos. Elmosódott körvonalak.

1,9 x 1,4 x 0,5 cm. Kora: 1-2. sz.

Amor és Psyche állnak egymás mellett, fejüket egymás felé fordítva átölelik egymást. Amor mezítelen és nincsenek szárnyai. Psyche hosszú chitont visel, és lepke szárnyai vannak.

Alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 263.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 999-1002; *Cambridge* Nr. 64; *AGD I/3*, Nr. 3494-3498; *AV* 19, 1968, 61-64; *Carnuntum* Nr. 1053.

133. Őh.: NM. Lsz.: R. 5.1935.18. Lh.: az előzővel együtt találták.

Üveg, világoszöld, áttetsző. Álló ovális, előlapja erősen domború, hátoldala lapos.

Három részre van törve.

1,9 x 1,4 x 0,5 cm. Kora: 1-2. sz.

Amor és Psyche mint előbb.

Publ.: *AGUN* Nr. 264.

134. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.5. Lh.: Szőny

Narancssárga karneol, belsejében felhős. Köralakú, hatoldalán domború, felülete fényezett.

1,3 x 0,73 x 1,2 cm. Kora: 1-2. sz.

Pufók arcú Amor vagy Horus szemből, haja oldalra fésülve csigákban végződik, középen pedig a hátulról visszahajtott hajfonata látható.

Publ.: *Komárom* Nr. 1.

A típushoz vö.: *Sofia* Nr. 304-309, *AGUN* Nr. 267 sk., *Carnuntum* Nr. 1192-1195.

135. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1967. Lh.: Szőny

Szardonix, tejfehér-sötétkék szürke-világosszürke rétegű. Szabálytalan alakú, hátoldala egyenetlen. Fényezett, alul nagyobb darab letört, orra töredezett.

1,1 x 1,0 x 0,6 cm. Kora: 2. sz.

Gorgófia háromnegyed szemből nézetben, halántéka fölött szárnyak, hajfürtjei hosszan lehullanak.

Publ.: *Brigetio* Nr. 66, *GESZTELYI* 2004, 67. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 269-270, *Hermitage* Nr. 300-352, *Carnuntum* Nr. 1196-1222.

136. Őh.: NM. Lsz.: R. 41.1880.18. Lh.: Szőny, Marossy J. ajándéka.

Üveg, fekete (fényben sötétzöld), átlátszatlan. Szabálytalan, a képmező nyolcszögletű, melyet a kinyomódott üvegmassza keretel. Belsejében két párhuzamosan futó vízszintes csatorna. Hátoldala enyhén domború, felületén öntési csíkok. Matt, kopott, jobb szélén lepattant.

1,6 x 1,4 x 0,5. Kora: 3. sz. 2. fele.

Kerekarcú Gorgoneion szemből, vonásai elmosódottak, a fej körül hullámzó haj, melyben felül két kis szárny, alul tekerődő kígyók fedezhetők fel.

Publ.: *ACD* 27, 1991, 108 skk., *ArchÉrt* 123-124, 1996-1997, 69 Nr. 25; *AGUN* Nr. 271.

137. Őh.: KDM. Lsz.: 72.104.2. Lh.: Szőny, polgárváros

Szardonix, tejfehér-sötétkék rétegű. Felülete fényezett.

2 x 2,5 cm.

Aranyfoglalata áttört peltasorral (opus interrasile) van körülvéve.

Átm.: 3 x 3,6 cm. Koracsászárkori.

Sziklán ülő Ganymédész, felső testét köpenye takarja, fején fríg sapka, melynek alsó széle vállára simul. Egyik kezével a mögötte lévő sziklatömbre támaszkodik, a másikkal az ölében

kantharost tart. Vele szemben felemelt szárnyú sas áll fél lábbal a földön, fél lábbal az ifjú térdére támaszkodva, és a kantharosból készül inni. Alapvonal.

Publ.: *Brigetio* Nr. 67, GESZTELYI 2004, 68. kép.

A témához vö.: *H. Sichtermann, LIMC IV.* 154-169.

Portrék

138. Őh.: KDM. Lsz.: K. 132. Lh.: Szőny, Bélapusztá, szántás közben találták.

Szardonix, tejfehér—sötétkék--világoskék rétegű. Álló ovális, hátoldala lapos, éle szabálytalanul lecsiszolva. Fényezett, erősen alávészt, mellrészéből kis darab letört.
1,4 x 0,9 x 0,6 cm. Kora: 2. sz. második fele.

Női mellkép oldalról, vállán tunica. Haja a fejtetőhöz simul, homloka és halántéka fölött összefonva körbefut, a nyakszirten kontyba van összefogva. A haj a fület eltakarja.

Publ.: *Brigetio* Nr. 68.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 279, *Sofia* Nr. 296, *Hermitage* Nr. 280-283, *MEGOW* 1987, F 6, *Carnuntum* Nr. 1176-1178, 1180-1187.

139. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1965. Lh.: Szőny

Szardonix, tejfehér—sötétkék--világoskék rétegű. Álló ovális, hátoldala egyenetlen. Fényezett, erősen alávészt, orr és áll letöredezett.
2,4 x 1,5 x 0,75 cm. Kora: 3. sz. első fele.

Női mellkép oldalról, körbecsavart köpenye felénk néző vállát szabadon hagyja. Hátrafésült haja nyakszirten keskeny fonatba van összefogva, és onnan a fejtetőig visszavezetve. A haj a fület szabadon hagyja.

Publ.: *Brigetio* Nr. 69, GESZTELYI 2004, 69. kép.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 281, *Sofia* Nr. 297, *Beograd* Nr. 46-49, *MEGOW* 1987, F 35-37, *Carnuntum* Nr. 1179, 1188 sk.

Egyéb

140. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.1. Lh.: Szőny

Világoskék-sötétkék-fehér/világoskék rétegű ónix. Kerek, hátoldalán pikkelyesen letöredezett. Az ábrázolás a világoskékes-fehér rétegből van kivésve.
1,2 x 0,3 cm. Kora: 2-3. sz.

Pálmafa előtt jobbra futó kutya, és előle menekülő nyúl. A nyúl külön kis alapvonalon áll. A gemma peremén körbefutó keret van.

Publ.: *Komárom* Nr. 2, GESZTELYI 2004, 70. kép.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 1230 sk. (pálmafa nélkül).

141. Őh.: NM. Lsz.: R. 75.1890.8. Lh.: Szőny, vétel Voetter O.-tól.

Szardonix, tejfehér-sötétkék rétegű. Kerek, hátoldala egyenetlen.
0,6 x 0,35 cm. Kora: 1-2. sz.

Színházi maszk szemből.

Publ.: *AGUN* Nr. 266.

Felirat

142. Őh.: KGyM. Lsz.: 2001.KL.2.2. Lh.: Szőny

Háromrétegű ónix, fehér-sötétkék-világoskékes/fehéres. Szabálytalan álló ovális, hátoldala egyenetlen, több helyen pikkelyesen letöredezett.
1,04 x 0,7 x 0,36 cm

Aranygyűrűbe van foglalva. Karikája belül lapos, lapjai kívül élben találkoznak, vállai erőteljesen kidomborodnak. Foglalata 4 mm magas, külső oldalán bordázott, a belső oldalára visszahajtott peremű lemez.

Átm. kívül: 1,8 x 1,7 cm. Gyűrű és kő: 3. sz.

Egy jobbkez hüvelyk- és mutatóujjával fülcimpát szorít, körülötte felirat: MNHMONEYE.

Publ.: *Komárom* Nr. 3, *GESZTELYI* 2004, 71. kép.

A típushoz vö.: *AGD II* Nr. 562; *Geneve II* Nr. 564-6 (MEMENTO), 567; *Hermitage* Nr. 246 f.; *Gaule* Nr. 880, *Fundgemmen 2* Nr. 3 (aranygyűrűben), *Carnuntum* Nr. 1244 sk.

A jelenet értelmezéséhez: ahogy a görög, olykor latin felirat jelzi, az emlékeztetés motívuma, különösen szerelmeseknél, ld. Plin., *Nat. hist.* 11. 103: *est in aure ima memoriae locus, quem tangentes antestamur*; Swoboda mágikus szerepet tulajdonít neki, és keleti eredetűnek tartja (*Carn. Jb.* 1955, 18).

A gyűrűformához vö.: TÓTH 1985, 6. kép c és 6. kép d.

143. Őh.: NM. Lsz.: R. 75.1890.7. Lh.: Szőny, vétel Voetter O.-tól.

Szardonixot utánzó üvegöntvény, sárgás áttetsző alapréteg. Álló ovális, mindkét oldala lapos. Előlapja fényes, alsó fele hiányzik.

1,35 x 1,65 x 0,2 cm. Kora: 2. sz.

Fülcimpát szorító kéz, mint előbb, a gemma peremén keret fut körbe.

Publ.: *CIGP* Nr. 77; *AGUN* Nr. 284.

144. Őh.: KDM. Lsz.: K. 1966. Lh.: Szőny

Szard, világosszürke-fekete rétegű. Fekvő ovális, hátoldala egyenetlen. Előlapja fényezett.

1,3 x 1,2 x 0,3 cm. Kora: 2. sz. második fele

Két sorban elhelyezett felirat: EYTYXI MAKAPI, vékony kerettel körülvéve.

Publ.: *CIGP* Nr. 80, *Brigetio* Nr. 70.

Hasonló jókivánság: *AGUN* Nr. 261.

2A. Aquincumi gemmaleletek

Lelőhelyeik

Aquincum a magyarországi Pannonia legjelentősebb, legjobban kutatott és legjobban dokumentált római kori városa. Carnuntumhoz hasonlóan legióstáborra, canabaera és polgárvárosra tagolódott. A tábor kiépítése a Flavius korra tehető, és fennállt - kisebb-nagyobb változtatásokkal - a 4. sz. végéig. Ezzel párhuzamosan alakult ki a tábortól kb. 2 km-re északra a polgárváros, mely 124-ben kapta meg a municipium rangot. Ekkor már a Traianus alatt kettéosztott Pannonia keleti felének, Pannonia Inferiornak a központja, helytartói székhelye volt. Septimius Severus alatt 194-ben megkapta a colonia rangot. Az 5. sz. elején a gót-alán-hun támadások következtében a város elnéptelenedett.

Az Aquincum területéről származó gemmaleletek koránt sincsenek arányban a város egykori jelentőségével, minthogy ezek száma nem sokkal haladja meg a 40-et. Carnuntum esetében ez meghaladja az 1000-et, Brigetio esetében a 100-at, és a városi rangra sohasem emelkedett Intercisa esetében is eléri az 50-et. Találó tehát a megállapítás, mely szerint: "Bernsteinschmuck bzw. Ringe mit geschliffenem Stein gelangten nach wie vor nur in geringer Zahl an den Limes nach Aquincum."⁷³ Az eddigi tapasztalatok mégis azt mutatják, hogy a legiós táborhelyeken magas a gemmaleletek száma, csupán Aquincum számít kivételnek, aminek egyelőre nem tudjuk magyarázatát adni. Nincs tudomásunk arról, hogy e területről nagyobb mennyiségben kerültek volna gemmák más gyűjteményekbe, miként Brigetio vagy Intercisa esetében ez közzismert. Az Aquincumi Múzeum már a 19. sz. végén létrejött, ettől kezdve az itt feltárt leletek ide kerültek, így a tárgyak kényszerű szétszóródásának a veszélye megszűnt. Ezt megelőzően csupán 3 gemma került innen a Nemzeti Múzeumba (Kat. 14-15, 28).

Az aquincumi gemmák nagyobb része (30 db) még a II. világháború előtt került múzeumi állományba. (Azoknál a daraboknál, melyek lelőhelye közelebbről nem ismert, vagy a romterületen kerültek elő, Aquincumot írom lelőhelyként. Ha Budapest lakott területén tárták fel, akkor a mai kerület és utcanév használatával határozom meg a lelőhelyet.) A háború előtti darabok közül mindössze hétnek ismert a lelőhelye. Öt sírból (Kat. 14, 27, 32, 41, 44), négy a polgárváros (Kat. 16, 22, 34, 37), egy pedig a tábor (Kat. 6) területéről származik. A többenél is valószínűsíthető, hogy a polgárvárosi ásatások során kerültek

⁷³ Aquincum 2003, 194.

napvilágra, legalább is erre utal Nagy Lajos megjegyzése: "Az aquincumi polgárvárosi rendszeres ásatásoknál a gyűrűkövek majdnem kivétel nélkül csatornákból kerültek elő, amiket a római háziasszonyok főzés vagy mosás közben vesztek el."⁷⁴ Ennek igazolására csak egyetlen publikációt találtunk, Kuzsinszky B. 1890-es ásatási beszámolóját, melyben a leletek között három gemma van felsorolva (Kat. 16, 34, 37). Lelőhelyükről közelebbit nem árul el, így csak annyit mondhatunk, hogy a polgárváros központjából valók. A II. világháború utáni időkből csak egy polgárvárosi leletről tudunk (Kat. 3). A gemmáknak valóban egyik gyakori előkerülési helye a fürdők lefolyói, ill. a csatornák.⁷⁵ A városközpontokban szórványként fellelt darabok esetében pedig valószínűleg arról van szó, hogy egykori tulajdonosaik elvesztették. Jó példa erre Pannoniában Gorsium, ahol egy kincsleletet kivéve valamennyi többi szórványként került elő (ld. *Gorsium*). A gemmák leginkább foglalatukból kiesve, de nem ritkán a gyűrűvel együtt vesztek el. Az aquincumi gemmák között 24 db található gyűrű vagy foglalat nélkül. Ezek közül kettő származik sírból (Kat. 14, 41), a többi szórványleletként került elő.

A háború utáni leletek már teljes egészében ásatásokból származnak, nagyobb részt sírokból. Az Aquincum környékén feltárt temetők⁷⁶ több száz sírjához képest viszonylag kis mennyiségről van szó (14 db). Ezek is kivétel nélkül a canabae délnyugati peremén, a mai Bécsi út mentén húzódó ún. Nyugati temetőből származnak. A canabae területéről mindössze három leletet ismerünk (Kat. 4, 17, 28). Egy gemma (Kat. 35) került még elő a legkorábbi *ala*-tábor területén, mely a későbbi *canaba*tól kb. 2 km-re délre, Claudius idején jött létre, a mai Vízivárosban.⁷⁷ A Duna bal partján, a Barbaricumban, Aquincumtól kb. 20 km-re keletre, sírmellékletként egy további, arany gyűrűbe foglalt gemma került elő (Kat. 36).

Anyaguk

A gemmák anyagában a karneol (10 db) és barna jaspis (9 db) kiegyenlítetten van jelen, ami ritkaság, mert a karneolok mindig dominálni szoktak. Az üvegnicolók száma 7, közülük 6 a rossz minőségű Rajna menti típus (Kat. 6, 21, 25, 28, 38, 39). Aquincum tűnik a legkeletibb pontnak, ahová ezek még nagyobb számban eljutottak (vö. *AGUN* p. 16 sk.). A jó átlagos színvonalat képviselő nicolók száma 4 (Kat. 12, 13, 17, 19). Kalcedon és szardonixet utánpótló üveg 2-2 (Kat. 35, 40, 43, 44) példányban; kék üveg (Kat. 10), színtelen üveg (Kat. 26), sötétlila üveg (Kat. 30), zöld jaspis (Kat. 11), prazér (Kat. 7), achát (Kat. 14), ametiszt

⁷⁴ NAGY L. 1942, 627.

⁷⁵ Ld. J. D. Zienkiewicz, *The Legionary Fortress Baths at Caerleon. II The Finds*. Cardiff 1986, 117-141.

⁷⁶ Aquincum 2003, 161-167.

⁷⁷ Visy Zs., *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest 2000, 57; Aquincum 2003, 81-84.

(Kat. 32), és a ritka topáz (Kat. 18) egy-egy példányban fordulnak elő. A teljesség kedvéért vettük fel a két szerves anyagból (borostyán = Kat. 41 és gagát = Kat. 42) készült medált. E két utóbbin kívül a kameókat csak egy Gorgófia és egy feliratos medál képviseli. A gyűrűk anyaguk szerint: 6 bronz, 5 vas, 4 arany, 3 ezüst. Ehhez járul még két aranykeretes medál. Feltűnő, hogy a vas és az arany a szokásosnál jobban vannak képviselve.

Datálásuk és ábrázolásaik

A Gellérthegy és a Tabán területén kialakult eraviszkusz törzsi központ Észak-Itáliával már a római foglалás előtt is szoros kapcsolatba került, aminek egyik bizonyítéka az agyagedények gemmával való bélyegzésének a szokása.⁷⁸ Ez őrizte meg számunkra a hazánk területén valószínűleg legkorábban használt gemma lenyomatát néhány eraviszkusz edény töredékén (Kat. 46). A lenyomat az edény oldalának alsó részén, fejjel lefelé volt elhelyezve, tehát nem díszítési szándékkal, hanem mesterjelzésként (NAGY L. 1942a, 242). Ezért nevezi Szabó Miklós (i. h.) használóját "maitre á l'intaille"-nak, a műhely virágkorát pedig az Augustus korra teszi. A domború gemma lenyomatán ülő Victoria látható, amint pajzsára írja a győzelmet. Nagy Lajos óta ezt a capuai Victoriával azonosítják, valójában nem az a típus, hisz annál Victoria álló helyzetben van. T. Hölscher a Victoria ábrázolások tipologizálásánál ezt a 4. típusba sorolja, melyen az istennő trónon, széken vagy posztamensen ül. A köztársaságkor végi üveggemmákon jelent meg először. Érméken is előfordult már ekkor az ülő istennő, de pajzzsal az ölében csak Marcus Aurelius óta (Hölscher i.m. 126 sk.). A lenyomaton jól felismerhetők a Kr. e. 1. századra jellemző gömbgyöngy stílus jegyei. Póczy Klára feltételezése szerint a fazekas üzem tulajdonosa italicus vagy romanizált kelta lehetett.⁷⁹ A Pó-völgyi gemmával pecsételt kerámiák esetében a lenyomatok az edények fenekének belső felületén vannak elhelyezve: vagy egyszer középen, vagy körülötte még továbbiak, 2–4 szimmetrikusan. Valószínűleg így lehetett a Zalalövőről ismert edénytöredék esetében is.⁸⁰ Minthogy viszonylag kis számú edényen fordulnak elő, G. Sena Chiesa⁸¹ azt feltételezi, hogy ezek kultikus céllal készültek.

⁷⁸ B. Bónis É. - Gabler D., Fazekasság. In: Pannonia régészeti kézikönyve (Hb. der pannonischen Archäologie). Szerk. Mócsy A.-Fitz J. Budapest 1990, 168.

⁷⁹ Sz. Póczy K., Festett állatalakos edények Aquincumban. ArchÉrt 79, 1952, 106; uő., Der Einfluss der spätitalischen Sigillata-Werkstätten. ActaArchHung 11, 1959, 155.

⁸⁰ É. Maróti, Forschungen in Zalalövő: Keramiken. ActaArchHung 30, 1978, 425.

⁸¹ G. Sena Chiesa, Glittica padana. Gemme incise e impressioni di gemme da Calvatone-Bedriacum. In: Il modello romano in Cisalpina. Problemi di tecnologia, artigianato e arte. A cura di G. Sena Chiesa. Firenze 2001, 26-35. Ugyanebben a kötetben ld. még: M. T. Grassi, Ceramica a vernice nera con impressioni di gemme da Calvatone-Bedriacum, 43-58; M. Volonte, Terra sigillata con impressioni di gemme da Calvatone-Bedriacum, 59-72.

A gemmák készítési idejét illetően feltűnő, hogy 14 db, vagyis kb. egyharmaduk késő hellenisztikus, ill. koracsászárkori, tehát az Aquincum területére érkező telepések hozhatták magukkal, és sokszor egész a 4. századig használták vagy megőrizték, és csak akkor helyezték halottjaik mellé a sírba. A késő hellenisztikus stílus legalább öt gemma esetében állapítható meg, amire nincs több példa a magyarországi gemmalelőhelyek között. Az ülő Dionysost ábrázoló gemma (Kat. 18) esetében a gyűrű és a bele foglalt kő formája egyaránt a Kr. e. 1. századra vall. Ezzel a gyűrűformával leginkább az Octavianus adoptálását hirdető ún. adopciós gyűrűknél találkozunk.⁸² A nyújtott, álló ovális csillogó kövek, vagy azok üvegutánzatai a Kr. e. 2-1. századra jellemzőek, rajtuk többnyire Aphrodité, Apollón és Dionysos álló alakjai láthatók.⁸³ Magyarország területéről egy ilyen leletet ismerünk, állítólag a Duna bal partján találták Karvánál (AGUN Nr. 2), ezen Aphrodité látható. Olykor előfordul a nyújtott ovális felületen ülő alak is, az aquincumi gemmán látható Dionysoséhoz hasonló tartásban, egyik kezében attribútumát tartva, a másikkal pedig kissé hátradőlő testét támasztja meg ülőhelyének szélén.⁸⁴ Az újattikai stílus hatását láthatjuk a lapos, de mégis rendkívül finom részleteket is megjelenítő vésetben. Ugyancsak a nyújtott forma és a csillogó felület jellemző arra a gemmára, melyen hippocampuson ülő Nereis látható (Kat. 20), de ez esetben a mozgalmas jelenet fekvő ovális elhelyezésű. A vésés mélyebb és gömbölyűbb, a belső részletek kicsit háttérbe szorulnak.

A hellenisztikus stílus hatását fedezhetjük fel Hélios-Sol frontális mellképe esetében is (Kat. 10). Előfutárának tekinthető Nagy Sándor Héliosként való ábrázolása,⁸⁵ de a hellenisztikus minták az arcot háromnegyed nézetben ábrázolják. Meglepő viszont az a hasonlatosság, ami egy Aquincumban, a tábor falából előkerült mészkő dombormű Sol ábrázolásával mutatkozik. A dús haj, a telt arc és frontális tekintet ugyanúgy hellenisztikus mintára vezethető vissza, mint amit a gemmán látunk. Az igényes faragvány – melyet publikálójá a 2/3. sz. fordulójá körüli időszakra datál – egy Mithras szentélyhez tartozhatott, a domborművön magának Mithrasnak az arca is látható.⁸⁶ De megtaláljuk párhuzamát a Dolichenus szentélyek kultusztárgyai között is, ahogy ezt az adonyi Dolichenum bronz Sol mellképe mutatja.⁸⁷

⁸² E. Galletti, Due anelli da vecchi scavi e l'iconografia glittica dell'anello dell'adozione. In: *Il modello...*, 129-150.

⁸³ PLANTZOS 1999, Nr. 200-320.

⁸⁴ ZWIERLEIN-DIEHL 1998, 192, Nr. 56; PLANTZOS 1999, Nr. 199, p. 73: az antiocheiai Tyché tartását idézi.

⁸⁵ M-L. Vollenweider—M. Avisseau-Broustet, *Camées et intailles. Les portraits grecs du Cabinet des médailles* Nr. 40 (Nagy Sándor Héliosként).

⁸⁶ Németh M., Ein Mithras-Sol Relief aus Aquincum. *BudRég* 30, 1993, 215-225. Aquincum 2003, 283.

⁸⁷ Zs. Bánki, Heiligtum des Juppiter Dolichenus in Vetus Salina. *Alba Regia* 19, 1981, 110.

A legújabb és a legszebb leletek közé tartozik Aquincumban egy Gorgófőt ábrázoló gagát függő. Elég egy pillantást vetni a 2-3. századi britanniai és germaniai, ugyancsak Gorgófőt ábrázoló gagát függőkre, s azonnal látszik, hogy teljesen más ízlésvilágról van esetükben szó.⁸⁸ Ezek merev frontalitásával, olykor népies stílusával és leegyszerűsített rajzolataival szemben az aquincumi Gorgo arca gömbölydeden telt, szelíd és szép. A háromnegyed nézetben jobbra fordított arc, és a vele járó asszimetria a hellenisztikus portrék jellegzetes megoldása volt,⁸⁹ a Gorgófők esetében is ekkor terjedt el ez a megoldás a kultikus hagyományon alapuló archaikus frontalitással szemben.⁹⁰ Ilyen hellenisztikus stílusú Gorgófő ismert más aquincumi lelet esetében is, mégpedig egy gazdag mellékletű szarkofágból, ahonnan két aranymedál került elő, felületükön Gorgófőt ábrázoló domborművel. A szarkofágban elfoglalt helyük alapján cipődíszek lehettek.

Az előbbi szarkofágból való egy görög feliratú függő (Kat. 44), ami valószínűleg ugyancsak késő hellenisztikus. Erre gondolhatunk szabályos betűformái, rendezett és tiszta írásmódja alapján, szemben a nápolyi múzeumban őrzött darabokkal, melyeken az egyes sorokat vízszintes vonal választja el, a betűméretek egyenetlenek, a Φ leegyszerűsítve csak kereszt formában jelenik meg. Az aquincumi függő feliratán viszont sajátos formájú Φ -t látunk, melynek középrésze fekvő 8-hoz hasonlítható. Erre a hellenisztikus korból ismerünk példát.⁹¹

A koracsászárkorra helyezhető egy borostyánból készült Gorgófő, mely ugyancsak nagyon szépen megkomponált, jó kidolgozású munka, de az előbbivel szemben teljesen szimmetrikusan, frontálisan van ábrázolva. Az arcvonásokban a homlokon és a száj körül indulatos feszültség fedezhető fel, a tekintetben nincs semmi szelídség. A hajfürtök lesimított, hosszan kígyózó S vonalakat alkotnak. A vele együtt előkerült, hasonló stílusú elefántcsont faragvány ugyancsak a koracsászárkorban készülhetett.⁹²

Fortuna Panthea alakja (Kat. 14) mind ikonográfiailag, mind tartalmilag a késő hellenisztikus szinkretizmus terméke, mely a rómaiak kedvelt motívumává vált. Ez a gemma azért figyelemre méltó, mert az ikonográfiai szempontból kiteljesedett típus legkorábbi példái

⁸⁸ W. Hagen, Kaiserzeitliche Gagatarbeiten aus dem rheinischen Germanien. BJb 142, 1937, 127 sk. E 11-18; Britain Nr. 750-755. Ezekről némiképp eltér: Britain Pl. LIX. App. 53.

⁸⁹ PLANTZOS 1999, Nr. 181-193; B. Quillard, Bijoux carthaginois II. Porte-amulettes, sceau-pendentifs, pendants, boucles, anneaux et bagues. D'après les collections du Musée National du Bardo et du Musée National de Carthage. Louvain-la Neuve 1987, Nr. 285-292.

⁹⁰ ZWIERLEIN-DIEHL 1998, 131 skk.

⁹¹ A. Chaniotis, Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit. Stuttgart 1996, 453, 458. (Az adatot Németh Györgynek köszönöm.)

⁹² Láng N., Heracles és Omphale. Elefántcsontrelief az Aquincumi Múzeumban (De Hercule et Omphale, caelamine eburneo Musei Aquincensis). BudRég 10, 1923, 3-34.

közé tartozik. Gondolati háttérét a görög Tyché (bőségszaru) és az alexandriai Isis Panthea jelentik (kormánylapát).⁹³ Keleten ábrázolása az említett attribútumokkal már a Kr.e. 2. században megjelent.⁹⁴ Római pénzérmén bőségszaruval és kormánylapáttal először Kr.e. 44-ben tűnt fel.⁹⁵ A típus továbbfejlesztése Minerva sisakjával és Victoria szárnyaival valószínűleg a római igény eredménye annak a gondolatnak a jegyében, hogy a bőséget és biztonságot a római fegyverek győzelme teremtheti meg. Ezzel a darabbal egy másik, vasgyűrűbe foglalt gemma is előkerült (Kat. 27), melynek ábrázolása kompozicionális szempontból figyelemre méltó. A győztes fogathajtó lovai között lebegve jelenik meg, a kocsinak pedig semmi nyoma. Mintája valószínűleg Nikomachos Niké festménye volt, melynek hatása több gemmaábrázoláson is felfedezhető.⁹⁶

A páva (Kat. 35) és a kalász (Kat. 36) a koracsászárkorban kedvelt bőség szimbólumok közé tartoznak. Az előbbi lelőhelyén, a vízivárosi ásatások során került napvilágra egy gemmapecsétetes terra sigillata töredék (Kat. 47), ugyancsak bőségszimbólumokkal. Az edénytöredékből egyértelműen megállapítható, hogy a lapos felületű gemmától származó lenyomatok körbefutottak az edény oldalán, tehát önálló díszítő motívumként alkalmazták. Hasonló gemmapecsétetes edénytöredék ismert Gorsiumból,⁹⁷ melyen valószínűleg ülő Múza látható, aki felemelt kezében maszkot tart (vö. *Aquileia* Nr. 88). Apollo (Kat. 9), Venus (Kat. 13), Mercurius (Kat. 12) ábrázolásai különösen az 1-2. sz. folyamán örvendtek nagy népszerűségnek, a kidolgozásuk és a gyűrűformájuk alapján helyezhetjük őket az 1. századra.

A gemmák többsége (18 db) a 2. századra datálható, és elsősorban a közkedvelt istenábrázolásokkal találkozunk rajtuk, mint Iuppiter, Mars, Minerva, Fortuna, Bonus Eventus. Az egyik kezében lándzsát, a másikban hüvelyében lévő kardot tartó alakot (Kat. 7–8) Castor típusnak nevezzük, minthogy a Dioskurosokra jellemző ez a tartás. Bár őket mezítelenül szokták ábrázolni, a Traianus kori alexandriai érmeken katonai öltözetet viselnek,⁹⁸ és gemmán is előfordul hasonló példa (*AGUN* Nr. 154). A 2. századi darabok között tematikailag leginkább a Geryonés marháit hajtó Hercules tekinthető különleges darabnak (Kat. 22), gemmán párhuzamát nem ismerjük. Talán ez is itáliai eredetű azon meggondolás alapján, hogy ez Hercules egyetlen munkája, mely Itáliához kötődik.

⁹³ Vö. K. Schefold, *Zur hellenistischen Theologie Alexandrias*. ANTIAΔΩPON. Edgar Salin zum 70. Geburtstag. Tübingen 1962, 169; P. Roscam, *Bull. de l'Institut Historique Belge de Rome* 43, 1973, 14 skk.; Tran Tam Tinh, *Isis*. LIMC V 794 sk.

⁹⁴ J. Boardman - D. Scarisbrick, *The Ralph Harari Collection of Finger Rings*. London 1977, Nr. 15.

⁹⁵ E. A. Sydenham, *The Coinage of the Roman Republic*. London 1952, Nr. 1078, 1126, vö. *Del. Leonis* Nr. 404.

⁹⁶ *Wien I* Nr. 214, további párhuzamokkal.

⁹⁷ *Gorsium* Nr. 28-29.

⁹⁸ A. Hermary, *Dioskouroi*. LIMC III (1986) Nr. 44, 80.

Ikonográfiai szempontból Ganymédés elrablásának jelenete is figyelemre méltó (Kat. 23). Gemmákon ez a téma rendszerint idillikusan, a sasnak italt nyújtó ifjú típusában jelenik meg. A lecsapni készülő sas, és a menekülés vagy ijedtség miatt térde hulló ifjú kompozíciója csak mozaikokon fordul elő.⁹⁹ Az igénytelen kivitelű, Serapist álló helyzetben ábrázoló gemma érdekessége az istennel szemben álló lándzsás ifjúalak (Kat. 3). Minthogy nincs analógiája, az ifjú meghatározása bizonytalan. Azt azonban tudjuk, hogy a Severus korban Serapis gyakran jelent meg a princepsok társaságában.¹⁰⁰

Ha gemmán nem is, lenyomaton fennmaradt Aesculapius és Hygieia ábrázolása egy canabae területén feltárt reprezentatív villa leletei között, két szürke kerámia töredékén (Kat. 48). A domború gemmától származó lenyomatok sűrű egymásutánban körbefutottak az edény oldalán. A két istenség fontos szerepet játszott Aquincum vallási életében, különösen a tábor területén kerületek elő leleteik. Ugyanennek a villának a területéről származik egy világos-narancs színű edény töredéke, melynek négy sorban elhelyezett, benyomott díszítései között a harmadik sorban gemmalenyomatok jelennek meg. Az ábrázolás kontúrjai nem olyan élesek, mint az előbbi lenyomatok esetében, de tartásáról és attribútumairól Fides Publicára lehet következtetni. A más díszítő motívumok közé beépített gemmalenyomat alkalmazására egy példát ismerünk Pannonia területén, mégpedig Gorsiumból (*Gorsium* Kat. 30), egyet pedig Britanniából (*Britain* Nr. 804).

A 3. századi gemmák között a legjelentősebb Caracalla portréja (Kat. 32). Anyagában is igényes: aranygyűrűben ametiszt kő, ami ekkor már ritkán fordult elő; a kép kidolgozása pedig elsőrangú, bizonyára udvari mestertől származik. A legapróbb részletek is megjelennek a portrén: az összeráncolt homlok, a lefelé görbülő száj, a rövid és ritka szakáll. Caracalla kedvelt lehetett Pannoniában, legalább is a gemmákon való előfordulása erre mutat. Brigetióból három ábrázolása is ismert. Kettőn még fiatalon, hatalomra kerülése előtt látható,¹⁰¹ a harmadikon, egy üveggemmán már egyeduralkodóként.¹⁰²

A 4. század első felére keltezhető gemmák leginkább azért érdekesek, mert ebben az időszakban már olyan csekély mennyiségben készültek, hogy csak hiányos képet tudunk alkotni róluk. Vagy korábbi köveket használtak fel újra, vagy a gyűrűk saját anyagába véstek stilizált alakokat. Az újonnan készült darabok csekély kivételtől eltekintve üvegből vannak.¹⁰³

⁹⁹ H. Sichtermann, Ganymedes. LIMC IV (1988) 154-170, Nr. 170-179.

¹⁰⁰ W. Hornbostel, Sarapis. Leiden 1973, 258 Anm. 3, 283 Anm. 4, 320.

¹⁰¹ Brigetio Nr. 41. Borhy L.-Számadó E.: Gemmák, gemmás gyűrűk és ékszerek Brigetióban (Gemmen und Schmuckstücke in Brigetio). Acta Arch. Brig. I/4 (Komárom 2003) Nr. 32.

¹⁰² AGUN Nr. 200.

¹⁰³ T. Gesztelyi, Pannonische Siegelringe: Kontinuität und Diskontinuität. Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Hrsg. von H. Bauchhenß. Beihefte der

Ez esetben is erről van szó. Az egyik (Kat. 2) az üvegnicolók hagyományát folytatja, de jobb kivitelezésben, mint a 2/3. század fordulója körüli időszakban. Az üvegöntvény kerek, és teljesen tömör, így nem porladt el a felülete. A világoskék felső réteg annyira vastag, hogy az ábrázolás nem is éri el a sötétebb réteget. A modell vagy az öntőforma azonban olyan megkopott lehetett, hogy az ábrázolásból csak öblös és vonalas felületek maradtak. A felismerhetőséget leginkább az segíti elő, hogy a Iuppiter ábrázolások hagyományos típusát képviseli.

Egy másik üveggemma formailag is szokatlan. Az elég vastag üvegöntvény élet nem az öntőforma adta meg, hanem utólag csiszolták függőlegesre. Bár a gyűrű rossz állapotban van, megállapítható róla, hogy késő császárkori. Ábrázolása oroszlánra támadó lovas (Kat. 30). Mind a téma, mind a kompozíció hellenisztikus eredetű. Az oroszlánvadászat Nagy Sándor óta az uralkodói *virtus* szimbóluma. A hellenizmus idején számos ábrázolási típusa alakult ki, melyek a későcsászárkorig kedveltek voltak.¹⁰⁴ Különösen jelentősek az oroszlánvadászatot ábrázoló szarkofágok, melyek 220/230-tól a Constantinus korig nagy számban készültek Rómában.¹⁰⁵ Készítettöik magas rangú tisztek vagy tisztségviselők voltak. A *virtus Augusti* mintájára az elhunyt a maga *virtus*-át kívánta kifejezésre juttatni ezzel az ábrázolással.¹⁰⁶ A gemmán látható jelenet párhuzamait leginkább a szarkofágokon fedezhetjük fel, mint pl. a fejét oldalra fordító ágaskodó lóét, vagy a rátámadó oroszlán alakjának felnagyítását.¹⁰⁷ Úgy gondoljuk, hogy a gemma ábrázolása ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a szarkofágoké: utalás az elhunyt *virtus*-ára. Ezt a feltételezést erősítheti meg az is, hogy a vasgyűrű viselete ekkor már nem volt szokás, különösen azok körében, akik még igényes kivitelű gemmát is foglaltak bele. Ez a gyűrű tehát betétjével együtt eleve sepulchrális célra készülhetett. Az öntőforma használatása miatt egyes részletek eltűntek ugyan, de így is messze felülmúlja az előbbi, Iuppitert ábrázoló gemma színvonalát.

Az előbbinél nehezebb eldönteni egy harmadik üveggemma készítési idejét. Vasgyűrűje, ami fontos támpontot jelentene datálásához, a felismerhetetlenségig elpusztult. Az átlátszó, színtelen üveg használatára azonban csak a késő császárkorból ismerünk példát (vö.: AGUN Nr. 165), ami összhangban van a szóban forgó darab leletösszefüggésével. Ugyanakkor Oedipus és a szfinx itt megjelenő típusa (Kat. 26) bizonyosan korábbi mintára vezethető vissza. Maga a téma sem terjedt el széles körben, nem került be a császárkori

Bonner Jahrbücher 51. Köln-Bonn 1996, 53-58; *uő.*, Spätromische Gemmenfunde in Pannonien. Budapest Régiségei 34, 2001, 109-116.

¹⁰⁴ A. Alföldi - E. Alföldi, Die Kontorniat-Medaillons. Berlin-New York 1990, 111, 179, 181.

¹⁰⁵ B. Andreae, Die römischen Jagdsarkophage. Berlin 1980.

¹⁰⁶ B. Andreae, Die Symbolik der Löwenjagd. Opladen 1985.

¹⁰⁷ G. Koch - H. Sichtermann, Römische Sarkophage. Hb. d. Arch. München 1982, Nr. 81, 87, 88.

gemmák közkedvelt motívumai közé, közülük a legtöbb a császárkor első évtizedeiben készült Itáliában.¹⁰⁸ Ezeken a szfinx mindig sziklaoszlop tetején ül. Ez alól az aquincumi darab kivételt jelent, vele azonos típust még kettőt ismerünk, egyet az aquileiai, egyet pedig a genfi múzeum gyűjteményében. Valamennyi üvegöntvény, valószínűleg azonos modellből. Az építmény nyilvánvalóan Thébai falait és kapuját ábrázolja. A genfi öntvényen a kapunyílás előtt egy földön heverő koponya is felismerhető. A szfinx építészeti környezetbe való helyezésével egyedül a pompeji falfestészetben találkozunk, egy 3. pompeji stílusban készült képen.¹⁰⁹ Mindebből azt feltételezhetjük, hogy ez a képtípus Campaniából származhat.

A téma sepulchrális jelentésére már korábban rámutatott Schauenburg¹¹⁰ a vázaképek esetében, Andreae¹¹¹ a római, Diez¹¹² pedig a pannoniai és noricumi sírplasztikában („unbestreitbar in den Bereich des Todes gehört”). Nagyon valószínűnek tartjuk tehát, hogy ez esetben is a késői császárkorban (3. sz. második fele, 4. sz. első fele) kifejezetten sepulchrális célra készült gyűrűről van szó. A benne lévő betét ábrázolásának mitikus hőse bátran szembenézett a halállal, s végül felül tudott kerekedni rajta. Hasonlóan sepulchrális – esetleg vótív – céllal előállított gyűrűket a brigetiói leletek között is megfigyeltünk.¹¹³ Azok ólomból és betét nélkül készültek, egyikük aranyozással. Viselésre nyilvánvalóan alkalmatlanok voltak, előállításuk egy öntőforma segítségével akár házilag is lehetséges volt.

A 45. számú kameo a reneszánsz idején kialakult, és a következő századokban is folytatódó antikizáló gemmák szép példája. Európai elterjedését és kedveltségét a Spanyolországtól Magyarorszáig fellelhető példányok jól mutatják. Valószínűleg elsősorban medálként viselhették, de az is lehetséges, hogy díszesebb berendezési tárgyak (pl. szekrény, óra) felületén helyezték el.

Tulajdonosok

A motívumokról összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a leletek számához mérten sok különleges akad közöttük, ugyanakkor a közkeletű témák száma csekélyebb. Iuppiter, Mars, Hercules és Fortuna alakjai azok, melyek többször is ismétlődik. Ez bizonyára összefügghet a legióstábor jelenlétével. A leggazdagabb gemmalelőhelynek mindezideig a canabaeához tartozó nyugati temető bizonyult. Az államvallás istenei mind a tisztikar, mind a

¹⁰⁸ MORET 1984, 105-109, Nr. 114-152.

¹⁰⁹ MORET 1984, 114 skk.

¹¹⁰ K. Schauenburg, Praestant interna. Festschrift für U. Hausmann. 1982, 230-235.

¹¹¹ B. Andreae, Studien zur römischen Grabkunst. Heidelberg 1963, 124..

¹¹² E. Diez, Die thebanische Sphinx in Pannonien und Noricum. In: Studien zur Mythologie und Vasenmalerei. Hrg. von E. Böhr und W. Martini. Mainz 1986, 247-252.

¹¹³ Gesztelyi T., Római kori vésett ékkövek Brigetióból. Antike Gemmen von Brigetio. Ausstellungskatalog. Budapest 2004, 10, 40.

közkatonák körében nagy népszerűségnek örvendtek.¹¹⁴ A Hercules kultusz és a hadsereg kapcsolata is megállapítható.¹¹⁵ Nagy Tibor nagy átéléssel ecseteli ezt a Severus korra vonatkozóan: "A császárhoz hasonlóan a dunai limest védő katonaság is herculesi szerepben érzi magát." (NAGY T. 1942, 413) Aesculapius és Hygieia kultuszának a központja valószínűleg a tábor valetudinariumának a szentélye lehetett. Itt került elő a nekik emelt épület felirata, és több oltáruk. Aquincumban domborműveik is fennmaradtak, és márványszobraik is állhattak.¹¹⁶

A sírmellékletként előkerült gemmák egy részénél az egykori tulajdonos *társadalmi helyzetére*, olykor személyére is van adatunk. Ezek közé tartozik a Mercuriust ábrázoló, aranygyűrűbe foglalt nicolo (Kat. 12). Márton András egy ragyogó tanulmányban, a sírban elhelyezett fegyvermellékletek alapján kimutatta, hogy az ott eltemetett személy a bennszülött arisztokrácia tagja lehetett.¹¹⁷ A rómaiaknál ugyanis nem volt szokás a fegyverek sírba helyezése. A feleségével együtt nyugvó, gazdag sírmellékletekkel eltemetett férfi az Antoninus korban katonai karriert futott be a római hadseregben, családja ennek köszönhetette anyagi jólétét. Ennek a jólétnek tulajdonítható, hogy arany gyűrűjét is sírjába helyezték. Ha azt feltételezzük, hogy a Mercurius ábrázolás megválasztása tudatos volt, akkor az istenséget úgy tekinthetjük, mint aki a család anyagi jólétét elősegítette.

A Severus kori gazdasági felvirágzást a szarkofágtemetkezések elterjedése is jelzi. Ezek egyikéből származik az arany gyűrűbe foglalt Caracalla portré (Kat. 32), a borostyánból készült Gorgófő (Kat. 41) és egy elefántcsont dombormű. A szarkofágban felirata szerint Vettia Fortunata volt eltemetve, aki Aur. Hieraxnak a felesége volt. A férjről csak annyit tudunk, hogy a leg. II. Ad. Antoniniana veteranusa volt. Semmi utalás nincs arra, hogy bármiféle karriert befutott volna be. Jólétét bizonyára a katonai szolgálat utáni fizetség, esetleg az ebből folytatott gazdálkodás vagy vállalkozás teremtette meg. Nagy T. (NAGY T. 1987-1988, 240) felveti annak lehetőségét, hogy a gyűrű esetleg császári adomány volt, de úgy gondolja, hogy ezt a szarkofág feliratán megemlíttette volna, ill. ez esetben nem is tette volna felesége sírjába a veterán. Ezért inkább azt feltételezi, hogy tulajdonosának szerzeményéről van szó, amit a rajta ábrázolt császár, Caracalla erőszakos halála után már nem kívánt tovább viselni, és ezért helyezte azt elhunyt felesége mellé. Ma már

¹¹⁴ Alföldy G., Aquincum vallási életének története (Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum). BudRég 20, 1963, 52 skk. = Acta Arch Hung 13, 1961, 108 skk.

¹¹⁵ Bánosi Gy., Újabb adalékok az aquincumi Hercules-kultuszhoz (Neuere Beiträge zum Hercules-Kult in Aquincum). BudRég 25, 1984, 43-50.

¹¹⁶ Z. Kádár: Der Kult der Heilgötter in Pannonien und den übrigen Donauprovinzen. ANRW II 18.2 (New York-Berlin 1989) 1051 skk.

¹¹⁷ MÁRTON 2002, 117 skk.

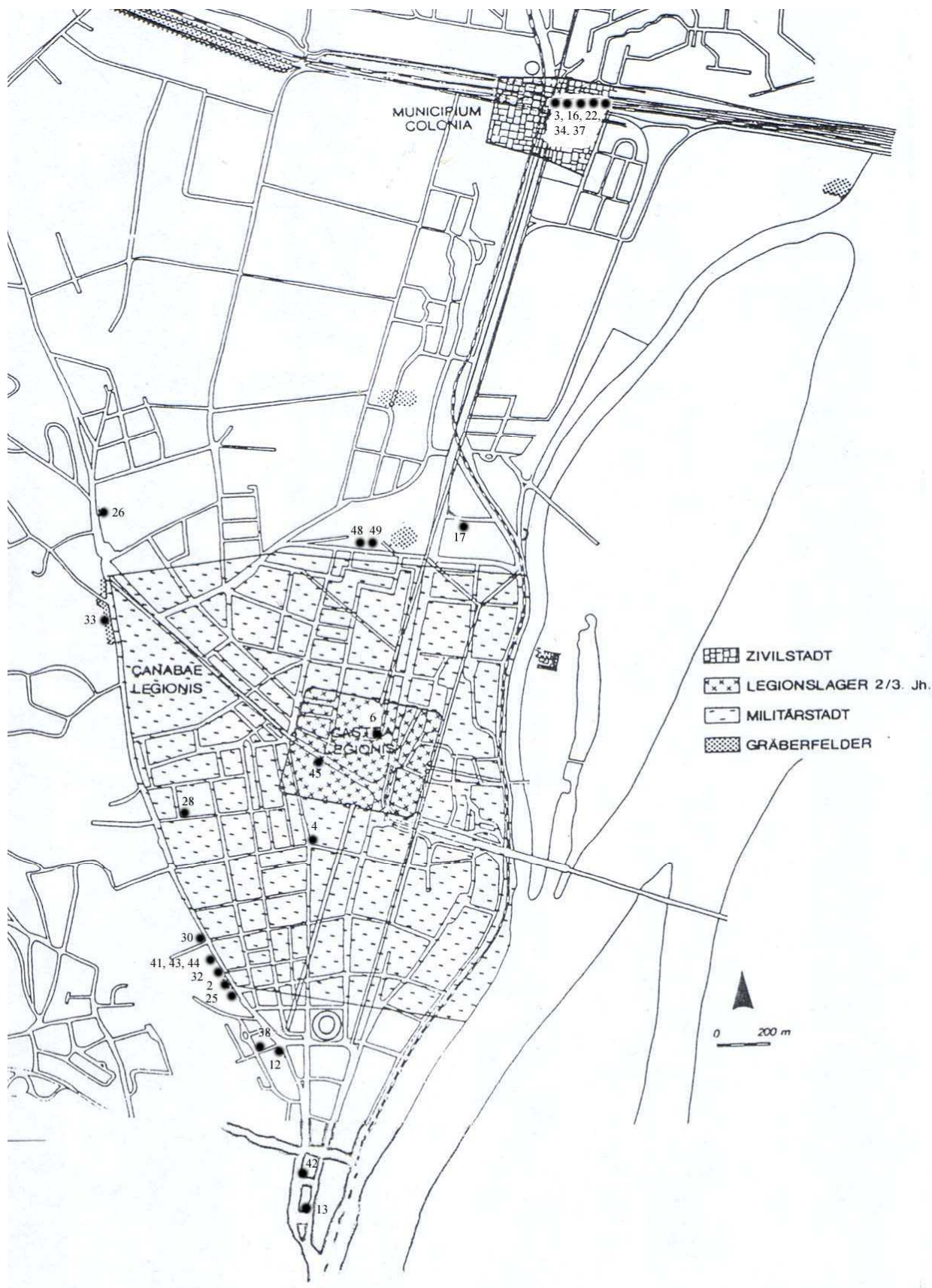
eldönthetetlen, hogy a szarkofág elsőrangú kézműves munkái a feleség hozományából származnak-e, vagy a férj szerzeményei, és ha ez utóbbiról van szó, katonai pályafutása melyik állomásán szerezte azokat.

Van egy harmadik lelet együttes is, melyből tulajdonosának társadalmi helyzete megállapítható. Ebből származik a Fortunát (Kat. 14), és a győztes fogathajtót (Kat. 27) ábrázoló gemma. A canabae szélétől mintegy 3 km-re délnyugatra talált kettős sír bizonyára egy közeli villa kertjében volt elhelyezve. A mellékletek gazdagsága, köztük egy *sella curulis*, *fascēs*, ezüst övtartozékok, stb. arra utalnak, hogy tulajdonosa a curialis testület tagja volt, és Aquincum életében fontos szerepet játszott. A család feltehetően nagy múltra tekintett vissza, minthogy a gemmák a koracsászárkorból származnak, míg a sír a 3-4. sz. fordulójára datálható. Családi ékszer vagy ereklye voltakra abból is következtethetünk, hogy az egyik gemma vasgyűrűbe volt foglalva, a másikat pedig foglalatlanul őrizték. Több adatunk van arra, hogy a városi arisztokrácia szívesen épített villákat a környéken szerzett földbirtokain. Jó példa erre Marcus Antonius Victorinus, akinek a villáját Budaörsön (kb. 13 km-re délnyugatra Aquincumtól) tárták fel (Aquincum 2003, 181). Tulajdonosa a Severus korban gazdagodott meg.¹¹⁸

A 3. sz. folyamán Aquincum jelentősége több ok miatt is megnőtt. A polgárváros és a katonaváros együtt kapta meg a colonia rangot 194-ben, majd 214-től a két legióssá vált Pannonia Inferior központjává vált. Így a korábbinál nagyobb lehetőség nyílt a polgári és a katonai karrierre, a pénzforgalom növekedésével pedig egy jómódú kereskedőréteg kialakulására. Ezzel magyarázhatók azok a gazdag mellékletű sírok, melyek gyakran gemmákat is tartalmaztak. E mellékletek egy része a Kr. e. 1. században készülhetett, tehát vagy családi ereklyeként őrizték meg, vagy a 3. sz. folyamán meggazdagodva vásárolták feltehetően keleti kereskedőktől. A 3. sz. elején még olyan elsőrangú gemma készült és jutott el Aquincumba, mint a Caracalla portré. Ezt követően már nincs adatunk vésett ékkövek készítésére, bebizonyosodott viszont, hogy – ha nem is nagy számban – készültek késő hellenisztikus vagy koracsászárkori minták után jó minőségű üvegöntvények sepulchralis rendeltetéssel.¹¹⁹

¹¹⁸ Zsidi P., Aquincum polgárvárosa (Die Zivilstadt von Aquincum). Budapest 2002, 46 skk.

¹¹⁹ Köszönetemet fejezem ki valamennyi aquincumi régésznek, aki rendelkezésemre bocsátotta olykor még publikálatlan gemmaleletét is, különösen pedig Facsády Annamáriának, aki folyamatosan segítségemre volt munkámban, valamint Komjáthy Péternek, aki a felvételeket készítette.

Az aquincumi gemmák lelőhelyei katalógusszám szerint

2B. Aquincumi gemmaleletek katalógus

Intagliók

1. Őh.: AMB. Lsz.: 51244. Lh.: Aquincum

Karneol, sötétvörös. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart.

Felülete fényezett, kopásnyomok.

1 x 0,8 x 0,25 cm. Kora: Kr. u. 2/3. sz.

Támla nélküli trónon ülő Iuppiter, mezítelen felső teste szemből, köpennyel fedett alsó teste oldalról látható. Előrenyújtott kezében áldozócsészét (patera) tart, a másikban jogart (sceptrum). Trónja lábát keresztpánt fogja össze.

Publ.: Aquincum 1995, 92 Nr. 223; PÓCZY—ZSIDI 2001, 151 Nr. 69.

2. Őh.: AMB. Lsz.: 89.8.23. Lh.: Budapest III, Bécsi u. 100. 4. sír. (Topál J., 1989): fiatal nő csontváza, mindkét karján csont és bronz karperecek, bronz fülbevaló, jobb kéz gyűrűs ujján az ezüst gyűrű. 4. sz.

Üvegnicolo. Kerek, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart. Ábrázolása elmosódott, alig felismerhető, pereme sérült.

1 cm.

Ezüstgyűrűbe van foglalva. Vékony karikája belül lapos, kívül domború, a dobozos foglalattal való találkozásánál a sarkokba két-két gömböcske van forrasztva. A foglalat oldalán gyöngysor-dísz fut körbe.

Átm.: 2,3 cm. Kora: Kr. u. 4. sz.

Trónoló Iuppiter oldalról. Előrenyújtott kezében villámköteg, a másikban jogar. Alapvonal.

Publ.: TOPÁL 2003, 62 Grave 4/12, Pl. 68, 177.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, Nr. 1365 Taf. LII, Nr. 1823 Taf. LXIX.

3. Őh.: AMB, lsz. nélkül. Lh.: Aquincum, a polgárvárosi basilica 2. kutatóárkának nyugati végétől 2,3 m.-re, 18 cm mélységből, a humusz alatti laza épülettörmeléből (Nagy Tibor, 1964. VI. 29).

Karneol, narancssárga-vöröses, áttetsző. Fekvő ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Felületén karcolásnyomok.

1, 35 x 1,8 x 0,4 cm. Kora: Kr. u. 2/3. sz.

Álló Hades-Serapis ujjatlan chitónban, alsó testére csavart köpennyel, melynek vége válláról hullik alá. Oldalra fordított fején kalathos, felemelt kezében jogar, a másikban patera(?), lábánál kutya – nyilván a Cerberus. Vele szemben felé tekintő ifjú áll rövid tunicában, válláról aláhulló köpennyel. Felemelt kezével lándzsáját tartja, a másikban patera. Esetleg Septimius Severus és Caracalla, vagy Hades és Dioskuros. Alapvonal, melynek az ifjú lábánál rövid lefelé kanyarodó elágazása van. Az alakok tengelye sajtóosan oldalra dől.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 40: Serapis egyedül, egyik keze felemelve, a másikban keresztben tartott jogara; *B. Nardelli*, *Gemme magiche della Dalmazia. Atti dell'incontro di studio Gemme gnostiche e cultura ellenistica. A cura di A. Mastrocinque. Bologna 2002, 193 fig. 20*: Hades-Serapis egyik kezében jogar, a másikban Isis mellképe, mögötte Harpocrates.

4. Őh.: AMB. Lsz.: N. 55.132.1. Lh.: Budapest III, Szőlő u., 7. sz.-i avar temető területén előkerült szórvány (1949).

Barna jáspis. Álló ovális, előlapja lapos, éle a hátoldal felé összetart, hátoldala egyenetlen, rajta törés és csiszolás nyomai.

1,3 x 1,1 x 0,25 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Minerva mellképe oldalról. Fején korinthosi sisak, melynek taróját sűrű párhuzamos vonalkák jelzik. A tarkón négy vízszintes hajfűrt követi egymást. A vállon és mellen aegis, melyből két kígyó mered előre.

Publ.: *M. Nagy*, *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest II*. Budapest 1998, Taf. 40, Streufunde 1.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1434-1436; *AGUN* Nr. 85; *Carnuntum* Nr. 668-678.

5. Őh.: AMB. Lsz.: 51242. Lh.: Aquincum

Barna jaspis, rajta a kő mintázatát kirajzoló világos elszíneződés. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete fényezett.

1,3 x 1,1 x 0,5 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Álló Mars szemből, sisakos feje oldalra fordítva, katonai öltözékben. Felemelt kezében dárdát tart, a másik a földön álló pajzsán pihen. Alapvonal.

Publ.: *Aquincum* 1995, 92 Nr. 221; *PÓCZY—ZSIDI* 2001, 151 Nr. 67.

A típushoz és témához vö.: *AGUN* Nr. 17.

6. Őh.: AMB. Lsz.: 56.169.3. Lh.: Budapest III. Kerék u. 65, a tábor területe (1934).

Üvegnicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete porózus, megkopott, széle szabálytalan, alul lepattant.

1,6 x 1,3 x 0,3 cm. Kora: Kr. u. 2/3. sz. fordulója körül.

Álló Mars, mint előbb.

Publikálatlan.

Azonos modelből: *AGUN* Nr. 90 (Dacia), *Gaule* Nr. 116-118, *Britain* Nr. 83-84, *Carnuntum* Nr. 131.

7. Őh.: AMB. Lsz.: 51253. Lh.: Aquincum

Karneol, világos sárga, áttetsző. Mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

1,5 x 1,1 x 0,35 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Álló Mars, vagy római katona Castorként ábrázolva, egyik kezével hüvelyében lévő kardját és köpenyét tartja, a másikkal lándzsáját, mellette földre támasztott pajzsa.

Publ.: *Aquincum* 1995, 93 Nr. 228.; *PÓCZY—ZSIDI* 2001, 152 Nr. 74.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 154: a Dioskurosok legionarius öltözékben.

8. Őh.: AMB. Lsz.: 51254. Lh.: Aquincum

Prazer. Álló ovális, mindkét oldala domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

1,1 x 0,9 x 0,3 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Álló Mars, vagy római katona Castorként ábrázolva, egyik kezével hüvelyében lévő kardját és köpenyét tartja, a másikkal lándzsáját, mellette tropaeumhoz támasztott pajzsa.

Publ.: *Aquincum* 1995, 93 Nr. 229.; *PÓCZY—ZSIDI* 2001, 152 Nr. 75.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1280 (tükörkép).

9. Őh.: AMB. Lsz.: 51248. Lh.: Aquincum

Sötétvörös karneol. Álló ovális, előlapja enyhén domború. Fényezett, alsó fele hiányzik.

1,1 x 0,8 x 0,45 cm. Kora: Kr. u. 1. sz.

Apollo portré oldalról, hajában koszorú. Előtte babérág hegye látszik.

Publ.: *Aquincum* 1995, 93 Nr. 226; *PÓCZY—ZSIDI* 2001, 152 Nr. 72.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1271-75, *Gadara* Nr. 40-44.

A stílushoz vö.: *Xanten II* Taf. V.: Flachperlstil mit linearen Elementen.

10. Őh.: AMB. Lsz.: 51255. Lh.: Aquincum

Világoskék áttetsző üveg. Álló ovális, előlapja domború, hátoldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete iridálódott, világos réteggel van bevonva.

1,6 x 1,3 x 0,35 cm. Kora: Kr. e. 1. sz., esetleg Kr. u. 3/4. sz. körüli utánöntés. Hélios-Sol mellképe szemből, fejét dús hullámzó haj övezi, vállát köpenye fedi. Fejéből öt sugár ágazik ki, feje mellett egyik oldalon három, a másikon két csillag látható. A kép alsó részét holdsarló övezi.

Publ.: Aquincum 1995, 94 Nr. 230; PÓCZY—ZSIDI 2001, 153 Nr. 77.

A típushoz vö.: *Gadara* Nr. 59, *Carnuntum* Nr. 700.

11. Őh.: AMB. Lsz.: 51245. Lh.: Aquincum. Elveszett.

Zöld jaspis, bal felső szélén sérült. Kora: Kr. u. 3. sz. első fele.

Álló Sol szemből, feje oldalra fordítva, egyik kezét fölemeli, a másikban ostort és aláhulló köpenyt tart. Alapvonal.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 35 sk., *AGUN* Nr. 142 sk., *Brigetio* Nr. 28, *Carnuntum* Nr. 395-402.

12. Őh.: AMB. Lsz.: A. 129. Lh.: Budapest III, Bécsi u. 62, 12. sír (Budaújlak, Hable T., 2000): a bekerített sírkertben egy férfi és egy nő szórt hamvai lehettek a mellékletek alapján: vaskard, övveretek, piperekészlet, 2. sz. 3. negyede.

Nicolo, világoskék sötétkék rétegen. Álló ovális, mindkét oldala lapos, pereme rézsűs. Felülete repedezett.

0,9 x 0,7 cm.

Belül üreges aranygyűrűbe van foglalva, melynek karikája kerek keresztmetszetű, és a foglalat felé fokozatosan szélesedik. A gemmára ráhajló pereme kopástól és sérüléstől egyenetlen.

Átm.: 2,1 x 1,9 cm. Kora: kő és gyűrű: korai császárkor.

Álló Mercurius egyik kezében caduceusszal, a másikban pénzeszacskóval. Alapvonal.

Publ.: *Aqfűz* 7, 2001, 26 sk., 5. kép; MÁRTON 2002, 130 Fig 16.

13. Őh.: AMB, lsz. nélkül. Lh.: Budapest II, Lajos u. 4-6 - Cserfa u., 11. sír (Facsády A., 1995): szórt hamvak, női ékszerekkel: aranyberakásos ezüst fibula, arany lunula, nyaklánc, 2. sz.

Nicolo, világoskék sötétkék rétegen. Álló ovális, felülete lapos, pereme rézsűs, éle egyenes. Fényezett, felülete kopott, rajta rozsdafoltok.

1 x 0,7 x 0,2 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek gemma körüli csonkja maradt meg.

Átm.: 2,15 cm. Kora: kő és gyűrű Kr. u. 1/2. sz. fordulója körül.

Venus Victrix áll háromnegyed hátulnézetben, felsőteste mezítelen, alsótestén köpenye, melynek végét oszlopra támaszkodó karján tartja. Előre nyújtott kezében alma, a másikban pálmaág. Alapvonal.

Publ.: *Aqfűz* 2. Budapest 1996, 18; Régészeti Füzetek 49, 1997, 36.

A típushoz vö.: *Wien* II Nr. 1478a; 1480-1; *Aquileia* Nr. 262-4; *Britain* Nr. 279; *AGUN* Nr. 110; *Debrecen* Nr. 25.

14. Őh.: NM. Lsz.: R 103.1864.II.17. Lh.: Budapest II, késő római sírból, a Drasche-féle téglagyár ajándéka. További mellékletek: köves gyűrű (ld. Nr. 27), ezüst szíjcsat, T-fibula, összecusukható szék (sella curulis), bárd (fascies).

Sötétbarna-fehér-világosbarna keresztsávós achát. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Előlapja, vésete fényezett, hátlapja utólag csiszolt.

1,2 x 0,8 x 0,3 cm. Kora: Kr.e. 1. sz. második fele.

Szárnyas Fortuna Panthea áll háromnegyed szemből nézetben, feje oldalra fordítva. Testét hosszú chitón borítja, köpenye (himation) derekára csavarva, fején sisak, előrenyújtott kezében kalász, mákfej és kormánylapát rúdja, maga a lapát lábai mögött húzódik, másik kezében bőségszaru. Alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 28.

A típushoz vö.: *Wien* II Nr. 1562-1569; *Cirene* p. 69 Nr. 61-63; p. 79 Nr. 182-186; p. 81 Nr. 258-259.

15. Őh.: NM. Lsz.: R. 56.16.6.=82.1869.2. Lh.: Aquincum, ajándék Kaemeter A.-tól.

Karneol, vörös. Álló ovális, enyhén domború, éle az előlap felé összetart. Kopott felületén fényezés nyomai.

1,1 x 0,8 cm.

Ezüstgyűrűbe van foglalva. Karikája belül lapos, kívül enyhén domború, alul egészen elvékonyodik, a foglalat felé erőteljesen kiszélesedik. Deformálódott.

Átm.: 2,2 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Álló Fortuna mint előbb.

Publ.: *AGUN* Nr. 140.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, 56 Nr. 412 Taf. 21.

16. Őh.: AMB. Lsz.: 51256. Lh.: Aquincum, Polgár város központja (Kuzsinszky B.).

Vörös karneol. Álló ovális, előlapja domború. Peremén letöredezett.

1,4 x 1 x 0,3 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Álló Fortuna szemből, feje oldalra fordítva. Egyik kezében bőségszaru és aláhulló köpenye, a másikban két kalász és kormánylapát. Alapvonal. Úgy tűnik, mintha fejéről vállára és egyik karjára lepel borulna, ennek azonban nem sok valószínűsége van. A felület lesimítottsága azt is kizárja, hogy a mélyedést lepattanás okozta volna. A gemmametsző egyéni technikájának tekinthetjük, mellyel meghatározta az ábrázolás elhelyezését. A mély bevésés folytatódik egész az egyik lábfejjig, és ezzel párhuzamosan a bőségszaru széles vonala is az aláhulló köpennyel összemosva folytatódik.

Publ.: KUZSINSZKY 1890, 135 Nr. 21; Aquincum 1995, 94 Nr. 231; PÓCZY—ZSIDI 2001, 153 Nr. 76.

17. Őh.: AMB. Lsz.: R 630/A. Lh.: Budapest III, Folyamőr u. 14-16, a canabae északi részén, egy igényes épület területén (Szirmai K., 1979).

Nicolo. Álló ovális, előlapja lapos, pereme rézsűs. Felületén kopásnyomok.

0,8 x 0,6 cm.

Alul nyitott aranykeretbe van foglalva, mely eredetileg egy gyűrűre lehetett ráforrasztva.

Magassága: 0,35 cm. Kora: Kr.u. 2. sz.

Lépő Bonus Eventus oldalról, mezítelenül, köpenye válláról hullik alá, fején koszorú, felemelt kezében gyümölcsöstálat tart, a másikban két kalászt. Alapvonal.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 157-160, *Carnuntum* Nr. 459-464.

A foglathoz vö.: *AGUN* Nr. 250.

18. Őh.: AMB. Lsz.: 51463. Lh.: Aquincum

Méz-sárga, átlátszó topáz. Nyújtott álló ovális, előlapja domború. Fényezett, az ábrázolás is.

1,8 x 1,1 cm.

Aranylemezből készült gyűrűbe van foglalva. Az ovális nyílású karika alsó része kívül-belül lapos, enyhén kidomborodó vállaitól kiszélesedik, a foglalatot kiálló perem veszi körül.

Átm.: 2,6 x 2,2 cm. Kora: kő és gyűrű: Kr. e. 1. sz. második fele.

Oltárszerű bázison ülő Dionysos-Bacchus, mezítelen felső teste szemből, köpennyel borított alsó teste és hátrafelé tekintő feje oldalról. Egyik kezével a bázis felületére támaszkodik, a másikkal thyrst tart maga előtt. Széles alapvonal.

Publ.: NAGY L. 1942, CIII. tábla; SZILÁGYI 1956, XLVII, XLIX. táblák; Aquincum 1995, 89 Nr. 211.

A motívumhoz és a stílushoz vö.: *AGD I/1*, München Nr. 556, 559-564, 566-572, *Wien II* Nr. 628 *Napoli I* Nr. 60, *II* Nr. 196.

19. Őh.: AMB. Lsz.: 51243. Lh.: Aquincum

Nicolo, szürke. Álló ovális, felülete lapos, pereme rézsűs, éle a hátoldal felé összetart (valószínűleg utólagos csiszolás következtében). Felülete kopott.

0,9 x 0,6 x 0,25 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Lábujjhegyen lépő vagy táncoló szatír háromnegyed nézetben, előrenyújtott kezében szőlőfürt, a másikban pedumot és állatbőr köpenyt (nebris) tart. Alapvonal.

Publ.: Aquincum 1995, 92 Nr. 222; PÓCZY—ZSIDI 2001, 151 Nr. 68.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 161-167, *AGUN* Nr. 171, *Carnuntum* Nr. 508-517.

20. Őh.: AMB. Lsz.: 51252. Lh.: Aquincum

Narancsszínű karneol. Nyújtott fekvő ovális, kicsit szabálytalan, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, az ábrázolás is, szélein, különösen alul lepattogzott.

1,75 x 2,9 x 0,4 cm.

Kora: Kr. e. 1. sz.

Tengeri ló (hippocampus) hátán, az állat haladásával ellentétes irányban ülő mezítelen Néreis oldalról, felső teste háromnegyed előlnézetben. A ló hátára támaszkodó kezében a gyeplőt tartja, a másikban a feje fölött átívelő leplenek a végét, kinyújtott lába az állat farkára támaszkodik.

Publ.: NAGY L. 1942, 627, CIII. tábla; NAGY T. 1975, 104. kép; Aquincum 1995, 51; Póczy K., *Közművek a római kori Magyarországon*. Budapest 100 sk. 93. kép.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1606, *Udine* Nr. 70 (ellenkező irányba), *AGD IV*, Hannover Nr. 949 (tengeri bika).

21. Őh.: AMB. Lsz.: 51239. Lh.: Aquincum

Üvegnicolo. Álló ovális, felülete lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete kopott, az ábrázolás elmosódott.

1,1 x 0,9 x 0,2 cm. Kora: Kr. u. 2/3. sz.

Hercules a nemeai oroszlánnal birkózik, nyakát átkarolva igyekszik megfojtani. Alig észrevehető alapvonal.

Publ.: Aquincum 1995, 91 Nr. 219.

A típushoz vö.: *AGD I/2*, München 1251; *Wien III* Nr. 1623; *AGUN* Nr. 176.

22. Őh.: AMB. Lsz.: 51392. Lh.: Aquincum, polgárváros, a múzeum épületétől keletre, a csatornát kitöltő omladékból.

Világosbarna jáspis. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, az ábrázolás is, jobb szélén letöredezett. Alapvonal.

1,4 x 1,8 x 0,35 cm. Kora: Kr. u. 2. sz. közepe

Lépő Hercules előrelendülő karját feltartva, másikkal bunkóját magasra emelve két, mellső részével felmagasodó szarvasmarhát hajt. A mezítelen hérosz felső teste szembefordulva, feje oldalról látszik, vállára erősített oroszlánbőr köpenye karja alatt lebeg. Alapvonal.

Publ.: BudRég 15, 1950, 321; SZILÁGYI 1956, 82; Aquincum 1995, 94 Nr. 233.

23. Őh.: AMB. Lsz.: 51238. Lh.: Aquincum

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Erősen kopott, felül kis darab lepattant.

1,6 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Ganymédés térdre esve tekint a mögötte rá lecsapni készülő sasra, fején fríg sapka, vállán lebegő köpenye. Alapvonal.

Publ.: Aquincum 1995, 91, Nr. 218; PÓCZY—ZSIDI 2001, 151 nr. 65.

A témához és a stílushoz vö.: *Berlin Beschr.* Nr. 7593-4; HENKEL 1913, Nr. 1224 Taf. 47; *Carnuntum* Nr. 552-553.

A kompozícióhoz vö.: *Bonn* Nr. 5a, 81.

24. Őh.: AMB. Lsz.: 67222. Lh.: Aquincum

Karneol, vörössárga, benne vízszintes sötét sávval. Fekvő ovális, mindkét oldala enyhén domború. Felülete fényezett, az ábrázolás is.

1,5 x 1,9 x 0,35 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Földre terített köpenyén ülő Léda egyik kezével egy felborult kosárra támaszkodik, másikkal az ölébe szálló hattyút karolja át, köpenyének vége csupán kinyújtott lábát takarja. A madár kitárt, csavarodó vonalakból formált szárnyai szinte baldachint alkotnak a jelenet fölött, csőrével Léda nyaklancát ragadja meg. Hosszú alapvonal.

Publ.: PÓCZY—ZSIDI 2001, 151 Nr. 64.

A típusához vö.: *Debrecen* Nr. 60, A. *Dierichs*, *Boreas* 13, 1990, 37 skk.

25. Őh.: AMB, lsz. nélkül. Lh.: Budapest III, Bécsi ú. 96/B. 164. földsír gyermek csontvázával (Facsády A., 2002).

Üvegnicolo. Álló ovális, felülete lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete erősen porózus és megkopott, jobb alsó szélén kis darab lepattant.

0,8 x 0,6 x 0,3 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek vékony karikája nagyrészt elpusztult. Belső felülete lapos, a kiszélesedő vállától a foglalat felé elvékonyodik, és bereszelt széle cikk-cakk vonallal van tagolva. A teljes darabokon a karika kigömbölyödő felülete két szabálytalanul kerek nyílással van áttörve.

Átm.: 1,6 cm. Kora: Kr. u. 3. sz. első fele.

Hengeres széken ülő Daedalus, aki az előtte lévő állványon szárnyat készít. Alapvonal.

Publikálatlan.

A típusához vö.: *Bonn* Nr. 22, *Britain* Nr. 528 skk., App. 88, *AGD* IV Hannover Nr. 321 sk., *Wien* III Nr. 1612-14, *Carnuntum* Nr. 579 N.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, Nr. 1292-3 Taf. XLIX (Xanten); *Xanten* Nr. 188.

26. Őh.: AMB. Lsz.: 87.2.64. Lh.: Budapest III, Bécsi u. 269, 10 sír/6. 4. sz. eleji téglasír, benne férfi csontváz hagymafejű fibulával, övcsattal, vaskéssel.

Üveg, szintelen, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé enyhén összetart. Jobb alsó szélén kis sérülés.

1,5 x 1,2 x 0,2 cm. Kora: Kr. u. 3/4. sz. körül koracsászárkori minta alapján.
Vasgyűrűbe van foglalva, melynek csak a gemma körüli csonkja maradt meg és vékony karikájának indítása.

Kora: Kr. u. 3/4. sz. körül.

Ödipus áll egyik lábával előrelépve, tekintetét fölfelé tartja, egyik kezében lándzsa, a másik kezét elgondolkodóan maga elé tartja, teste mezítelen, csupán válláról hullik alá köpenye. Előtte kapuív és szabályos kötömbökből épített falrészlet, melynek tetején szárnyas szfinx ül, egyik mancsát előre tartva. Alapvonal.

Publ.: TOPÁL 1993, 73 (Amor és Apollo), Pl. 94, 174.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 731 = MORET 1984, 105 Cat. 115; MORET 1984, 106 Cat. 136, genfi múzeumban (valamennyi azonos formából).

A motívumhoz vö.: *Aquileia* Nr. 730, *Wien* II Nr. 692-3; MORET 1984, 105 sk. Cat. 114-152.

27. Őh.: NM. Lsz.: R. 103.1864.II.16. = 63.1.18. Lh.: Budapest II, Drasche téglagyár, későantik kettős sír (ld. Nr. 14).

Barna jáspis. Fekvő ovális, felülete lapos és fényezett.

1,4 x 1,8 x 0,3 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek alsó része hiányzik, felső része a foglalat felé fokozatosan szélesedik.

Átm.: 2,7 cm. Kora: kő és gyűrű korai császárkor.

Győztes kocsihajtó négyes fogattal. A mellső lábaikkal felemelkedő lovak fölött a kocsihajtónak csak a felső teste jelenik meg, előrenyújtott kezében koszorút, a másikban pálmaágat tart. Alapvonal. A zártabb kompozíció érdekében a gemmametsző elhagyta a kocsi ábrázolását és a kocsihajtót lovai közé helyezte.

Publ.: Rómer F., A Buda környékén felásott római sírokról. *ArchKözl* 4 (1864) 108; Radnóti A., Buda régészeti emlékei IV. Budapest 1955, 26; Sz. Burger A., Későrómai sírok Aquincumban. *BudRég* 25 (1984) 66. Nr. 7. Fig. 15; GESZTELYI 1998, 136/17; AGUN 2000, Nr. 51.

A motívumhoz vö.: *Wien* I Nr. 214; *Berlin Besch.* 7736; *AGD* II Berlin Nr. 1705; *Geneve* II Nr. 398-402.

A stílushoz vö.: *Wien* II Nr. 1130.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 141. Nr. 1533. Taf. LVIII.

28. Őh.: AMB. Lsz.: 95. 11. 1. Lh.: Budapest III, Vályog u. 1, a canabae nyugati peremén 3. sz. végi feltöltésből (Madarassy O., 1995).

Üvegnicolo, melynek világos színű felső rétege alig maradt meg. Fekvő ovális, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete porózus, az ábrázolás körvonalai elmosódottak.

1,2 x 1,6 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek karikája a vállánál kitüremkedik, majd a foglalat lépcsősen emelkedik ki belőle.

Átm.: 1,8 cm. Kora: Kr. u. 3. sz. első fele.

Bal felé haladó kettősfogat, melynek hajtója hosszú ruhát visel.

Említve: *Aquifüz* 2, 1996, 59, 75, 33. kép (Szeléné).

A típushoz vö.: *Győr* Nr. 8, *Aquileia* Nr. 867 (quadriga), *Wien* II Nr. 1108 (langgewandeter Lenker).

A gyűrűformához vö.: HENKEL Nr. 1226 Taf. 47.

29. Őh.: AMB. Lsz.: 51247. Lh.: Aquincum

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

1,5 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Mellső lábát magasra emelő ló hátán ülő ifjú, aki egyik kezében a gyeplőt tartja, a másikban lándzsát. Alapvonal.

Publ.: Aquincum 1995, 93 Nr. 225; PÓCZY—ZSIDI 2001, 152 Nr. 71.

A típushoz vö.: *Sofia* Nr. 134.

30. Őh.: AMB. Lsz.: 92.1.17. Lh.: Budapest III, Bécsi u. 134, 24. sír (Topál J., 1992): férfi és nő csontváza, a nő nyakában üveggyöngyökből álló nyaklánc, a férfin hagymafejes ezüstfibula és a jobb kéz gyűrűs ujján a gyűrű. 4. sz. első fele.

Üveg, fekete, átvilágítva sötétlila. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle utólag egyenesre van csiszolva. Felülete matt, az ábrázolás fényes.

1,35 x 1,6 x 0,35 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva. Kerek keresztmetszetű karikájához a foglalat sima lapja csatlakozik, a dobozos foglalat oldala elporladt. A karika alul és a lemez egyik csatlakozási pontjánál törött.

Átm.: 2,35 cm. Kora: betét és gyűrű Kr. u. 4. sz. első fele, hellenisztikus minta alapján. Lovon vágató vadász (uralkodó), egyik kezében kerek pajzs, a másikban lándzsája, melyet egy előtte ágaskodó oroszlánba döf. A megriadt ló fejét elfordítva szembe néz. A jelenet háttérében fa, melynek törzse a ló alatt, ágai a lovas mögött láthatók. Az oroszlán felhajló farka hiányos, valószínűleg az utólagos csiszolás miatt. Alapvonal.

Publ.: TOPÁL 2003, 47 Grave 24/5, Pl. 55, 162.

A típushoz vö.: AGD II Berlin Nr. 538.=ZAZOFF 1983, 343 Taf. 111/10; AGUN Nr. 195.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, Nr. 1600 Taf. LIX. Nr. 1887 Taf. LXXI.

31. Őh.: AMB. Lsz.: 51246. Lh.: Aquincum

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

1,5 x 1,1 x 0,3 cm.

Kora: Antoninus kor

Női portré oldalról. A fejtetőn egyenesen, a homloktól a nyakszirtig hullámosan fésült haj a hosszú nyakszirten végighúzódnak kontyban végződik. A vállon tunica és lepel. A legalsó hajhullám mellett fülbevaló.

Publ.: Aquincum 1995, 92 Nr. 224; PÓCZY—ZSIDI 2001, 152 Nr. 70.

A típushoz vö.: *Geneve* II Nr. 242-244, AGD II Berlin Nr. 548.

32. Őh.: AMB. Lsz.: 51464 (A 3). Lh. Budapest III, Bécsi ú. 100-102, 1899-ben: mészakő szarkofágban, fiatal nő csontváza mellett, borostyán kameóval (ld. Nr. 41), elefántcsont domborművel (Hercules-Omphale-Deianira). 3. sz.-i sír.

Világos lila ametiszt, áttetsző. Álló ovális, felülete lapos és fényezett.

1,4 x 1,1 cm.

Aranygyűrűbe foglalva. A vékony aranydrót karika gyöngysorral van díszítve, a dobozos foglalat találkozásánál a szögletekben egy-egy golyócska van elhelyezve.

Átm.: 2,1 cm. Kora: kő és gyűrű Caracalla uralma: 211-217.

Caracalla portréja, a rövid hajat és szakállt viselő császár fején babérkoszorú, vállát mellvért borítja. A tarkó mögött TE felirat.

Publ.: KUZSINSZKY 1934, 85; NAGY L. 1942, 627 Pl. CIII; NAGY T. 1987-1988, 236 skk.; Aquincum 1995, 89 Nr. 209; Élet a Római Birodalom két városában,

Aquincum/Augusta Raurica. Basel 1997, 201, 169. kép; GESZTELYI 1998, 141/38; TOPÁL 2003, 56 Grave IX/6, Pl. 170.

A témához vö.: *Geneve* II Nr. 263, Würzburg Nr. 784, Wien III Nr. 1728.

33. Őh.: AMB. Lsz.: R. 2256. Lh.: Budapest III, Bécsi ú.—Farkastorki ú., felirat nélküli szarkofágban (Facsády A., 1999).

Vörös karneol. Álló ovális, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart.

1 x 0,8 cm.

Rossz minőségű ezüstgyűrűbe van foglalva, melynek kerek keresztmetszetű karikáján gyöngysordíszítés nyomai láthatók. A dobozos foglalat két-két gömböcskével csatlakozik a karikához.

Átm.: 2,4 cm. Kora: Kr. u. 3. sz.

Durván megmunkált férfiportré.

Publikálatlan.

A stílushoz vö.: *AGUN* Nr. 201 (valószínűleg azonos kéztől).

A gyűrűformához vö.: *HENKEL* 1913, 41 Nr. 276 Taf. XIV; *Britain* Nr. 675; 722.

34. Őh.: AMB. Lsz.: 51249. Lh.: Aquincum, polgárváros központja (Kuzsinszky B.)

Barna jáspis. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

0,7 x 1,1 x 0,2 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Sípon játszó nyúl, vele szemben álló gólya hallgatja. Alapvonal.

Publ.: *KUZSINSZKY* 1890, 135 Nr. 23; *Aquincum* 1995, 93 Nr. 227; *PÓCZY—ZSIDI* 2001, 152 Nr. 73.

35. Őh.: AMB. Lsz.: 92.9.1. Lh.: Budapest II, Gyorskocsi u. 26. (Kérdő K., 1991)

Kékesszürke kalcedon. Álló ovális, előlapja enyhén domború. Fényezett. Szélén és hátoldalán vasgyűrű maradványa.

1,3 x 1 x 0,25 cm. Kora: korai császárkor.

Állványra helyezett edény szélén ülő páva, vele szemben az edényben álló pálmaág. A páva mögött magas oszlopon Priapos szobrocska, az oszlop mögött fa, melynek ága a jelenet fölé hajlik.

Publikálatlan.

A motívumhoz vö.: *Aquileia* Nr. 1317 (edény szélén álló páva), *Dalmatia* Nr. 15 (másik madárral és mákkal) *AGD* III Göttingen Nr. 558 (medence szélén madár, vele szemben oszlop tetején bőségszaru), Nr. 563 (medence szélén madár, vele szemben hosszú szárú virág).

36. Őh.: AMB. Lsz.: N. 87.2.75. Budapest XVII. Rákospalota, Péceli ú., 97. sír, 3/4. sz.-i temető. (Nagy M., 1987)

Karneol, sötétvörös. Álló ovális, előlapja erősen domború. Felületét hosszú viselés koptatta meg.

1,3 x 0,8 cm.

Ezüstgyűrűbe van foglalva, melynek karikája kívül erősen, belül enyhén domború. A foglalat felé fokozatosan szélesedik és magasodik.

Átm.: 2,35 cm. Kora: kő és gyűrű: Kr.u. 1. sz. vége.

Függőlegesen álló, rövid szárú kalász.

Publikálatlan.

A típusához vö.: *Aquileia* Nr. 1408-9: mákfejek, ill. gyümölcsök között.

37. Őh.: AMB. Lsz.: 51241. Lh.: Aquincum, Polgárváros központja (Kuzsinszky B.).

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

1,4 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: Kr.e. 2. sz.

Maszk-állat kombináció: kakas-lábakon álló Silénos-maszk, melyből egy felkantározott ló-protomé emelkedik ki, mögöttük kakas farok és kos fej, ez utóbbi szájában két kalász.

Alapvonal.

Publ.: KUZSINSZKY 1890, 135 Nr. 22; SZILÁGYI 1956, 82; Aquincum 1995, 91 Nr. 220; PÓCZY—ZSIDI 2001, 151 Nr. 66.

A témához vö.: *T. Gesztelyi*, Zur Deutung der sog. Grylloi. Acta Class. Debr. 28, 1992, 83-90.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 69, *AGUN* Nr. 250.

38. Őh.: AMB. Lsz.: 95.5.80. Lh.: Budapest III, Kecske u. 25. (Topál J., 1995): 5. sír, férfi csontváz jobb kezének középső ujján, mellette meghatározhatatlan bronz érme és további bronzgyűrű, 1/2. sz. fordulója (nem megalapozott).

Üvegnicolo. Fekvő ovális, éle az előlap felé összetart. Felülete egyenetlenül lekopott. 1,25 x 0,9 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek karikája a foglalat felé enyhén vastagodik, válla határozottan kiszögellik, a foglalat a karikából kimagasodik.

Átm.: 2,2 cm. Kora: Kr. u. 3. sz. első fele.

Nem állapítható meg bizonyosan az ábrázolás, de valószínűleg delfin, melynek ívelt teste közepén még kirajzolódik, rajta talán Amor ülhetett.

Publ.: TOPÁL 2003, 70, Grave 5/4, Pl. 77, 181.

A típushoz vö.: *Brigetio* Nr. 56, *AGUN* Nr. 119 (Amorral).

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, Nr. 1398 Taf. LIV, p. 261.

39. Őh.: AMB. Lsz.: 51251. Lh.: Aquincum

Üvegnicolo. Törött, kopott.

0,85 x 0,65 x 0,25 cm. Kora: Kr. u. 2/3. sz.

Felismerhetetlen, talán nautilusból kibúvó kecske. Lehetséges, hogy rontott darab.

A típushoz vö.: *Fundgemmen* 1 Nr. 9-10, *Carnuntum* Nr. 1100.

40. Őh.: AMB. Lsz.: 54228. Lh.: Aquincum.

Sötétbarna-fehér-áttetsző réteges, szardonixet utánzó üveg. Álló ovális, felülete lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete szálasan repedezett.

1 x 0,8 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek alsó fele hiányzik. Karikájának felső része lapos, a foglalat felé kiszélesedik, a befoglalt gemma síkjából kiemelkedik. A vállon két párhuzamos hosszirányú barázda, melyek félkörívesen zárulnak le a foglalat irányában.

Átm.: 2,1 cm. Kora: Kr. u. 3. sz.

A gemma felületébe utólag csiszoltak be egy talpas keresztet.

Publikálatlan.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, Nr. 1301 Taf. L (hasznló).

Kameók

41. Őh.: AMB. Lsz.: 51069. Lh.: Aquincum, Bécsi ú. 100-102, 1899-ben: mészkő szarkofágban fiatal nő csontváza mellett, a Caracalla gyűrűvel (ld. Nr. 32), elefántcsont faragvánnyal együtt. 3. sz.

Borostyán, körvonala szabálytalan, hátoldala lapos, pereme nagyrészt lepattogzott.

6,5 x 7 cm. Kora: korai császárkor.

Szépen kidolgozott, szabályos, szimmetrikus Gorgófé. Haja közepén két párhuzamos domborulattal kettéválasztva, homloka fölött két S vonalú szárny, az arc két oldalán két-két

párhuzamos, S vonalban hullámzó hajfürt, mintha maguk is kígyók volnának, az áll alatt kígyófonat.

Publ.: NAGY L. 1942, 659, CII. tábla; NAGY T. 1987-1988, 240, 4. kép; Élet a Római Birodalom két városában, Aquincum/Augusta Raurica. Basel 1997, 203, 175. kép; TOPÁL 2003, 56 Grave IX/4, Pl. 169.

42. Őh.: AMB. Lsz.: R 2033. Lh.: Budapest II. Sajka u. 4 - Bécsi ú. 25. Díszítetlen mészkő szarkofágban bolygatott női csontváz, nyakláncának gyöngyei és függője megmaradt. (Facsády A., 2002)

Gagát, szabálytalan körvonalú, hátoldala lapos, felülete repedezett, helyenként lepattogzott, fényezett. Felül saját anyagából kifaragott, a peremhez simuló akasztó. Bele aranyhuzal van fűzve, melynek két vége össze van csavarva. A függő peremére keskeny aranylemez van szabálytalanul ráhajtogatva, mely átmegy az akasztó nyílásán is. Valószínűleg a lepattogzás megakadályozására és a függő ékesítésére tették rá.

Mérete: 3,3 x 3 x 0,75 cm. Akasztója 0,9 cm széles. Kora: késő hellenisztikus. Finoman faragott Gorgófé, tekintete enyhén jobb felé fordul, a szabályos ovális arcot széles dús hajkorona övezi. A szemek pupillái ki vannak fúrva, az egyikben szennyeződés maradványai. Fején középen összecsavarodó haj vagy kígyó, tőle jobbra és balra egy-egy, a cameo teljes szélességében kiterjesztett szárny látható. A kétoldalt aláhulló, kígyózó fürtök szimmetrikus S-vonalakban vannak elhelyezve, felületük rovátkolt, pikkelyes kígyóbőrre emlékeztet.

Publ.: Aquincum 2003, 203 Abb. 19.

A típushoz vö.: Hagen, BJB 142, 1937, 127 skk. E 11-18; *Britain* Nr. 750, 758; *Wien* III Nr. 2447: Dalmatiából, 3. sz. vége.

43. Őh.: AMB. Lsz.: 56.185.54. Lh.: Budapest III, Bécsi ú. 104 (Eredeti tasakján: Óbuda 16882, VII. árok, camea).

Tejfehér kalcedon, szabálytalan körvonalú, hátoldala egyenetlen, de lesimított, alsó peremén piciny lepattogzások.

Átm.: 0,9, vastagsága 0,4 cm.

Gorgófé, arca kissé oldalra fordul, szeme behunyva, haja fönt középen összefogva.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 269 sk., *Brigetio* Nr. 66.

44. Őh.: AMB. Lsz.: 51467. Lh.: Budapest III, Bécsi ú. 100-102, 1912-ben: mészkő szarkofágban, női csontváz mellett, gazdag arany, gagát és csont ékszerekkel együtt. 3. sz. második fele.

Szardonixot utánzó üvegöntvény. Világosbarna áttetsző alapon barnás-fehér betűk és keretelés. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, széle rézsűs.

2,4 x 3 cm.

Aranykeretbe van foglalva, melyet csavartvonalú díszítés vesz körül, felül kerek akasztó van ráforrasztva. Hátoldalát aranylemez fedi.

Átm.: 3,3 cm. Késő hellenisztikus.

Felirata: ΑΕΓΟΥCΙΝ / Α ΘΕΛΟΥCΙΝ / ΑΕΓΕΤΩCΑΝ / ΟΥ ΜΕΛΙ ΜΟΙ / CΥ ΦΙΛΙ ΜΕ / CΥΝΦΕΠΙ CΟΙ. Jelentése: mondanak, amit akarnak, / hadd mondják, nem érdekel, / csak te szeress, nem bánod meg. A hellenisztikus világban kialakult anakreoni hangulatú versike, mely több hasonló kameón is fennmaradt.

Publ.: BudRég 10, 1923, 60 skk., 2. kép; 2. sz.; KUZSINSZKY 1934, 86 sk.; NAGY L. 1942, 623, CIII. tábla; GESZTELYI 1998, 141/39; Aquincum 1995, 87 Nr. 200; CIGP Nr. 96; TOPÁL 2003, 59 Grave XXVII/22, Pl. 172.

A típushoz vö.: AG III. 367; *Napoli* II Nr. 299-301.

45. Őh.: AMB. Lsz.: 88.3.1. Lh.: Budapest III, Vörösvári ú. 20-22. (Pető M., 1974)

Tejfehér üveg. Kerek, hátoldala lapos és sima, peremén öntésmaradványok. Felül, a sisak fölött karmos foglалás számára készült lyuk látható, ezzel átellenben valószínűleg hasonló lyuk volt, de itt egy nagyobb darab letört belőle. Felületén hajszálrepedések és szennyeződés nyomok, a sisak peremén felül kis sérülés.

Átm.: 1,6 cm. Kora: 17. sz.

Sisakot viselő idealizált ifjúfej Nagy Sándorra emlékeztető vonásokkal. Dúsan hullámozó haja a sisak alól kilátszik a halántéktól a nyakszirtig. Sisakformája hasonló Pyrrhoséhoz, melyet a Villa dei Papiriból előkerült portréján visel. A sisak felső részén hullámozó sisaktaréj, a peremén akanthos indára emlékeztető motívum. A képmező felületét kidomborodó félgömbök borítják be.

Publikálatlan.

A cameo típusához vö.: Megow, BJB 186, 1986, 483 skk. Nr. 14 (világoskék, Minerva—Roma mellképe); *Gaule* Nr. 1001 (világosbarna, női fej); *Andalucia* Nr. 98 (fehér, babérkoszorús női mellkép), 244 (lila, női mellkép).

Gemmapecsétetes edények

46. Őh.: AMB. Lsz.: T 36.67.1. Lh.: Gellérthegy-Tabán

Gemmalenyomat fehér alapon vörös sávokkal festett kelta edény oldalának alsó részén (40. számú veremből). Ugyanez a lenyomat előfordul még két barna kerámia töredékén is (38. számú veremből).

1,1 cm. Kora: Kr. e. 1. sz. 2. fele.

Alacsony széken ülő Victoria oldalról, combján pajzsot tart, melyre írni készül. Alapvonal. A szárnyon, térden, frizurán a korstílusra jellemző gömböcskék láthatók. (Fotói a BTM Fényképtárából)

Publ.: NAGY L. 1942a, 242, XXXIX/3. tábla; SZILÁGY 1956, XXXIX. tábla; M. Szabo, Les celtes de l'est. Le second age du fer dans la cuvette des Karpates. Paris 1992, 184.

A típushoz vö.: *Berlin Beschr.* Nr. 1469-1474, *Wien* II Nr. 1510, *AGD* IV Nr. 300, T. *Hölscher*, Victoria Romana 126 sk.

Hasonló motívum és stílus: *Trier* Nr. 48 (fején sisak).

47. Őh.: AMB. Lsz.: A/1, A/5, 95-150. Lh.: Budapest II. Medve u. 9-13. (Kérdő K., 1994)

Terra sigillata edény (Drag. 37) peremének töredéke gemmalenyomat-soros díszítéssel. Egy teljes és két töredékes lenyomat.

Töredék: 6,5 x 8 cm, lenyomat: 1,5 x 1,2 cm.

Kora: Kr. u. 1. sz.

Középen tripus, oldalt egy-egy kalász, felül capricornus. Alapvonal.

Publikálatlan.

48. Őh.: AMB. Lsz.: ? Lh.: Aquincum, Meggyfa utca (Wellner I., 1964)

Két sárgásszürke edénytöredék (Drag 37) peremrészlettel, oldalán gemmalenyomat-soros díszítéssel. Valószínűleg egy edényhez tartoztak, de nincs közös törésfelületük. Felületük kívül belül barnás bevonatú. Az egyik (6,5 x 5,4) két teljes és két töredékes, a másikon (5,9 x 3,4) egy teljes és egy töredékes lenyomat. A nagyobbik töredék alsó csücskén újabb lenyomat felső része maradt meg, melyen egy fej látható.

A lenyomatok mérete kb. 1,9 x 1,4 cm

Kora: Kr. u. 2. sz. közepe.

Aesculapius és Hygieia egymás felé fordulva állnak. Aesculapius felső teste mezítelen, alsó testét köpenye borítja, botjára támaszkodik, mely köré egy kígyó négyszer szorosan rátekeredik. Hygieia hosszú chitónban, kezében kígyót tart, melyet tenyeréből etet. Alapvonal.
Publ.: WELLNER 1965, 42 sk.

A típushoz vö.: *Wien* II Nr. 1200; *AGD* I/3, München Nr. 2596; *AGUN* Nr. 128.

49. Őh.: AMB. Lsz.: ? Lh.: Aquincum, Meggyfa utca (Wellner I., 1964)

Világos narancsszínű, kívül belül festett, fényes edény (Drag. 37) töredéke. A peremtől a talpgyűrűig meglévő töredéken négy sorban, sűrűn egymás mellé benyomkodva díszítések. A harmadik sorban, egymástól 1-2 cm távolságra gemmalenyomat-soros díszítés.

Töredék: 9,7 x 18,2, lenyomat:

Kora: Kr. u. 2. sz. közepe.

Álló nőalak szemből, feje balra fordítva. Felemelt kezében gyümölcsös tálat tart, a másikon két kalászt (Fides Publica). A nőalak körüli felület pöttyözött.

Publ.: WELLNER 1965, 44: nem gemma-, hanem kerámiabélyegzőre gondol.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 126, *Gorsium* Nr. 20, *Brigetio* Nr. 16.

3A. Intercisai gemmaleletek

Lelőhelyeik

Intercisa a Duna kanyartól a Dráva torkolatáig déli irányba haladó Duna vonalának majdnem középpontjában fekszik, bizonyára innen származik elnevezése is. Ez a tény a hosszú, Alföld felé néző határszakaszon fontos stratégiai szerepet biztosított neki. Ennek is köszönhető, hogy itt jött létre Pannonia Inferior legjelentősebb auxiliaris erődítménye.¹²⁰ Az itt állomásozó lovas egységek a Kr.u. 1. sz. közepétől követhetők nyomon. A markomannkvád-szarmata háború idején, 176-ban került ide a cohors I milliaria Hemesenorum, ezt követően építették ki a kőtábort. 202-ben Septimius Severus családjával, 214-ben Caracalla látogatta meg. Ez az időszak a település virágkora, a tábor körül főleg keleti bevándorlókból népes canabae alakult ki. A lakosság nagy számáról tanúskodik a nagy kiterjedésű déli temető (Öreg hegy és környéke), mely a limes út két oldalán jött létre. A több mint ezer sír egy része hamvasztásos, nagyobb része csontvázas (ld. VÁGÓ—BÓNA 1976). Ez utóbbiaknál - a későbbi sírablások ellenére is - olykor igen gazdag ékszermellékletek fordulnak elő, ami egy jómódú réteg kialakulásáról tanúskodik, mely még a 4. sz. első felében is nyomon követhető. A 4. sz.-ban nagy létszámú keleti népcsoportok települtek be (VÁGÓ—BÓNA 1976, 168 skk), amiről az Intercisa körül kialakult hatalmas késő antik sírmezők tanúskodnak (VÁGÓ—BÓNA 1976, 8). A betelepülők a Délkeleti temető esetében jómódúak voltak (VÁGÓ—BÓNA 1976, 207), ezzel magyarázható, hogy sírjaik arany ékszerekben sokkal gazdagabbak, mint más korabeli sírmezők. A települést az 5. sz. elején hagyták el lakói.

Intercisa neve gemma lelőhelyeként először Jankovich Miklósnál szerepel (Ann.Jank. 1, 76, 79). A 19. sz. végétől kezdve már rendszeresen kerültek innen leletek — köztük gemmák és ékszerek — a Magyar Nemzeti Múzeumba (ld. *AGUN* p. 6), sőt még a bécsi Kunsthistorisches Museumba is (ld. *Wien III.* Nr. 2508-2512). A 20. század elejétől egyre növekvő leletmennyiséget leginkább az Intercisa II. gyűrűkatalógusában (414 skk.) követhetjük nyomon, ahol nemcsak a vésett kővel ellátott gyűrűk szerepelnek. Itt az 1926-ig terjedő időszak 79 tételt foglal magában. Feltehető, hogy a leltárkönyvben 23. 1906 és 164. 1909. szám alatt szereplő dunapentelei ékszerek eladója, Fejér J. a későbbiekben is innen származó darabokat juttatott a múzeumba. Ez esetben nem kizárt, hogy egy hosszú

¹²⁰ Visy Zs., *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest 2000, 57. Aquincum 2003, 71.

aranyláncon függő, női portrét ábrázoló kameo is intercisai lelet (AGUN Nr. 279), ugyanis a későbbi ásatások során került elő ott hasonló ékszer (VÁGÓ—BÓNA 1976 T. XXV/1). Ugyancsak Fejér F.-től származik 10 db római gemma (38.1920.2.) részletező leírás nélkül.

A 20. sz. elején elkezdődtek az első ásatások, melyek nagy mennyiségű tárggyal gyarapították a Nemzeti Múzeumot. 1912-ben 205 késő római sírt tárt fel Hekler Antal¹²¹, de a több száz leletet tartalmazó lista eltűnt, a leltárkönyvben csak utalás van rá (lsz. 100. 1912). A leletek egy részét felsorolja az Intercisa monográfia II. kötete (p. 600). Ugyanígy nincs nyoma a Paulovics István 1926-os ásatásából származó, ifjút ábrázoló köves vasgyűrűnek (lsz. 6.1926.91.).¹²² A terület feltárásában az 1950-es évek eleje hozta meg a nagy fordulatot, amikor egy új ipari központ megépítése miatt óriási felületek feltárása történt meg, az eredményeket pedig két vaskos kötetben tették közzé (ld. *Intercisa I-II*).

Az előbbi összefoglalás korántsem jelentette a kutatás folyamatának a lezárását, mert 1957-1969 között Vágó Eszter feltárta az 1500 sírt magában foglaló délkeleti temetőt, valamint a canabae és a castrum egy részét. A leletanyag ezzel a korábbi duplájára emelkedett, ahogy ásatási beszámolójának bevezetőjében (VÁGÓ 1970, 109) írta, és először készített részletes dokumentációt a feltárásról. A leletanyag teljes kiértékelését korai halála miatt sajnos már nem állt módjában elvégezni, csupán a délkeleti temetőről jelent meg egy önálló kötet (VÁGÓ—BÓNA 1976), melyben öt (Kat. 10, 11, 15, 16, 34) vésett gemmáról esik szó. Ezek csak részben egyeznek az előzetes jelentésben szereplő gemmákkal (Kat. 16, 34). A Kat. 15, mely az 1097-es sír mellékleteként van feltüntetve, az előzetes jelentésben a canabae leletei közt van említve (VÁGÓ 1970, 113, Taf. LIII. 2). A Kat. 32. az előzetes jelentésben lánykarkötő díszeként szerepel (VÁGÓ 1970, 119, Taf. LII. 1), a temetőpublikációból hiányzik, és maga a karkötő sincs már meg. Ezen túl még több gemma illusztrációja vagy említése szerepel az előzetes jelentésben, melyek nem fordulnak elő a sírmellékletek között. Közülük egyről találunk említést a canabae hulladékgödöréből származó leletek között (Kat. 35), a többiről (Kat. 9, 13, 21) csak találgathatjuk, hogy a canabae-ből, vagy a temető nem publikált anyagából származnak-e. Ezek között olyan kulcsfontosságú darab is van, mint a dionüzikus menet (Kat. 30). Bár ezek lelőhelyeként az újabb publikációkban a "nagytemető" van feltüntetve, közelebbi adat híján, pl. a sír számának megjelölése, nem lehetünk biztosak az adat hitelességében. A feldolgozás befejezetlenségének a következménye az is, hogy a gemmák és ékszerek leletkörülményeire vonatkozó adatok

¹²¹ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum állapotáról. 1912, 206-225.

¹²² A dunapentelei római telep (Die römische Ansiedlung von Dunapentele). Arch.Hung. II. Budapest 1927, 62 sk., 64, 56 sk. kép.

hiányosak, az egyes tárgyak fellelhetősége pedig a raktárban nehéz vagy egyenesen reménytelen.

A Nemzeti Múzeumban, az Intercisa Múzeumban és a publikációkból összegyűjtött adatok alapján 46 ábrázolással díszített gemmát sikerült összegyűjteni, de bizonyos, hogy még több lappangó darab rejlik a múzeum raktárában. Ezekből 19-ről állapítható meg, hogy sírmelléklet volt: a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött 4 db esetében, a Nemzeti Múzeumban őrzöttek közül legalább 3 db esetében, ahol lelőhelyként az Öreghegy van feltüntetve, valamint a nagytemető és délkeleti temető feltárása során előkerült darabok. A canabae hulladékgödreiből legalább egy, de lehet, hogy hat gemma származik. A település határán túlról három gemma származik (Kat. 3, 20, 27). 18 darab esetében közelebbi lelőhely nincs feltüntetve. Ezekből az adatokból az állapítható meg, hogy az ismert lelőhelyű gemmák kétharmada sírokból származik.

Anyaguk

A kőfajták közül leggyakrabban a karneol fordul elő (10 db), ami általában jellemző a gemmaleletekre. Viszonylag alacsony a barna jáspisok száma (4 db), mely a császárkorban a karneol mellett a legkedveltebb kőfajta volt. Intercisában a szardonix van a második helyen (8 db), ami a kameók feltűnően nagy számával függ össze. A 11 sötétzöld–barnás, kettőscsatornájú üvegkameóval összesen 19 db van belőlük. Üvegnicolóból 4 db van, míg Aquincumban hasonló mennyiségű gemmaleletből 7 db. Ez megerősíti azt a megfigyelésünket, miszerint a Duna vonalán lefelé haladva ezek száma egyre csökken. Előfordulnak viszont olyan kőfajták, melyek a keleti területekre jellemzőek, így a gránát (Kat. 18), a fekete jáspis (Kat. 26) és a heliotrop (Kat. 27). E két utóbbi kőfajta a mágikus gemmák körében kedvelt, jelen esetben is erről van szó. Az Itáliára jellemző nicolo mindössze kétszer fordul elő (Kat. 21, 25). A lila üveg, mely az ametisztet utánozza, egyszer fordul elő (Kat. 23). Külön figyelmet érdemel 2 szintelen üvegből készült gemma (Kat. 7, 10), mivel ilyennel eddig csak Pannonia területén találkoztam.

Viszonylag magas a foglalatban fennmaradt gemmák száma (19 db), ami megközelíti az aquincumiak számát (20 db), de ha eltekintünk a kettőscsatornájú kameóktól (11 db), melyeket felfűzve viseltek, akkor százalékos arányuk meg is haladja azt. Ezen belül is feltűnő az aranyfoglalatok nagy száma (10 db), melyek közül 8 db gyűrű, kettő pedig medál. Ezt az ezüstgyűrűk követik (4 db), majd a vas (3 db) és a bronz (2 db) következik. A legtöbb területen az arány éppen fordított szokott lenni: a bronz gyűrű a leggyakoribb, és az arany gyűrű a legkevesebb.

Datálásuk és ábrázolásaik

A többségében 3-4. századi kontextusból származó gemmák közül stílusa alapján 4 db a késő hellenisztikus (Kr. e. 2. sz. 2. fele–1. sz.) időszakban készülhetett. Első helyen említhetjük a gránátba vésett lóprotomét (Kat. 18), mely igazi mestermunka. A ló feje a legapróbb részletekig hihetetlenül finom plaszticitással van kidolgozva. Megnyitott szájában feltűnik nyelve, orrlikai kitágulnak, tekintete, fülének állása feszült figyelemről árulkodnak. Sörénye nyakán rendezett fürtökben hullik alá. Egy rangos keleti műhely munkáját láthatjuk benne, melyet későbbi tulajdonosai is nagy becsben tarthattak, ezért foglalta egyikük a 3. sz. folyamán aranygyűrűbe.

Kedvelt hellenisztikus témák voltak minden művészeti ágban, így a kameókon is, Dionysosnak és kíséretének a felvonulása. Egy intercisai kameón (Kat. 30) a kecskén ülő, italtól kornyadozó gyermek Dionysost látjuk, míg az állatot egy kis Pán alak vezeti lendületes mozdulattal. A kecskén lovagló gyermek – legyen az a kis Dionysos vagy egy Amorka – bukolikus téma, mely a késő hellenisztikus plasztikában terjedt el, különösen a domborműves kővázákon, és meghonosodott a római villák szobrászati díszei között is.¹²³ A kameo felülete hő hatásától elszíneződött, így indokoltan merülhet fel az a lehetőség, hogy eredetileg hamvasztásos sír melléklete lehetett.

Lendületes stílusa és háromnegyed nézete alapján tarthatjuk késő hellenisztikusnak a gigantomachiát ábrázoló gemmát (Kat. 2). Rutinos mester munkája, aki a részletek kidolgozására nem sok figyelmet fordított. Az előtérben lévő alakok nagy polírozott felületekkel, élénk fény-árnyék játékkal érvényesülnek, míg a háttérben maradok éppen csak jelezve vannak. A császárkorban is igen kedvelt szatírmellképek közül az intercisai (Kat. 15) szenvedélyes tekintetével, könnyeden fellazított hajábrázolásával válik ki, ezért mondhatjuk róla, hogy szorosan kötődik a hellenisztikus hagyományokhoz. A 3-4. sz. fordulója körül a féltve őrzött gemmát ezüstgyűrűbe foglalták, és utolsó tulajdonosával temették el.

A korai császárkorra datálható gemmák között igazán igényes munkát már nem találunk. Leginkább figyelemre méltó közülük egy Medusafő (Kat. 31), melynek tekintetében még szépség és szelídség honol, hajfürtjeiből még nem halt ki az életszerűség úgy, miként a kígyókból, melyek mechanikusan ismétlődő S-vonalai előre vetítik a tömegtermelés következményét. A tömeges előállítás szükséglete hozta létre az üveggemmákat. Ennek egyik korai példája a vitorlás hajó ábrázolása a rajta dolgozó tengerészekkel (Kat. 23). A korai

¹²³ H. v. Hesberg, Einige Statuen mit bukolischer Bedeutung in Rom. Röm. Mitt. 86, 1979, 297–317.

császárkorra jellemző Minerva lebegve lépő megjelenítése. Ez a nem gyakori ikonográfia két intercisai gemmán is feltűnik, melyek egyike vasgyűrűbe van foglalva. Ennek formája megerősíti a korai datálást. A különleges jelenetet, gólya és kakas küzdelmét (Kat. 20) mutató gemma korai datálása mellett a gólya nyakán és a kakas farkán megjelenő gömbölyű befűrésok szólnak.

Feltűnő, hogy míg az Amor ábrázolások Aquincumban egyáltalán nem fordulnak elő, addig Intercisában ezek a leggyakoribbak (4 db). Közülük kettő a Kr. u. 1. századra helyezhető, a szüretelő Amrok (Kat. 9) és a nyúl fogatot hajtó Amor (Kat. 11). Az utóbbit a 4. sz. elejéig megőrizték vasgyűrűjébe foglalva, akkor helyezték tulajdonosával a sírba. Az 1-2. századra még legalább 7 gemma helyezhető olyan konvencionális témákkal, mint Fortuna (Kat. 13), Bonus Eventus (Kat. 14), Apolló-fej (Kat. 8), Nemesis (Kat. 12), felfüggesztett halak (Kat. 21-22), feliratos nicolo (Kat. 25).

A 2. sz. vége és a 3. sz. első fele virágzó időszak lehetett Intercisában az ékszerviselet szempontjából, mert a gyűrűk és medálok jelentős részének készítése formája alapján erre az időszakra helyezhető (Kat. 1, 5, 16-19, 21, 27-28). A beléjük foglalt gemmák egy része – mint már említettük – bizonyosan korábbi. Olyan közkeletű témáknál viszont, mint a kecskéjét fejő pásztor, vagy a felakasztott halak, nehéz megállapítani a gemma készítése idejét. A futó kutyát ábrázoló, rossz minőségű üvegnicoló (Kat. 19) minden bizonnyal egyidős a gyűrűjével. A vésett kövekre ábrázolásaira a darabosság és felületesség jellemző, ld. trónoló Iuppiter (Kat. 1.), lebegő Victoria (Kat. 5), kézfogás (Kat. 24). Említést érdemel az a magikus gemma, melynek feliratán az egyébként mindig görög betűkkel írt szavak latin betűkkel vannak írva (Kat. 27).

Erre az időszakra helyezhető a szardonixból faragott kameók többsége is (Kat. 28-29, 32-35). Már korábbi vizsgálataink során megállapítottuk, hogy a 2. sz. utolsó és a 3. sz. első harmadának jellegzetes csoportját képezik azok a szardonix kameók, melyeken elegáns nőalak mellképe jelenik meg késő antoninusi vagy Severus kori hajviselettel. Mivel ezek a kameók a két Moesiára és a két Pannoniára koncentrálnak, a Rajna mentén az előfordulásuk csak szórványos, attól nyugatra és délre pedig egészen kivételes, indokolt azt feltételeznünk, hogy az előállítási helyük az Észak-Balkánon lehetett (AGUN p. 17). Ez a műhely készíthette nagy mennyiségben a Medusa-ábrázolásokat (Kat. 32-33), melyek a Fekete tenger mellékén feltűnően nagy számban fordulnak elő; az orientális istenalakokat, mint Sarapis (Kat. 28) vagy Cybele (Kat. 29); és a torzfigurákat (Kat. 35). Ennek a

műhelynek – úgy tűnik – különös érdeklődésébe tartoztak a portrék. Nemcsak az említett női mellképek származhatnak innen, hanem a Severus–család tagjainak portréi is.¹²⁴

Valószínűleg a 3. sz. első felében készülhetett az a mágikus gemma, melynek előlapján skarabeus, hátlapján felirat látható (Kat. 26). Ez utóbbi különös figyelmet érdemel, mert megfejtése keresztény értelmezéssel is lehetséges. A kétsoros felirat elején és végén nyolcágú, ill. négyágú csillagra emlékeztető karakterek vannak. Az elején lévő karakter vízszintes szárain lefelé néző félkörök vannak, melyek a Krisztus monogram P-jeként is értelmezhetők. Ugyanígy a sor végén lévő karakter egyik szárának végein is félkörök láthatók. A második sor olvasata sem csak HEW lehet, hanem talán még több joggal IHCW, melyben az első három betű ligálva van. A keresztények jelenléte Intercisában eddig is ismert volt, erre számos egyértelmű lelet utal. Gáspár D. feltételezése szerint talán már a 2. században Syriából érkezettek ide.¹²⁵ Ez a mágikus gemma a legkorábbi erre utaló jel lehet.

Az intercisai leletek egyik legkülönösebb sajátossága, hogy a 3. sz. közepével nem fogynak el a gemmakészítés termékei, hanem 14 db, tehát a leletek majdnem harmada, a 3. sz. második, vagy a 4. sz. első felében készülhetett. Valamennyi üvegöntvény, tehát azt a megállapítást nem változtatják meg – sőt inkább megerősítik –, hogy a gemmametszés szinte megszűnt a 3. sz. közepe körül, akár azért, mert változás állt be a pecsételési módjában, akár azért, mert az alapanyag beszerzése nehézségekbe ütközött, akár mindkettő következtében. Az üvegöntvények egyike (Kat. 6) az üvegnicolók hagyományát folytatja, technikailag valamivel jobb kivitelben, amennyiben a felülete nem olyan porózus, mint korábban, így a felső világos réteg határozottabban érvényesül. Ennek díszítés nélküli használatára sok példa van az intercisai leletek között.¹²⁶ Egy esetben fordul elő rajtuk ábrázolás, ami viszont – úgy tűnik – már elveszti korábbi jelentőségét, és a felismerhetetlenségig leegyszerűsödik. Csak feltételezni tudjuk, hogy Victoria ábrázolása lehetett az eredeti mintája. Ez a betét a túldíszített aranygyűrűben már alárendelt szerephez jut csupán. A gyűrű egyedi darabnak tekinthető: a filigrántechnika sajátos megoldását alkalmazza oly módon, hogy a szálakat egy vékony aranylemez felületére forrasztja rá.

Két további gemma sajátossága az, hogy színtelen üvegből vannak öntve. Ez korábban nem volt szokás, alkalmazásával eddig csak Pannoniában találkoztunk. Datálásukat egyértelművé teszik a kései gyűrűformák és a 4. századra utaló leletösszefüggések.

¹²⁴ Gesztelyi T., Caracalla és Geta ábrázolása provinciális gemmákon. Arch.Ért. 112, 1985, 180-186; *AGUN* p.

17.

¹²⁵ D. Gáspár, Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. BAR Int. 1010, 2002, 45.

¹²⁶ *Intercisa II.* Taf. LXXVII. 2, 6, 7, 14, 16, 18.

Ábrázolásaiknak mind a témája, mind a stílusa klasszicizáló, tehát császárkor eleji mintákat használhattak fel. Az egyik gemmán Apollo látható kontraposzt állásban, kezében babérágat tartva (Kat. 7). A másik gemmán vadászkutyával szarvasra vadászó Amor látható. A szarvast üző vadászkutya jelenete előfordul hazai gemmán (AGUN Nr. 57), Amorral viszont nem, sőt egyáltalán nem találkoztunk még vele gemmán. Ez a téma egyáltalán nem gyakori, csupán két pompeji falfestményt tudunk említeni hozzá.¹²⁷ Előfordul még antik zoológiai munkák bizánci kódexeiben könyvillusztrációjaként, melyeknek minden bizonnyal antik mintái lehettek.¹²⁸ Ezeken azonban a minden élőlényt üző Erős állatok egész csapatára irányítja nyilát, és nem azért, hogy elejtse őket, hanem hogy a párosodás vágyát felkeltse bennük.

A késő antik gemmák legnagyobb csoportját a kettős csatornájú üvegkameók jelentik (11 db). Ezek pannoniai jelentőségével korábban már többször foglalkoztunk.¹²⁹ Ennek során megállapítottuk, hogy ezek fő előfordulási területe Aquileia környéke és Pannonia: elsősorban Sopianae, ill. Intercisa; az északi limesig csak elvétve jutnak el.¹³⁰ Egy bátaszéki sírmelléklet alapján hitelesen meg lehetett állapítani, hogy ezeket felfűzve karperecként használták. Ez a magyarázata annak, hogy ugyanabból a képtípusból többnyire egyszerre több kerül elő. Így van ez Intercisa esetében is. Négy darab esetében egymással szembenező férfi és női mellkép látható (Kat. 36-39). Erről a típusról a már idézett írásokban elsősorban a hajviselet alapján megállapítottuk, hogy Gallienus és felesége, Salonina ábrázolása. Ez értékes segítséget jelent a datáláshoz. Valószínűleg ekkor, a 250-60-as években terjedhetett el ennek az ékszertípusnak a használata, és nyomon követhető a 4. sz. közepéig. Egy másik típuson klasszikus megfogalmazású női mellkép látható (Kat. 40-41). Ez ikonográfiailag legközelebb Hygieia ábrázolásaihoz áll, mindenek előtt a Hope-típushoz. Magyarázata valószínűleg a karperec egészségvédő szerepében rejlik.

A bécsi Kunsthistorisches Museumba került darabok két olyan típust képviselnek, melyek egyébként Magyarország területén nem fordultak még elő. Az egyikben ifjúfej látható rövid göndör hajjal és rövid szakállal (Kat. 42-45). Meghatározása bizonytalan, de lehetséges, hogy az ifjú Hercules stilizált ábrázolásáról van szó, aminek szintén tulajdoníthatunk apotropaikus szerepet. A másik típusból egy példány maradt (Kat. 46) fenn, rajta ugyancsak szembenező pár mellképe látható, feltételezhetően császári pár, a részletek viszont annyira elmosódottak, hogy azonosításukra nincs mód.

¹²⁷ LIMC III (1986) s.v. Eros/Amor, Cupido, Nr. 301, 303.

¹²⁸ Z. Kádár, *Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts*. Budapest 1978, 99. oldal, 164, 211. táblák.

¹²⁹ T. Gesztelyi, *Spätromische Glaskameen mit zwei Kanälen*. Acta Ant. 38, 1998, 129-136; *uő*, Kettős csatornájú üvegkameók. Arch. Ért. 123-124, 1996-1997 (Bp. 2000), 63-74.

¹³⁰ AGUN Nr. 271, *Carnuntum* Nr. 1169-70.

Tulajdonosok

A gemmatulajdonosokra vonatkozóan csekély támponttal rendelkezünk. Az ábrázolások alapján annyit megállapíthatunk, hogy a limes mentén jellemző katonai témák – Mars, hősök, sas, oroszlán – hiányoznak, gyakoriak viszont az idilli témák, mint Amor, pásztor, szatír, halak. A kameók, köztük a kettős csatornájú üvegkameók, általában női ékszerekhez tartoztak. A csontvázas sírokról nem mindig derül ki, hogy nő vagy férfi nyugodott benne. A Kat. 34. esetében a gazdag ékszermellékletek kétségtelenné teszik, hogy női sírról van szó. A Kat. 10. a gyűrű és a csontváz mérete alapján gyermeksírhoz tartozhatott, erre vall a gemma ábrázolása is. A Kat. 11, 14, 15 a gyűrűk méretük alapján férfiakhoz tartozhattak, de egyik gemma ábrázolása sem kapcsolódik a harci erényekhez. Mindebből arra következtethetünk, hogy Intercisa 3-4. századi életében – amikor a legtöbb gemma a földre került – a katonai elem nem játszott meghatározó szerepet. Volt viszont egy jómódú réteg, mely valószínűleg a kereskedelem révén gazdagodott meg, és ez megengedhette magának a drága ékszerek sírba helyezését.

75. Dunaújváros, general plan of the excavation: 1. fort, northern cemetery and the northern part of the canabae, 2. canabae south of the fort, 3. hypothetical extension of the southern cemetery - here is the find-spot of the 12.II.a. Based on BARKÓCZI 1954 Appendix.

3B. Intercisai gemmaleletek katalógusa

Intagliók

1. Őh.: NM, R. 23.1906.2. Lh.: Intercisa, vétel Fejér J.-től.

Kalcedon, alul sötétkék, felül világoskék. Kerek, felülete lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett.

1 x 0,5 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva. "Ring mit graviertem Schulter. Schulter stark profiliert, darauf zwei sich strahlenartig verzweigende tief eingravierte Linien. An den Rändern zwei größere Einschnitte. Ovale Fassung, aus roh gebogenem Blech, ohne Kragen." (M. Alföldi, Intercisa II 414)

Átm.: 2 cm. Kora: gyűrű és kő: 3. sz.

Trónoló Iuppiter mint előbb, de ellenkező irányba fordulva ül és előtte csillag. Trónjának lábát dupla keresztpánt fogja össze.

Publ.: *Intercisa II* 414 Kat. 7 Taf. 77/12; *AGUN* Nr. 69.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 17.

A stülushoz vö.: Merkwürdig ist der neben dem Körper des Gottes stehende diphros, und der gedrehte von der Schulter herabfallende Mantelsaum.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 35 Nr. 242 Taf. XII.

Megjegyzés: Der Stern kommt auf den Münzen des Elagabalus besonders oft vor. (BMC V, ccxxxviii: The solar symbol, the star, is normally present in the field.)

2. Őh.: NM, R. 63.1.19. = 66.1906.557. Lh.: Intercisa, ajándék Pukly Gy.-től.

Karneol, vörös, zárvánnyal. Fekvő ovális, mindkét oldal enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, az ábrázolás is, hátoldala utólag csiszolt, kopásnyomok, felül lepattogzott.

1,6 x 1,9 x 0,3 cm. Kora: Kr. e. 1. sz.

Vágtató quadriga háromnegyed oldalnézetből, rajta Zeus áll, mezítelen felső teste szemből, feje háromnegyed oldalnézetben. Felemelt kezében villámköteget tart, a másikon jógarát. Az ágaskodó lovak lábai alatt kígyólábú gigász egy feltartott faággal igyekszik védekezni. Alapvonal.

Publ.: LIMC IV 212 Nr. 56 Taf. 115; *AGUN* Nr. 177.

A témához vö.: *F. Vian*, Gigantes. LIMC IV 191 skk.

A típushoz vö.: AG Taf. 52, 2 = RICHTER I Nr. 594; *Napoli II* Nr. 71 (hellenisztikus kameo).

3. Őh.: IM, 61.72.1. Lh.: Kulcs, Dunaújvárostól kb. 10 km-re északra

Sötétvörös karneol. Álló ovális, előlapja lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, megrepedt, felületéről nagyobb darabok lepattantak.

1,4 x 1,2 cm

Bronzgyűrűbe van foglalva, melynek gömbölyű karikája a foglalat felé fokozatosan szélesedik. A gemma belesimul a karika vonalába.

Átm.: 2,2 cm

Kő és gyűrű: kora császárkori

Lebegve lépő, archaizáló Minerva oldalról, hosszú chitónban, mögötte összecsavarodott köpenye, vállánál pajzsa, fején sisak. Előrenyújtott kezében lándzsa, a kő sérülése miatt csak alsó vége látszik.

Publ.: *Aquileia—Gorsium 1995*, Nr. 12.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 105 Nr. 1147 Taf. XLV.

4. Őh.: NM, R. 54.1868.II. Lh.: Intercisa, ajándék Pintér J.-től.

Sötétvörös karneol, rajta égési foltok. Álló ovális, mindkét oldala domború. Fényezett, ketté van törve.

1,4 x 1 x 0,35 cm. Kora: 1. sz.

Lebegő Minerva mint előbb. Rövid alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 84.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 141-148; *Luni* Nr. 53; *Wien I* Nr. 182; *Napoli I* p. 14 f; *AGD III* (Braunschweig) Nr. 49; *AGD IV* Nr. 183, JdI 97, 1982, 60 f. Anm. 73.

5. Őh.: IM, 1970. X. 6. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), nagytemető (északnyugati)

Vörös karneol, áttetsző. Álló ovális, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett, kopásnyomok.

?

Aranygyűrűbe van foglalva, melynek szabálytalan ovális karikája a vállaknál enyhén megvastagodik és a foglalat felé szélesedik. A nyolcszögletű foglalat a karika fölémelkedik, pereme a gemma szélére durván van rákalapálva. Eredetileg valószínűleg nyolcszögletű kő volt belefoglalva.

Átm.: ?

A kő: Kr. u. 2/3. sz., a gyűrű: Kr. u. 3. sz.

Lebegő Victoria oldalról, hosszú chitónban, előrenyújtott kezében koszorút, a másikban vállára támasztott pálmaágat tart. Rövid alapvonal.

Említve: VÁGÓ 1970, 119.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 34 Nr. 232 Taf. XII; Kat. 21.

6. Őh.: NM, R. 90.1908.2. Lh.: Intercisa, Öreghegy, vétel Tiszuczky K.-tól.

Elszíneződött üvegnicolo, világosszürke, belül kék. Álló ovális, felülete lapos, éle az előlap felé összetart. Matt, törött.

1 x 0,8 x 0,3 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva, mely alul törött. "Aus breitem Blech geschnittener Reif. Auf der Schulter einander gegenüber zwei in S-Form angebrachte Drähte, zur Nachahmung der Filigranverzierung. Ovale Blechfassung, ringsum wellenartiger Blechkragen." (M. Alföldi, *Intercisa II* 415 Nr. 40)

Átm.: 1,9 cm. Kora: 4. sz.

Victoria mint előbb?

Publ.: *Intercisa II* 413, 415 Nr. 40 Taf. LXXVIII 3; *AGUN* Nr. 133.

A technikához vö: HENKEL 39 Nr. 266 ff. Taf. XIV: Der Reif besteht aus Goldblech, darauf Granulation.

7. Őh.: NM, R. 164.1909. Lh.: Intercisa, vétel Fejér J.-tól.

Színtelen üveg, áttetsző. Álló ovális, előlap lapos. Erősen kopott, repedezett.

1,1 x 0,9 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva. "Drahting mit zwei Kugeln. Reif aus ovalem Draht mit zwei eingravierten Linien. Ringsum die ovale Fassung unverziert, nur an den Rändern gekerbter Kragen. An beiden Seiten der Schulter entsprechend je zwei Kugeln." (M. Alföldi, *Intercisa II* 416 Kat. 47)

Átm.: 2 cm. Kora: 3/4. sz.

Apollo áll szemből, feje oldalra fordítva; mezítelen, előrenyújtott kezében babérágat tart, a másikban aláhulló köpenyét. Alapvonal.

Publ.: *Intercisa II* 415 Kat. 47. Taf. LXXVII 1; *AGUN* Nr. 165.

A típushoz vö.: *Mira* Nr. 15 (Apollo).

A gyűrűformához vö.: HENKEL 40 Nr. 275 Taf. XIV.

8. Őh.: IM, 74. 28. 18. (?). Lh.: Dunaújváros (Intercisa)

Narancssárga karneol, áttetsző. Álló ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, törött, felül nagyobb darab hiányzik, alul lepattogzott.

Kora: Kr. u. 1. sz.

Babérkoszorús ifjúfej oldalról, valószínűleg Apollo. Haja halántékán nincs becsavarva, és tarkóján csomóba fogva, mint az Apollo mellképeknél szokás, hanem egyenesen van lefésülve.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *Wien II* 1271 skk., *AGUN* App. 3/1.

9. Őh.: IM, 74. 37. 27. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), talán a canabae területén

Vörös karneol. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, kopásnyomok, szélén lepattogzott, egy darabja hiányzik.

1,4 x 1,1 cm

Korai császárkor

Szüretelő Amorok, egyikük a fa tetején szedi a gyümölcsöt (szőlőt), másikuk a fa alatt állva a fürt felé tartja mindkét kezét, előtte gyümölccsel teli kosár. Alapvonal.

Említve: VÁGÓ 1970, 119.

A motívumhoz vö.: *Wien II* Nr. 598, 1343.

10. Őh.: IM, 70.1221.1. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), délkeleti temető, 1298. sír, fakoporsós, benne 150 cm-es csontváz és vaskés nyélmaradványa. Hiányzik.

Vörös gemma: valószínűleg jáspis.

0,6 x 0,9 cm.

Rajta vasgyűrű maradványai, a rajza alapján 1. sz.-i lehet

Átm.: 1,5 cm. Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Nyúlfogatot hajtó Amor. A nyúl rövid farkáról és hosszú füleiről ismerhető fel. A kisméretű, nyilván kétkerekű kocsi kerekei nincsenek ábrázolva. Amor egyik kezében a gyeplőt tartja, a másikban ostort. A nyúl hátsó lábától Amor szárnyáig haladó egyenes vonal szerepe nem világos. Alapvonal.

Publ.: VÁGÓ—BÓNA 1976, 110, Grab 1298, Taf. 26, 1298/3; Taf. XVIII 1.

A motívumhoz vö.: *AGUN* Nr. 121 (kutya- vagy párducfogát), 122 (kakasfogát).

11. Őh.: IM, 70.1221.1. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), délkeleti temető, 1221. földsír. Benne I. Constantinus Sisciában vert follisa (313-315).

Színtelen üveg, fekvő ovális, lapjai enyhén domborúak, éle a hátoldal felé összetart. Felülete erősen korrodeálódott.

1 x 1,3 cm

Ezüstgyűrűbe van foglalva, melynek karikája kör keresztmetszetű drót, melyhez a szétporladt foglalat 2-2 gömböcskével volt hozzáferrasztva.

Átm.: 2,5 cm

Gemma és gyűrű: Kr. u. 3/4. sz.

Vadászó Amor, kuttyájával egy rohanó szarvast üldöz. Rövid alapvonal.

Hátlapján bekarcolt betűk: IC...

Publ.: VÁGÓ—BÓNA 1976, 100, Grab 1221, Taf. 22, 1221/1; Taf. XVIII 2-2a.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 64 Nr. 461 Taf. XXIV.

12. Őh.: NM, R. 63.1.24.=14.1897.5. Lh.: Intercisa, vétel Újváry B.-től.

Jáspis, barnan. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett.

1 x 0,7 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.

Nemesis hosszú chitónban áll szemből, feje oldalra fordítva. Felemelt kezével köpenyének szélét tartja, a másikban kantárt. Alapvonal.

Publ.: *AGUN* Nr. 152.

A típushoz vö.: *AGD II.* Nr. 526; *Gaule* Nr. 394; *Debrecen* Nr. 44.

13. Őh.: IM, Lsz. ? Lh.: Dunaujváros (Intercisa), talán a canabae területén

Gyűrűbe foglalt karneol kő, álló ovális, előlapja enyhén domború.

1,7 x 1,1 cm

Korai császárkor

Álló Fortuna háromnegyed szemből nézetben, fejét oldalra fordítja, testén hosszú chitón. Egyik kezével a lábához támasztott kormánylapátot tartja, a másikban bőségszaru és lelógó köpenye. Alapvonal.

Említve: VÁGÓ 1970, 119.

14. Őh.: NM, 6.1926.91. Lh.: Intercisa, Öreghegy 1796-95. telek nyugati végében a XXIX. téglasír, benne 6 db pénzérme a 363-375 közötti időszakból. Hiányzik.

Üvegnicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Porózus, kettérepedt, alul lepattant.

1,2 x 0,9 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva. A karika alsó fele hiányzik, a foglalat felé szélesedik, ez a része is töredezett.

Átm.: 2,6 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Lépő Bonus Eventus oldalról, előrenyújtott kezében gyümölccsel teli tál, a másikban két kalász. Alapvonal.

Publ.: *I. Paulovics*, Intercisa 62 sk., 64. oldalak, 56 sk. kép; *Intercisa II* Taf. LXIX/5.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 140 Nr. 1529 Taf. LVIII.

15. Őh.: IM, 70. 1097. 1. Lh.: Dunaujváros (Intercisa), délkeleti temető, 1097. sír, fakoporsós, 155 cm hosszú csontvázsal, szürke füleskorsóval. Hiányzik.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett, apró lepattanások.

1,4 x 1,1 cm

Ezüst gyűrűbe van foglalva, melynek alsó része a rossz minőségű ezüst miatt elporladt, karikája a foglalat felé fokozatosan szélesedik. A rajz alapján vékony lemezből készült dobozos foglalata lehetett, ami 4. századra utal.

Átm.: 2,5

cm

Gemma: késő hellenisztikus

Ifjú szatír portréja oldalról, füle kihegyesedik, hajában borostyánkószorú, vállán nebris és összezsátolt köpenye. Eleven tekintete és borzas hajának változatos kidolgozása alapján valószínűleg késő hellenisztikus munka.

Publ.: VÁGÓ 1970, Taf. LIII. 2; VÁGÓ—BÓNA 1976, 73, Grab 1097, Taf. 17, 1097/1, Taf. XVIII 4-4a; GESZTELYI 1978, 167 sk.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 62 Nr. 447 Taf. XXIII.

16. Őh.: IM, 1970. X. 6. Lh.: Dunaújváros (Intercisa). Hiányzik.

Üvegnicolo, fekvő ovális, repedt és széle lepattant.

1,1 x 1,3 cm. Kora: 2/3. sz. fordulója körül.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek alsó része hiányzik. Karikája a foglalat felé fokozatosan szélesedik, felületéből a gemma kiemelkedik.

Térdre ereszkedő pásztor kecskét fej, térde alatt edény, a kecske előtte faág. Alapvonal.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 191.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 143 Nr. 1565 Taf. LIX.

17. Őh.: IM, Lsz. ? Lh.: Dunaujváros (Intercisa), délkeleti temető, 1112. fakoporsós sír, 155 cm hosszú női(?) csontváz, kopott Traianus bronzérmével és vastörrel.

Vörös karneol. Nyolcszögletű, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart.

1 cm

Ezüst gyűrűbe van foglalva, melynek ovális karikája a vállnál kidudorodik, majd a foglalat felé kiszélesedik.

Átm.: 2,3 cm. Kora: 2. sz.

Kőhalmon ülő pásztor kecskét fej, mögötte vékony facsemete. Alapvonal.

Publ.: VÁGÓ 1970, Taf. LII. 2; VÁGÓ—BÓNA 1976, 77, Grab 1112, Taf. 19, 1112/2, Taf. XVIII 3.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 193.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 33 Nr. 229 Taf. XII.

18. Őh.: NM, R. 106.1910. Lh.: Intercisa, vétel Tiszuczky K.-tól.

Gránát, sötétvörös, tiszta, áttetsző. Álló ovális, előlapja erőteljesen domború. Fényezett, az ábrázolás is.

1,2 x 0,9 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva. A karika belül lapos, kívül az alsó harmadánál enyhén kidomborodik, a válla a foglalat felé fokozatosan szélesedik, a nyújtott háromszögű felület közepén hosszanti barázda, a széleken pedig két-két voluta rajzolata. Ezek fogják közre a karika vonalából kiemelkedő dobozos foglalatot.

Átm.: 2 cm. Kora: kő Kr. e. 2-1. sz.; gyűrű Kr. u. 3. sz.

Ló protomé oldalról. Igen finom, plasztikus munka.

Publ.: *Intercisa II* p. 416, Kat. 56. Taf. LVII 13; *AGUN* Nr. 4.

A típushoz vö.: erscheint auf den Münzen von Tyras, von Karthago und von Rom (BMC Rep. III T. 74.). *Del. Leonis* Nr. 114; *AGD I/3*, Nr. 2413; *Xanten II* Nr. 164.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 12 Nr. 79 Taf. IV; 31 f. Nr. 241 Taf. XII.

19. Őh.: NM, R. 1.1951. Lh.: Intercisa, Öreghegy, vétel Radnó I.-tól.

Üvegnicolo. Fekvő ovális, előlapja lapos, pereme rézsűs. Nagyon porózus, lekopott.

0,9 x 1,1 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva. A karika háromszög keresztmetszetű, vállai kidomborodnak, a dobozos foglalat kiemelkedik. A gemma kisebb a foglalatnál. A karika deformálódott.

Átm.: 2,1 cm. Kora: gemma és gyűrű 3. sz. első fele.

Futó kutya.

Publ.: *AGUN* Nr. 209.

A típushoz vö.: *Wien III* Nr. 1897-1898.

A gyűrűformához vö.: *Kat.* 5.

20. Őh.: IM, Lsz.: 95. 63. 1. Lh.: Annamatia, szórvány.

Barna jaspis, fekvő ovális, felülete lapos, éle a hátoldal felé összetart, erősen kopott.

1,3 x 1,6 x 0,3. Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Egymással szemben állva kakas és gólya küzdelme. Alapvonal.
Publ.: *Aquileia—Gorsium* 1995, Nr. 23.

21. Őh.: IM. Lsz. ? Lh.: Dunaujváros (Intercisa), talán a canabae területén. Hiányzik.
(Bronz)gyűrűbe foglalt égett nicolo. Álló ovális, pereme rézsűs, felülete repedezett.
0,9 x 0,6 cm. Kora: Kr. u. 2. sz.

Kereszt alakú oszlopra két hal van fejénél fogva felakasztva.
Említve: VÁGÓ 1970, Taf. LII 7.

22. Őh.: NM. Lsz.: R. 14.1897.4. Lh.: Intercisa, vétel Ujváry B.-től.
Karneol, narancsszínű, áttetsző. Álló ovális, előlapja enyhén domború, hátoldala lapos, éle az előlap felé összetart. Előlapja fényezett, peremén töredezett.
0,9 x 0,7 x 0,3 cm. Kora: 2. sz.
Felakasztott halak, mint előbb.
Publ.: *AGUN* Nr. 231.
A típushoz vö.: *AGD III*. Göttingen Nr. 493.

23. Őh.: IM. Lsz.: 67. 2. 469. 87. 2. Lh.: Dunaújváros (Intercisa)
Sötétlila üvegpasztá világoskék kerettel.
1,3 x 1,5 cm. Kora: Kr. u. 1. sz.
Vitorlás hajó dagadó vitorlával. A vitorla felső sarkain egy-egy, valamint a hajó elején és végén egy-egy emberalak tűnik fel.
Publikálatlan.
A típushoz vö.: *Furtw. Besch.* Nr. 5984, *AGD I/3* Nr. 2398.

24. Őh.: NM. Lsz.: R. 71.1903. Lh.: Intercisa, vétel Hahn H.-től.
Karneol, világossárga, homályos. Fekvő ovális, mindkét oldal lapos, éle az előlap felé összetart. Fényezett, repedt, szélén lepattogzott.
Képfelület: 0,6 x 0,8 x 0,5.
Aranygyűrűbe van foglalva. A karika filigránműves: "Auf der Schulter je sechs doppelspiralförmige Verzierungen, welche mit dem schmaler werdenden Reif zusammen von einem dünnen Draht umgeben sind. Dieser wurde mit einer ungleichmässigen Kerbung verziert. Blechfassung, fast kreisrunde Ovalform, ringsum gekerbter Draht." (M. Alföldi, Intercisa II 414) A foglalat belső oldalán, az aranylemezbe domborítva, két egymással kezét fogó alak áll.
Átm.: 2 cm. Kora: kő Kr. u. 3 sz., gyűrű Kr. u. 4. sz.
Kézfogás.
Publ.: *Intercisa I*, 414 Kat. 2. Taf. LXXVIII 1; *AGUN* Nr. 242.
A gyűrűformához vö.: *AGUN* Nr. 195.

25. Őh.: IM. Lsz.: Lsz.: nincs. Lh. ?
Nicolo, fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle egyenes, pereme rézsűs. Jobb szélén és bal alsó részén letört.
Felirata: OCT C
Publikálatlan

26. Őh.: IM. Lsz.: Lsz.: nincs. Lh.: Dunaujváros (Intercisa), 1624. urnasír melletti szórvány
Fekete jaspis. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Enyhén fényezett.
Mérete: 1,3 x 1,6 cm. Kora: Kr. u. 3. sz.

Előlapján skarabeusz felülnézetből, hátlapján két sorban egyiptomi karakterek, vagy Krisztus-monogramok között görög betűk: EO / HEW (HE ligálva), vagy IHCW (IHC ligálva).

Publ.: BILKEI 1979, 31, Nr. 23.

Hat- és nyolcágú karakter a száruk végén kis körökkel: AGD IV Nr. 1719-1720.

27. Őh.: IM. Lsz.: 65. 4. 1. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), 1951-ben találták a 2643/3. parcellán, 1953-ban ajándékozták a múzeumnak.

Héliotróp. Mindkét oldala lapos, pereme az előlap felé összetart. Matt fényű, jobb szélén mindkét oldalon lepattogzott.

1,2 x 1,5 x 0,3 cm, hátlap: 1,4 x 1,6

Ezüstgyűrűbe van foglalva, melynek karikájából alul egy darab hiányzik. A foglalat felé enyhén szélesedő karikának kidudorodó vállai vannak.

Átmérője: 2,8 cm. Kora: 2. sz.

Feliratos varázskő, előlapján: ABLAN / ATHAN / ALBA. Palindrom-felirat, azaz visszafelé olvasva is azonos a szövege. A hátoldal felirata: IAO. A feliratok különlegessége, hogy a szokásos görög helyett latin betűkkel készültek.

Publ.: *Intercisa II* 629. Taf. LXXXVI. 5; BILKEI 1979, Nr. 24; GESZTELYI 1998, 140, Nr. 34; RCP 116, Nr. 242.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 58 Nr. 422 Taf. XXI.

Kameók

28. Őh.: IM. Lsz.: 94.13.11. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), nagytemető, az 1993-as leletmentés 5. sírja -

Fehér-sötétbarna rétegű szardonix kameó.

1,1 x 0,8 cm

Aranygyűrűbe foglalva. A karika keskeny belső oldala lapos, a külső magasan kidomborodik, a váll felé enyhén vastagodik. A dobozos foglalat élesen elkülönül a karikától.

Átm.: 1,9 cm. Severus-kori.

Sarapis mellképe oldalról, megkoszorúzott fején kalathos (modius).

Publ.: *Aquileia—Gorsium* 1995, Nr. 6; GESZTELYI 1998, 141, Nr. 37.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 32 Nr. 219 Taf. XI.

29. Őh.: IM. Lsz.: 67. 2. 302. 2. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), nagytemető 758. női sír.

Fekete-fehér rétegű szardonix kameo. Szabálytalan álló ovális formájú.

Mérete: 2,1 x 1,6 cm.

Antik aranykeretbe foglalva, melyet áttört, ékvágásokkal hullámosan trébelt aranylemez vesz körül.

Mérete: 2,9 x 2,5 cm.

Kora: Kr. u. 2/3. sz.

Lépő oroszlán hátán ülő Cybele vagy Dea Syria szemből. Felső teste fedetlen, felkarján kötések, alsó testére köpenye van csavarva. Fején falkorona, felemelt kezében két kalász, másik kezével az oroszlán sörényébe kapaszkodik.

Publ.: VÁGÓ 1970, 119, Taf. LIII, 3; RCP 111, Nr. 223; GESZTELYI 1998, 144, Nr. 9;

Pongrácz Zs., 125 év – 125 tárgy. Válogatás a Fejér Megyei Múzeumok gyűjteményeiből.

Székesfehérvár 1998, 45.

A típushoz vö.: *Content* Nr. 95 (lh. Syria, Kybelé vagy Aphrodité), *Wien II* Nr. 1495 (Cybele).

30. Őh.: IM. Lsz.: 67.2.71.18. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), nagytemető?

Fekete-fehér rétegű szardonix kameó. Fekvő lekerekített négyszög formájú. Felülete erősen kopott, valószínűleg hő hatására elszíneződött és megrepedezett, néhol lepattogzott

2,1 x 2,6 cm. Kora: Kr. e. 1. sz.

Dionysikus thiasos: mezítelen ithyphallikus Pán, fején szarvakkal, bal kezében lagobolonnal vagy faággal, szembe fordulva áll, fejét hátra fordítja egy szakállánál fogva vezetett kecske felé, melyen ugyancsak mezítelenül a gyermek Dionysos ül, és vállán thyrst tart. Alapvonal. Említve: VÁGÓ 1970, 119.

Publ.: RCP 87, Nr. 124; GESZTELYI 1998, 144, Nr. 8.

A témához és a stílushoz vö.: *Hermitage* Nr. 41 skk.; *AGD II* Nr. 507.

31. Őh.: IM. Lsz.: 74. 28. 1. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), szórvány

Fehér-sötétkék szardonix kameó. Szabálytalan ovális.

1,5 x 0,5 cm. Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Medusafő szemből, az arcot dús haj övezi, oldalt kígyók, a fejtetőn szárnyak láthatók. Gondos kidolgozású.

Publ.: *Aquileia—Gorsium* 1995, Nr. 21.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 725-726; *Trier* Nr. 61.

32. Őh.: IM. Lsz.: Lsz.: 66. 1. 121. 2. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), nagytemető.

Fehér-sötétkék szardonix kameó, a sötét réteg csak oldalról látszik. Szabálytalan ovális.

1,8 cm. Kora: 2-3. sz.

Karperecbe volt foglalva.

Medusafő szemből, az arcot dús haj övezi, a fejtetőn szárnyak láthatók.

Említve: VÁGÓ 1970, 119, Taf. LII, 1: Gorgo-Haupt als Verzierung eines Mädchen-Armbandes.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 731.

33. Őh.: IM. Lsz.: 778. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), 56/15 sz. 2. út

Fehér-sötétkék szardonix kameó, szabálytalan ovális.

1,8 cm.

Kr. u. 2-3. sz.

Medusafő szemből, az arcot dús haj övezi, a fejtetőn szárnyak láthatók. Részleteiben kevésbé kidolgozott.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 727-729.

34. Őh.: IM. Lsz.: 67.2.169.5. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), délkeleti temető, 57. sírból további ékszerekkel: arany fülbevaló és aranygyűrű smaragd betéttel, arany nyaklánc, hajtű.

Fehér-sötétkék rétegű szardonix kameó. Szabálytalan álló ovális.

1,8 x 1,2 cm

Aranykeretbe van foglalva, melyet ferde vágásokkal díszített aranylemez vesz körül. Felül széles aranylemezről formált akasztó van hozzáforrasztva, melyen gagát gyöngyös nyaklánc van átfűzve.

Átm.: 2,9 x 1,7 cm. Severus kor

Női portré oldalról Simára fésült haja a tarkón visszahajtván és feltűzve. A vállakat stóla fedi.

Publ.: VÁGÓ—BÓNA 1976, 28, 192 sk., Grab 57, Taf. 2, 5/5; Taf. XXV 1.

A típushoz vö.: *Content* Nr. 45, 78-79; *AGUN* Nr. 280.

35. Őh.: IM. Lsz.: 68. 126. 21. Lh.: Dunaújváros (Intercisa), a canabae egyik hulladékgyödréből

Fekete-fehér rétegű szardonix kameó. Szabálytalan álló ovális formájú.

Mérete:

Kr. e. 1. sz.

Torzalak - valószínűleg púpos – felfelé tekintő feje a kő fehér rétegéből magas domborművel, erős alávéséssel kimetszve.

Publ.: VÁGÓ 1970, 113, Taf. LIII, 1.

A típushoz vö.: *Bucarest* Nr. 671; *Trier* Nr. 6.

36. Őh.: NM. Lsz.: R. 101.1896.2. Lh.: Dunapentele (Intercisa), vétel Krausz Jakabtól.

Sötétzöld üveg benne két függőleges csatorna, felülete légbuborékos, hátoldala lapos.

Mérete: 1,6 x 2,2 x 0,5; csatorna: 0,3; pecsétnyomó: 1,2 x 1,4.

Egymással szembenező női és férfi mellkép, az előbbin palla, az utóbbin chlamys. A nőalak haja hullámosan halad nyakközépig, onnan vékony fonatban van visszavezetve a fejtetőhöz, a férfialak rövid szakállt és rövid haját visel, tarkójánál vékony vonal, bizonyára koszorújának szalagja. Viseletük alapján Gallienus és Salonina.

Publ.: HAEVERNICK 1974, 106, 115 (a l.sz. tévesen 147.1885.9.) Abb. 2.7; GESZTELYI 1991, 108 skk. Abb. 3; GESZTELYI 2000, Nr. 11; *AGUN* Nr. 274.

37. Őh.: IM. Lsz.: 74.28.51. Lh.: Dunapentele (Intercisa), szórvány

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak.

Mérete: 1,6 x 2 x 0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,2 x 1,4.

Szembenező pár mint előbb.

Publ.: GESZTELYI 1991, 108 skk.; GESZTELYI 2000, Nr. 12.

38. Őh.: NM. Lsz.: R. 100. 1912. Lh.: Dunapentele (Intercisa), későrómai temető (Hekler Antal ásatása, Jel. 1912, 206-225).

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak.

Mérete: 1,75 x 2 x 0,55; csatorna: 0,25; pecsétnyomó: 1,2 x 1,4.

Szembenező pár mint előbb.

Publ.: *Intercisa II* (Budapest 1957) 452, Kat. 107, Abb. 94/56; GESZTELYI 2000, Nr. 13; *AGUN* Nr. 275.

39. Őh.: IM. Lsz.: 90.1.1. Lh.: Dunapentele (Intercisa), szórvány.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak.

Mérete: 1,5 x 1,9 x 0,5; csatorna: 0,25; pecsétnyomó: 1,2 x 1,4.

Szembenező pár mint előbb.

Publ.: GESZTELYI 1991, 108 skk.; GESZTELYI 2000, Nr. 14.

40. Őh.: NM. Lsz.: R. 105.1910.31. Lh.: Dunapentele (Intercisa), vétel Tiszuczkytól.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, felületén légbuborékok és elszíneződött üvegréteg, hátoldala lapos.

Mérete: 1,9 x 0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,3.

Érett női arc oldalról szép vonásokkal. Haja széles szalaggal át van kötve, fülbevaló és kettős nyaklánc díszíti, vállán stóla.

Publ. HAEVERNICK 1974, 106, 116, Abb. 2. 9 (lenyomat), 10 (eredeti); GESZTELYI 1991, 108 skk.; GESZTELYI 2000, Nr. 16; *AGUN* Nr. 276.

A típushoz vö.: Aquileia, Museo Nazionale, lsz. 3687, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 41917, 49635, 50533, 52132.

41. Őh.: IM. Lsz.: 74.IV.17. Lh.: Dunapentele (Intercisa), szórvány.

Sötétzöld üveg, benne két függőleges csatorna, hátoldala lapos.

Mérete: 1,75 x 1,9 x 0,5; csatorna: 0,2; pecsétnyomó: 1,3 x 1,35.

Női mellkép mint előbb.

Publ.: GESZTELYI 1991, 108 skk., Abb. 5; GESZTELYI 2000, Nr. 17.

42. Őh.: KM, XI 1569. Lh.: Dunapentele (Intercisa), sírmelléklet, E. Windischgrätz gyűjteményéből.

Sötétzöld üveg, benne két vízszintes csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak. Felülete kopott.

1,5 x 1,4 x 0,4; csatorna: 0,18; pecsétnyomó: 1 x 0,9 cm.

Férfifej, melynek haja és rövid szakállja kis gömbökkel jelölt tincsekből áll. Nyakánál köpenyének széle, mögötte hajlított végű pálca.

Publ.: *Wien III.* Nr. 2508.

43. Őh.: KM. Lsz.: XI 1570. Lh.: Dunapentele (Intercisa), sírmelléklet, E. Windischgrätz gyűjteményéből

Sötétzöld üveg, előlapján barna foltokkal, benne két vízszintes csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak. Felülete kopott.

1,5 x 1,34 x 0,4; csatorna: 0,16; pecsétnyomó: 1 x 1 cm.

Férfifej, mint előbb.

Publ.: *Wien III.* Nr. 2509.

44. Őh.: KM. Lsz.: XI 156971. Lh.: Dunapentele (Intercisa), sírmelléklet, E. Windischgrätz gyűjteményéből

Sötétzöld és barna színekkel kevert üveg, benne két vízszintes csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak. Felülete kopott.

1,5 x 1,26 x 0,4; csatorna: 0,17; pecsétnyomó: 1 x 1 cm.

Férfifej, mint előbb.

Publ.: *Wien III.* Nr. 2510.

45. Őh.: KM. Lsz.: XI 1572. Lh.: Dunapentele (Intercisa), sírmelléklet, E. Windischgrätz gyűjteményéből

Szürkészöld üveg, benne két vízszintes csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak. Felülete kopott.

1,5 x 1,34 x 0,4; csatorna: 0,18; pecsétnyomó: 1 x 1 cm.

Férfifej, mint előbb.

Publ.: *Wien III.* Nr. 2511.

46. Őh.: KM. Lsz.: XI 1573. Lh.: Dunapentele (Intercisa), sírmelléklet, E. Windischgrätz gyűjteményéből

Sötétzöld üveg barna vonalakkal, benne két vízszintes csatorna, hátoldala lapos, rajta öntési vonalak. Felülete erősen kopott.

1,3 x 1,3 x 0,5; csatorna: 0,17; pecsétnyomó: 1 x 0,9 cm.

Balra hosszúkás arcú szakállas, bajuszos férfifej, vele szemben hosszúkás arcú, felfogott hajú női fej. Nyakuknál köpenyük széle látható.

Publ.: *Wien III.* Nr. 2512.

4A. Gorsiumi gemmaleletek

A lelőhely jelentősége

Gorsium Pannonia keleti felében, a Sopianae Aquincummal és Brigetióval összekötő út elágazásánál, ill. az előbbi észak-déli és a Poetoviót Aquincummal összekötő délnyugat-északkeleti irányú út kereszteződésében fekszik. Mint a provincia északkeleti részébe tartó utak csomópontja Pannonia megszállása idején katonai tábor színhelyévé lett a Kr.u. 1. század második felében. A tábortól délre kis polgári település (*vicus*) alakult ki elsősorban az eraviscus őslakosokból. Katonai szerepének elvesztése után a 2. sz. elején a tábor helyén városias települést hoztak létre, mely Fitz Jenőnek, a romterület feltárójának véleménye szerint Pannonia Inferior vallási központjává vált. Az 1997 óta folyó ásatások eredményei alapján úgy tűnik, hogy a 2/3. században az egész belső terület az ún. *area sacra*-hoz tartozott.¹³¹

A település virágzása a 167-180 között lezajló markomann háborúval szakadt meg. Septimius Severus idején megindult a város újjáépítése, melynek eredményeit a 260-as szarmata betörés teljesen megsemmisítette. A 3. század végén kezdődő építkezések eredményeként létrejövő új település neve lehetett az *Itinerarium Antonini*-ben említett *Herculia*. Ennek az időszaknak a legjelentősebb épületei a város északnyugati részében a *palatium* (I. épület) és a *tabernae* (IV. épület). A 4. század végén a hun-alán-gót betelepedés következtében a déli városrész elnéptelenedett, s ekkor jött itt létre egy kb. 430-ig használt temető. Ezt követően már a város területén is temetkeztek, germán, majd avar sírok jelzik a népvándorlás egyes hullámain (FITZ 1976, 383 skk.).

A magyar honfoglalást követően a 11. századtól van tudomásunk egy Fövény nevű község létezéséről ezen a területen, mely a 16. századi török pusztításig fennállt. Ezután a terület pusztává vált. A római település maradványainak a legsúlyosabb veszteséget a 11-13. századi székesfehérvári királyi építkezések jelentették, amikor kőbányának használták a területet. Ennek során nyilván nemcsak a köemlékeket vitték el, hanem a kifejtésük során előkerült és újrafelhasználható leleteket is, bár ezekre vonatkozóan semmi adatunk nincs. Ennek ellenére régészeti szempontból szerencsésnek mondható a terület, mert a 16. századot követően elhagyottá vált, és az 1958-ban elkezdődött rendszeres ásatások akadálytalanul

¹³¹ FITZ 1985, 257 skk., FITZ 1996, 17 sk., 43 skk., FITZ 1997, 61 skk., ill. az ásatást folytató Fitz Jenő közlése. Tájékoztatásért, tanácsaiért ezuton is köszönetet mondok. A gorsiumi leletek adatainak összegyűjtésében és feldolgozásában az ásatásokban mindvégig résztvevő Bánki Zsuzsanna nélkülözhetetlen segítséget nyújtott, amiért ezuton is köszönetet mondok neki. A fotókat Gelencsér Ferenc készítette.

végezheték a római település módszeres feltárását. Az azóta eltelt 40 esztendő alatt napvilágra került a város északi fele és az ún. Margittelepi, déli városrész, ill. késői (380-430) temető.

A gorsiumi *gemmaleletek* jelentősége abban áll, hogy valamennyi az ásatások folyamán került elő. Erre nincs több példa Pannoniában, és máshol is ritkaság.¹³² Mivel a terület a középkor végétől elhagyatottá vált, lehetőség sem kínálkozott arra, hogy a földbe újkori gemmák is kerülhessenek. Pillanatnyilag tehát Gorsium a legalkalmasabb arra, hogy egy a *limestől* kb. 40 km.-re fekvő, a barbár betörésektől többször is elpusztított pannoniai kisváros gemmahagyatékát az új és legújabb kori műtárgy készítés és gyűjtés zavaró momentumaitól mentesen vizsgálhassuk meg.

A felszínre került, ábrázolással díszített gemmák száma *összesen* 22, a díszítetlen üveggemmáké 4, egy ólomfüggő pedig azért kaphat itt említést, mert formája és ábrázolása alapján mintáját az ún. üvegkameó függők között kell keresnünk. Hogy ez a mennyiség sok vagy kevés, azt annak alapján állapíthatjuk meg, hogy máshol mekkora a *gemmaleletek* száma. Magyarországon a legtöbb Brigetióból származik (katalógusunkban 144 db), majd Intercisa (katalógusunkban 46 db) és Aquincum (katalógusunkban 44 db) következik, valamennyi többi hazai lelőhelyről kevesebb gemmát ismerünk. Ennek alapján Gorsium fontos gemma-lelőhelynek tekinthető.

Ha a *gemmaleletek előfordulását* vizsgáljuk a település területén, úgy azok kétségtelenül az *area sacra* körzetére koncentrálnak: 16 db, melyből 6 db tartozik a már említett kincslelethez. Ennek oka egyrészt az, hogy az eddigi kutatás mintegy 80 %-a erre a területre esik; másrészt nyilvánvalónak látszik, hogy ez volt a város leglátogatottabb része. A leletkörülmények alapján az feltételezhető, hogy a település központjában megforduló járókelők, látogatók hagyhatták el a foglalatukból kihulló ékköveket. Nem kevés a gyűrűvel együtt elveszett gemmák száma sem (Kat. 4, 13-16, 25-26). A gyűrű nélküli gemmák gazdag lelőhelyét jelentő fürdővíz-elvezető csatorna (pl. *Vindonissa, Bath, Caerleon, Valkenburg, Lons-le-Saunier*) Gorsiumban eddig nem került napvilágra. A déli városrészben 2 db-ra, a Kr. u. 4. században kiépült *Herculia* területén csak 3 db-ra rúg a leletek száma. A késői temető sírmellékleteiből mindössze egy gemma (Kat. 23) és egy ólomfüggő származik (Kat. 24).

A gyűrűk és gemmák anyaga

¹³² Pl. *Vindonissa, Bath, Caerleon, Velsen, Valkenburg, Lons-le-Saunier*.

A 22 vésett gemma közül 13 maradt fenn *gyűrűbe* foglalva, tehát a magányosan előkerült gemmák száma (9) kisebb a gyűrűbe foglaltakéhoz képest, ami ritkaságnak számít. Ebben persze szerepet játszik az, hogy 6 köves gyűrű egy kincslelet részét képezte. A lakosság anyagi és társadalmi helyzetére jellemző, hogy aranygyűrű csak egy került elő (Kat. 13), kevés az ezüst (2 db) és a bronz (2 db) is, a többség pedig vasból készült (9 db). Hasonló a gyűrűk anyagának aránya a germaniai-raetiai limes mentén is (*München* 242). Feltűnő különbség mutatkozik viszont e tekintetben a Gorsiumhoz legközelebbi nagy limes menti település, Intercisa leleteihez képest. Ott a 3-4. századra koncentrálódnak a gyűrűk, köztük gyakori az arany, és többnyire sírmellékletek voltak.¹³³

A gemmák *anyagát* illetően a karneolok vannak többségben (6 db), majd a barna jáspisok következnek (4 db), a karneolok számát azonban gyarapíthatja még az az 5 szürkés vagy sárgás csontszínűre égett darab, melyeknél nehéz megállapítani, hogy eredetileg milyen kövek voltak. Ritkaságnak számít egy fekete jáspis (Kat. 2). Magas az üvegnicolók száma (6 db). Százalékos arányuk (27 %) meghaladja a pannoniai átlagot – a Nemzeti Múzeum gyűjteménye esetében kb. 15 % (vö. *AGUN* p. 19) -- , és eléri a Rajna menti leletek átlagát – a bonni, kölni, trieri, xanteni gyűjtemények esetében ugyanis ez 25-30 % között mozog. Ezeket az üvegnicolókat a 2-3. század folyamán tömegesen előállított elő, leggyakoribb előfordulási területüket G. Platz-Horster (*Bonn* 15) a két Germaniában, Raetiában, Noricumban jelölte meg. Raetiában az üvegnicolók kifejezetten a limes-táborok területén kerültek elő (*München* 242). A pannoniai gemmák vizsgálata azt mutatja, hogy terjesztésük ezt a provinciát is elérte, de ettől a területtől keletre és délre már igen csekély számban fordulnak elő (ld. *AGUN* p. 19).

Az *ábrázolások* felénél szerepelnek istenalakok, tehát nem annyira dominánsak, mint a gemmákon egyébként. Feltűnő, hogy a leggyakoribb motívumok közé tartozó Amor, Mercurius, szatír egyáltalán nem fordulnak elő, és a harci erényeket képviselő istenségek (Minerva, Victoria, Venus Victrix) vagy szimbólumok (nyulat tépő sas, oroszlán, kakas) száma pedig nem olyan magas, mint a limes menti gemmáknál. Ezzel szemben meghatározóak: a bőséget kifejező istenségek, mint Ceres (Fides Publica), aki gyümölcsöket és kalászt (Kat. 16, 21, 28-29); Fortuna, aki bőségszarut, kalászt és mákfejet tart a kezében (Kat. 3, 22); a bőségre és szorgalomra utaló szimbólumok, mint a zsákmányával hazatérő vadász (Kat. 17), vagy a hangya (Kat. 9-10). A ritkább ábrázolások közé tartoznak az Ephesosi Artemis (Kat. 2) és Nemesis (Kat. 1).

¹³³ Ld. *Intercisa II*, 412 skk., VAGÓ-BÓNA 1976, 207, *AGUN* p. 9.

1-2. századi leletek

A 26 gemmából - a négy díszítetlennel együtt - 20 esetben lehetett megállapítani az előkerülés rétegét. Ezek többsége (12 db, Kat. 1, 5-10, 12-14, 21-22) a markomann háború pusztítását megelőző időben került a föld alá. A réteghez nem köthető, a kitermelt földből utólag előkerülő darabok esetében a gemma ábrázolása, esetleg – ha van – a gyűrű alapján lehetséges a datálás. A két legkorábban készült gemma (Kr. e. 1. sz., korai császárkor) kétségtelenül az, amely az Ephesosi Artemist (Kat. 2) és Nemesist (Kat. 1) ábrázolja. Esetükben a balkáni, ill. kisázsiai eredetű kultuszokhoz való kötődés joggal feltételezhető. Feltehetően a Kr. u. 40-es években Moesiából először idetelepített lovascsapat tagjai hozhatták magukkal. A Nemesist ábrázoló gemma az 1.sz.-i tábor árkanak aljából került elő, tehát a legkorábbi réteghez tartozó leletnek számít, az Ephesosi Artemis esetében az előkerülési réteg nem volt megállapítható. Mind témájukkal, mind kidolgozásuk színvonalával kivételes daraboknak tekinthetők. A Kr. u. 1. sz. közepe körül készülhetett az az aranygyűrű (Kat. 13), mely a 2. sz. elején épült, Fitz Jenő feltételezése szerint Augustus-templom (LXX. épület)¹³⁴ körzetében került elő. Vele egykorú lehet a belefogat gemma, melynek kidolgozása igényesnek mondható: mind a chitón alsó része, mind pedig a szárny igen részletegazdag.

A Kr. u. 2. sz. első felében halmozódhatott fel az a gazdag raktárkészlet, mely az *area sacra* keleti részén lévő épület (XL, ebédülő) pincéjében került elő, s amelyhez egy gyűrűkből álló kincslelet is tartozott.¹³⁵ A vasgyűrűkből csak alig értékelhető csonkok maradtak, a tűzvésztől csak kis mértékben kárt szenvedett ezüst és bronz gyűrűk (Kat. 8-9) Kr. u. 1. sz. végi, ill. 2. sz. eleji formái megerősítik a leletegyüttes 167 előttre való datálását. A kincslelet gemmái közül leginkább az áldozó Minerva műhelykapcsolatainak megállapítására nyílik lehetőség. Ennek egyik jellegzetessége a chitón alsó része mentén kiálló vonalkák sora. Hasonló, valójában funkció nélküli, tehát leginkább mesterjegynek tekinthető vonalkázással találkozunk más gyűjtemények gemmáin is.¹³⁶ Nemcsak a vonalkázás és az ábrázolás típusa közös bennük, hanem egyezések mutatkoznak a részletek kidolgozásában is: sűrű párhuzamos ruharedőzet, a pihenő láb tartása, az orr-száj-áll párhuzamos vonalakkal jelölése, az erőteljesen domborodó, kiálló dudorral ellátott pajzsforma, az alul, felül kettősen profilált oltár. Hasonló vonalkázás jelenik meg egy xanteni (*Xanten* Nr. 116) gemma istenhármasának

¹³⁴ J. FITZ, Der Heilige Bezirk des Kaiserkultes in Niederpannonien. Alba Regia 32, 2003, 19; ásatási beszámoló: Alba Regia 27, 1998, 256 sk.

¹³⁵ J. FITZ--ZS. BÁNKI—V. LÁNYI, Forschungen in Gorsium in 1980. Alba Regia 20, 1983, 201 skk.; UŐK, Forschungen in Gorsium in den Jahren 1981/2. Alba Regia 22, 1985, 109 skk.

¹³⁶ Ld. Udine Nr. 48, Dalmatia Nr. 36, Madrid Nr. 199.

középen álló Minerva alakjánál is. Ez esetben a kidolgozás kevésbé gondos, a gömbölyű fejformák és az incoherens testábrázolás alapján ez inkább a Kr. u. 1. sz. második felében dolgozó aquileiai „Officina dei Dioscuri” termékeinek „Round Head Style” csoportjához sorolható.

A kincslelet gyűrűi egyikébe üvegnicolo (Kat. 9) van foglalva. Formája alapján G. Platz-Horster csoportosítása szerint (*Xanten XXI*) ez a későcsászárkoriakhoz (2. sz. második fele, 3. sz. első fele) tartozik, a leletkörülmények és a gyűrűforma azonban a 2. sz. elejére utal. A nicolót utánzó üveggemmák készítése tehát aligha szünetelt az Augustus-kor és a 2. sz. közepe között, hanem az ebben az időszakban kedvelt, rendszerint gondos kivitelű nicolók olcsóbb utánzataként folyamatosan készülhettek. Közben megváltozott a nicolók formája: a korai, élükkel a hátoldal felé összetartó típust felváltotta a rézsüs peremű, függőleges élű típus, amit követtek az üvegutánzatok is. Előállításuk eleinte igényesebben történhetett, a felső világos réteg megfelelő vastagságú volt, kevésbé porózus, gyakran fényes felületű, ahogy ezt a kora-augustusi csoport mutatja (*Xanten XX*). A világos felső réteg vastagsága a gorsiumi nicolopaszta esetében is megfigyelhető, amennyiben sérülése és megfogyatkozása ellenére sem tűnt el a felületéről. Ebbe a jó minőségű csoportba sorolható a futó kutyát ábrázoló nicolopaszta is (Kat. 26), melyen oldalról jól látható a felső réteg vastagsága, valamint tömör és fényes felülete. A gyűrű, amelybe foglalták, későbbi, 3. századi.

Az *area sacra* észak-keleti részén a Kr. u. 2. sz. elején épült szentély, az ún. pódiumtemplom körzetében került elő egy vasgyűrű csonkjában megmaradt gólyát ábrázoló gemma (Kat. 14). A szépen formált, domború felületű, magas fényű karneol, rajta a biztos kézzel, mélyen metszett ábrázolással igényes kivitelről tanúskodik. Ezen a területen került elő két Venust és egy Lunát ábrázoló kis bronz szobrocska. Lehetséges, hogy valamennyi tárgy a markomann háború idején elpusztított, közelebbről nem ismert rendeltetésű szentély inventáriumához tartozott.¹³⁷

A déli városrész (vicus) korai, bennszülött lakóházainak feltárása során került napvilágra egy Fortuna Pantheát ábrázoló karneol gemma (Kat. 22), mely a korai császárkor felületes kivitelű tömegterméke: a ruharedők eltűnnek, csupán a derékra csavart köpeny három vonala tűnik föl, az alig felismerhető nagyméretű szárny egybeolvad a kézben tartott bőségszaruval, a ferde orrvonal alatt az arc részei alig jelennek meg, a sisakot hosszú taréj szegélyezi. Ez a típus a kidolgozás előbbi ismérveivel több itáliai karneolon megjelenik¹³⁸, és közel áll hozzá

¹³⁷ J. FITZ--ZS. BÁNKI—V. LÁNYI, *Forschungen in Gorsium im Jahre 1973*. *Alba Regia* 14, 1975, 291, 320, 330; FITZ 1996, 49.

¹³⁸ *Ld. Aquileia* Nr. 611, *Udine* Nr. 123-124, *Bari* Nr. 48.

egy herculaneumi darab is (*Napoli* Nr. 163). Bizonyosan a markomann háború előtti időszakhoz tartozik a szórványként előkerült álló Cerest ábrázoló gemma (Kat. 21). Pénzérmeiken ugyanezen alak mellett a Fides Publica felirat olvasható.¹³⁹ Az ábrázolás stílusa a ruharedek gondos linearitásával közel áll a föntebb leírt Minervához.

Az 1-2. sz.-ban készülhettek a bennszülött kelta lakosság körében kedvelt *gemmalenyomatos edények* is (Kat. 28-31). Az edény felületére közvetlenül nyomták rá a pecsétlőt, mely vagy gemma volt, ahogy a Kat. 28 esetében, vagy rossz minőségű üvegöntvény, vagy - mint Wellner I. egy aquincumi edény esetében feltételezi¹⁴⁰ – kerámiabélyegző. Erre gondolhatunk a Kat. 29-30 esetében, olyannyira elmosódott az ábrázolásuk. Az utóbbi két edénytöredék bár nem összeillő, Bánki Zsuzsanna véleménye szerint azonos tálhoz tartozott, mely Drag. 37-es terra sigillata formát követett, és a lenyomatok a tojássor helyén lévő körbefutó, vízszintes hornyolatok és a perem közötti függélyesfalú, sima részen helyezkedtek el. Egymástól való távolságuk nem állapítható meg pontosan, de a meglévő darabkák alapján 3 cm-nél nem sűrűbb sorban nyomhatták be az edény vállrészébe.

Egy további, Gorsiumban előkerült típus esetében már formatálat alkalmaztak az edény előállításánál (Kat. 31). Rajta a gemmalenyomatok konturjai élesen rajzolódnak ki, így meghatározásuk egyértelmű. Az edénytöredéken két azonos lenyomat maradt meg, melyek egymástól való távolsága 2,7 cm. Mivel más díszítő motívumok közt helyezkednek el, az edény díszítéséhez tartoztak, miként azok a gemmalenyomatok is, melyek a Meggyfa utcai villa ásásánál kerültek elő. Midőn Wellner I. ezeket publikálta, Pannonia területéről még csak a Victoria-pecsétes edénytöredékeket tudta párhuzamként említeni (i.h. 43). Azóta nemcsak a gorsiumi leletekkel gyarapodott ezek száma, hanem zalalövőivel is.¹⁴¹ Ezen ugyancsak más díszítőmotívumok között jelenik meg három töredékes gemmalenyomat, mely kentaurt ábrázol. A gemmával való bélyegzés szokása itáliai hatásra alakult ki a kelta kerámiakészítésben.¹⁴² Viszonylag nagy számban kerültek elő a noricum-i Magdalensbergen¹⁴³, de előfordulnak Britanniában is (*Britain* Nr. 804-806). A kelta edényeken eleinte mesterjegyként használt gemmalenyomatok hamarosan átalakultak a terra sigillata utánzatok díszítőmotívumaivá.

¹³⁹ BMC II, Pl. 71/7, 73/7, III, Pl. 13/1, 5, 6, 17/9, 20/18. LIMC IV, 133 Nr. 2, 900 Nr. 111-122.

¹⁴⁰ WELLNER 1965, 44.

¹⁴¹ É. MARÓTI, Forschungen in Zalalövő: Keramiken. Acta Arch. 30, 1978, 425.

¹⁴² B. BÓNIS É.-GABLER D., Fazekasság. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. MÓCSY A.-FITZ J. Budapest 1990, 168.

¹⁴³ M. SCHINDLER – S. SCHEFFENEGGER, Kärntner Museumsschriften 62, 1977, 388 skk.

3-5. századi leletek

Bár a markomann háború utáni és a 260-as pusztulás előtti rétegekből csupán 1 gemma (Kat. 4) került elő, bizonyosan ehhez a periódushoz köthető még 2 pontos lelőhely nélküli (Kat. 25-26), és 2 réteghez nem köthető (Kat. 16-17) darab is gyűrűjének formája, betétjének anyaga (késői üvegnicolo) alapján. Ez visszaesést jelent a markomann háború előtti időszakhoz képest, tehát a Severus-kor Gorsium számára korántsem hozott olyan gazdasági fellendülést, mint Pannonia limes menti városainak. A szerényebb anyagi helyzetről tanúskodhat az is, hogy ebből az időszakból csupán üveggemmák maradtak fenn, többségében a korábbi minták alapján készült nicolo utánzatok (Kat. 4, 16-17, 25). Ezek minősége messze elmarad a korai császárkorban készülteké mögött (vö. *Bonn* 15). Felületükről rendszerint teljesen lekopott a világos réteg, porózusságuk és az elhasználódott matricák következményeként az ábrázolások elmosódottakká, nehezen felismerhetőkké váltak. Mindez összefügghet tömeges előállításukkal, amire a rajnai limes mentén kerülhetett sor a drágább és valószínűleg Itáliából importált nicolók pótlása végett. A Gorsiumban előforduló motívumok közül a győzelem istennője, a vadász, az oroszlán gyakoriak, melyek nem egyszer formaazonosak, a lebegő Ceres viszont ritka.

A 260-as pusztulás utáni rétegekből két leegyszerűsített kidolgozású, sima felületeket alkalmazó jáspisgemma (Kat. 3, 11) származik, valószínűleg azonos műhelyből. Jellemző rájuk a részletek és attribútumok iránti érdeklődés hiánya (az álló Iuppiter köpeny nélkül, kinyújtott kezében alig felismerhető paterával). Stílusuk legközelebb az Aquileiából ismert „Officina delle Linee Grosse”-hoz áll, mely a 2. sz. végén működött (*Aquileia* 62 sk.). E két darab alapján nehéz eldönteni, hogy korábbi időből megőrzött, vagy 260 után készült gemmákról van-e szó, bár az előbbi valószínűbbnek tűnik.

Bizonyosan 4. századi három díszítés nélküli *réteges üvegemma* (Kat. 15-16, 20), és minden bizonnyal egy pontos lelőhely nélküli harmadik hasonló darab (Kat. 27) is. Ezek a leletek is jól mutatják, hogy a 3. sz. második felétől kezdve nemcsak a vésett kövek, hanem az üvegintagliók készítése és viselése is drasztikusan visszaesett. A késő római sírmezők leletei közt bár a gyűrűk nem ritkák, többnyire betét nélküliek.¹⁴⁴ A viszonylag nagy, 2,3--3,4 cm átmérőjű, és 0,5-1,2 cm vastagságú, ábrázolás nélküli réteges üveggemmák már méretüknél fogva sem készülhettek gyűrűbetéteknek, hanem fibulák, díszsisakok, kardhüvelyek ékesítésére szolgáltak. A gorsiumi réteges üveggemmák közül kettő ovális, kettő kerek

¹⁴⁴ Ld. LÁNYI 1972, 118, 168.

formájú. A két ovális (Kat. 15, 20) rétegződése és formája hasonló, csak méretben különböznek egymástól. Mindkettőre a gondos, a réteges szardonixot a megtévesztésig utánzó kivitelezés jellemző. A két kerek réteges gemma formája kevésbé szabályos, felülete kevésbé sima, így üvegöntvény voltak azonnal felismerhető. A nagyobbik csupán kétrétegű (Kat. 27), a kisebbik az ovális formájúakhoz hasonlóan háromrétegű (Kat. 16).

A kisebbik ovális üveggemmával egyező méretű és formájú példányt fibulába foglalva a zengővárkonyi I. temető 1. sírjából ismerünk¹⁴⁵ A Contra Aquincum területén előkerült Eskütéri díszsisakba réteges üveggemmák egész sora van foglalva, melyek között a nagyobb ovális formájú típusból három, a kisebb ovális formájú típusból négy fordul elő.¹⁴⁶ Kerek kétrétegű üveggemmából ugyancsak négy maradt meg rajta, ezek Querdurchmesser azonban kisebb, kivitelezésük pedig gondosabb a Gorsiumban előkerült darabnál (Kat. 27). Ezeket a réteges szardonixet híven utánzó üveggemmákat bizonyára azonos helyen állították elő, Thomas E. feltételezése szerint Sirmiumban, a 4. sz. közepe körüli évtizedekben, Fitz J. szerint Thessaloniké, Nikomédia vagy Antiocheia műhelyeiben a 320 körüli években.¹⁴⁷ Ez a datálás összevág a zengővárkonyi sír fibulájáéval. Nagy a valószínűsége annak, hogy ezeket a díszes használati tárgyakat a 4. sz. folyamán a pannoniai limes mindkét oldalán mind nagyobb számban megtelepedő és romanizálódó germán népcsoportok kedvelték a leginkább, és az ő igényeik kielégítésére készítették római ötvös-műhelyekben (Thomas i.h.). Ezeknek az üveggemmáknak a megjelenése Gorsiumban tehát a hun-alán-gót betelepülőkkel hozható összefüggésbe.

A 4-5. század fordulója körüli évtizedekből egy karneol gemma (Kat. 23) származik a Margittelepi temető 245. sírjából, amit minden bizonnyal a Kr. u. 1. sz.-ban készítettek, tehát egy hosszú időn keresztül megőrzött ékszert láthatunk benne. A 78/79. sír mellékleteként egy akasztóval ellátott ólombulla (Kat. 24) került napvilágra, mely a 4. sz.-ban elterjedtté vált üveggkameó függők mintájára készült. Mivel a tárgy elveszett, analógiaként a Keszthely-dobogói későrómai temető hasonló ábrázolású üvegfüggője szolgálhat.¹⁴⁸ Ilyen típusú függőkből Magyarországon még három került ásatás során napvilágra (Keszthely-Dobogó, Baláca, Ságvár), valamennyi oroszlánábrázolással, anyaguk pedig sárga vagy zöldessárga üveg (GESZTELYI 2000). A balácai lelet kivételével gyermeksírok mellékletei voltak, tehát gyermekek viselhették amulettként. A béka az egyiptomi szimbolikában a születést,

¹⁴⁵ DOMBAY J., Későrómai temetők Baranyában. JPMÉ 1957, 185 Nr. 23, I. tábla 23.

¹⁴⁶ HAMPEL J., Ókori sisak. ArchÉrt. 20, 1900, 362 skk.; NAGY G., Az eskütéri sisak. Bud.Rég. 7, 1900, 72 skk.

¹⁴⁷ E. B. THOMAS, Helme, Schilde, Dolche. Budapest–Amsterdam 1971, 25; FITZ J., Ant.Tan. 20, 1973, 236 sk. (az előbbi mű recenziója).

¹⁴⁸ SÁGI 1981, 30, Grab 56.

újjaszületést és termékenységet jelentette.¹⁴⁹ Előállítási helyük a Közel-Keleten, Syriában lehetett, onnan terjedtek el a 4. század folyamán, elsősorban a Római Birodalom keleti felében, Európában főleg a Balkán félsziget területén, ahonnan Pannoniába is eljutottak.

A gemmaleletek időbeli megoszlása alapján hasonló megállapítást tehetünk, mint amire Gabler D. a terra sigillaták vizsgálata alapján jutott: Gorsium a virágkorát a 2. sz. első felében, ill. a közepén élte.¹⁵⁰ Ennek nemcsak a betelepülő rómaiak, hanem az őslakos eraviscusok is részesei voltak, akik valószínűleg a lakosság többségét alkották. Jómódjuknak és ékszerkedvelésüknek szép példáját láthatjuk Flavia Usaiu sírkövén.¹⁵¹ A 80 évet megért asszony nyakában torques, vállain szárnyas fibulák, csuklóin többsoros, valószínűleg gagátságokból álló karperec¹⁵², bal kezének kisujján pedig gyűrű látható. A gemmák pecsétlőként való használatának elterjedését az eraviscus lakosság körében a gemmalenyomatos kerámiák igazolják. A pecsétlők közéleti alkalmazására egy pecséttartó kapszula a bizonyság, mely a déli városrészben került felszínre szórványleletként.¹⁵³ Az összecsukható kis dobozka arra szolgált, hogy lyukakkal ellátott alsó részébe fűzték az okiratokat összekötő zsinegeket, viszt öntöttek rá, és pecsétet nyomtak bele. A patenttal záródó fedél a lenyomatot megvédte a sérülésektől. Pannonia területén szépszámmal kerültek elő hasonló darabok, használatuk a Kr. u. 2. sz.-ra és a 3. sz. első felére jellemző.¹⁵⁴ Amennyire e korszak gemmaleleteinek műhelykapcsolataiból megállapítható, származási helyük Itália lehetett. Pannoniába, ill. Gorsiumba juttatásukban Aquileia bizonyosan szerepet játszott, akár mint előállító, akár mint közvetítő központ.

A markomann háború utáni Gorsium gemmaleletei mind mennyiségben, mind minőségben elmaradnak az előző korszakéhoz képest. Úgy tűnik fel, hogy szinte kizárólag a Rajna-vidék olcsó tömegtermékei, az üvegnicolók jutottak el ide, de két jáspisgemma esetében (Kat. 2-3) felmerül az aquileiai import lehetősége is. A település 260-as pusztulása után készített, ábrázolással díszített gemmáknak már nincs nyoma, viszont előfordulnak, használatban vannak a korábbi időszakból megőrzött köves gyűrűk, ill. gemmák. A 4. sz. új,

¹⁴⁹ H. WREDE, Ägyptische Lichtbräuche bei Geburten. Zur Deutung der Froschlampen. JACr 11/12, 1968/69, 92 sk.; C. BONNER, Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian. Ann Arbor 1950, 243.

¹⁵⁰ D. GABLER, Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium. In: Gorsium Forschungen I. Székesfehérvár 1974, 66= Alba Regia 13, 1972 (1974) 66.

¹⁵¹ FITZ J., Új szerzemények. Római kőtár. Alba Regia 10, 1969, 152, Nr. 2; ZS. VISY, Die Wagarstellungen der pannonischen Grabsteine. Pécs 1997, 46, Nr. 59; FITZ J., Pannonia születése. Budapest 1999, 73, Nr. 8.

¹⁵² Vö. HAGEN 1937, Taf. 23/2, C 42.

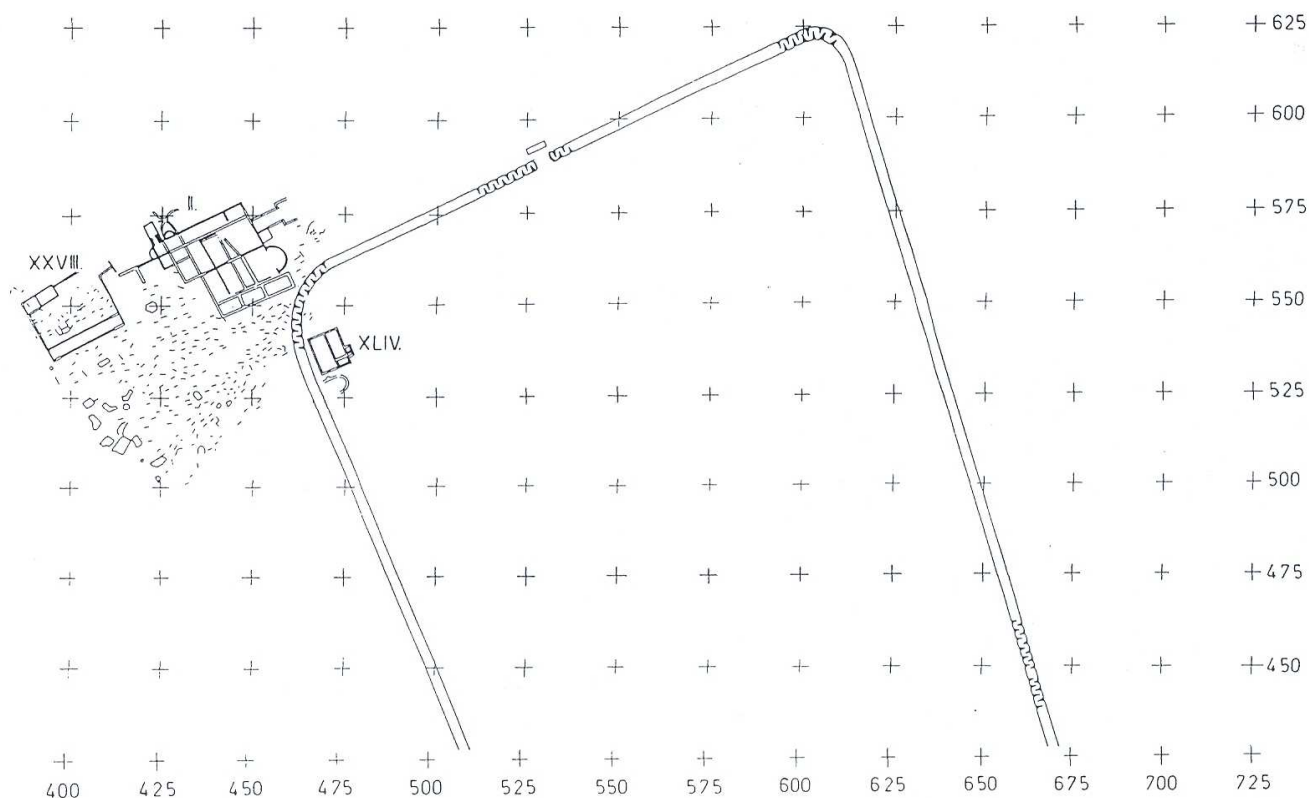
¹⁵³ ZS. BÁNKI, Forschungen in Gorsium im Jahre 1974. Alba Regia 15, 1976, 167, Nr. 94.

¹⁵⁴ I. SELLYE, Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine. Diss.Pann. II/8, Budapest 1939, 9, XV/7; B. BÓNIS É.—SELYE I., Római kori emailmunkák. Budapest 1988, 37 skk.

és talán Dél-Pannoniában vagy a Keleten előállított terméke a nagyméretű, ábrázolás nélküli réteges üvegemmák, amelyeket viszont már nem gyűrűbe, hanem díszes katonai felszerelésekbe (sisak, kardhüvely, mellvért) és használati tárgyakba (fibula) foglaltak. A 4. sz.-ban dominánssá váló keleti hatással magyarázható a békát ábrázoló ólomfüggő sírmellékletként való megjelenése is.

Area sacra

Vicus és későrómai temető

4B. Gorsiumi gemmaleletek katalógusa

A katonai tábor területe – 1. sz.

1. Őh.: SzIKM. Lsz.: 94.75.1.

Lh.: a Kr. u. 1. sz.-i tábor északnyugati árkanak aljáról, 9. ásónyom.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete és ábrázolása - a haját és szárnyát kivéve - fényezett, szélén kisebb-nagyobb darabok letörtek.

1,5 x 1,3 x 0,3 cm.

Kora: korai császárkor (klasszicizáló stílus)

Szárnyas Fortuna-Nemesis mellképe oldalról. Homloka fölött diadém, melyet feltűzött haja halántékától kezdve eltakar. Egy kontyából aláhulló csigás fürt tarkójára simul. Egyik kezével köpenyének csücskét tartja maga elé, másik kezét nyolcküllőjű kerékre helyezi. Mélyen vésett felületek, határozott, tiszta, arányos formák, a haj- és a ruhaábrázolás lineáris.

Publ.: GESZTELYI 1998, 137, Nr. 20; FITZ J., *Pannonia születése*. Budapest 1999, 76, Nr. 9; *Gorsium* Nr. 1.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 363, *AGD I/2, München* Nr. 823, *Wien I* Nr. 447, *Del. Leonis* Nr. 249, *Getty* Nr. 334, *Doliché* Nr. 104.

Az „area sacra” területe -- 2/3. sz.

2. Öh.: SzIKM. Lsz.: 74.284.1.

Lh.: az "area sacra" nyugati részén lévő csarnok (VII. épület, gyűlésterem) területén, szórvány.

Fekete jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé ívesen összetart. Felülete matt fényű, rajta kopásnyomok.

3 x 2,5 x 0,5 cm

Kora: Kr. e. 1. sz. (gömbgyöngy stílus)

Az ephesosi Artemis (Diana Ephesia) kultusz szobra szemből, fején kalathos, feje körül csavart redőzetű fátyol, felső testén rendszertelenül elhelyezett mellek. A kis gömbformájú bevésések sima felületű ruháján egész lábáig folytatódnak kétfős sorban. Oldalra nyújtott kezéből egy-egy gyapjuszalag hullik alá, melyek az alapvonal fölött három ágra bomolva végződnek. A képmezőben tükrőírással felirat: E Φ | E Σ I | Ω N. Metszése rutinos, de nem törekszik precizításra.

Publ.: FITZ 1976, 98; UŐ., *Pannonok évszázada. (Pannonia 193-284)* Budapest 1982, 75, Nr. 36; Alba Regia 17, 1979, 32, Nr. 25; Specimina Nova 1988, Nr. 15; GESZTELYI 1998, 134, Nr. 9; Bánki Zs., 125 év – 125 tárgy. Válogatás a Fejér Megyei Múzeumok gyűjteményeiből. Székesfehérvár 1998, 44.

CIGP 15, Nr. 89, *Gorsium* Nr. 2.

Említve: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*. Hrsg. S. Sahin, E. Schwertheim, J. Wagner. EPRO 66. Leiden 1978. I. 336 Nr. 36; *Getty* 131: „one of the finest examples, inscribed Ephesion, from Gorsium, now Tac in Hungary.”

A témához: H. THIERSCH, *Artemis Ephesia. Eine archäologische Untersuchung*. I. Katalog der erhaltenen Denkmäler. Abh. Ak. Göttingen, Phil.-hist. Klasse 3. F. 12, 1953; R. FLEISCHER, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*. EPRO 35. Leiden 1973.

A típushoz vö.: AGDS I/3, *München* Nr. 2172-3, 2276, 3131-2, *Del. Leonis* Nr. 421, *Getty* Nr. 352-5, DELATTE-DERCHAIN 179-183.

3. Öh.: SzIKM. Lsz.: 69.61.2.

Lh.: a cardo és decumanus kereszteződésének É-K-i sarkán (XIV. épület, vendégház), 175/775 d szelvény, 3. ásonyom.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete durván fényezett, szélein lepattogzott.

1,4 x 1,1 x 0,25 cm.

Kora: Kr. u. 3. sz.

Fortuna áll hosszú chitónban szemből, feje oldalra fordítva, haja kontyba kötve. Egyik kezében bőségszaru és lelógó köpenye, a másikban kalász és kormánylapát.

Publ.: *Gorsium* Nr. 3

A stílusához vö.: *Gorsium* Nr. 12; *Udine* Nr. 176.

4. Öh.: SzIKM. Lsz.: 66.249.5.

Lh.: a decumanus díszkutak közötti szakszán (IX. épület előtt), 220/785 a-c szelvény, 4. ásonyom, 236-206 szint.

Nicolopaszta. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart, felületén légbuborékok.

1,3 x 1 x 0,2 cm.

Jó állapotban lévő vasgyűrűbe foglalva. A karika belső felülete lapos, a külső alul az enyhén kidudorodó vállig két, onnan három egymást metsző síkra tagolódik, és a foglalat felé fokozatosan szélesedik.

Átm.: 2,25 x 2,2 cm.

Kora: Kr. u. 3. sz. első fele.

Globuson álló szárnyas Victoria oldalról, előre nyújtott kezében koszorú, a másikban vállára nyugvó pálmaág. Az elmosódó körvonalak elhasználódott matricára vallanak.

Publ.: FITZ J., *Gorsium – Herculia – Tác.* Budapest (Műemlékeink sorozat) 1973, 30. kép. Ua. Corvina, 1978, 29 kép; *Gorsium* Nr. 4.

A témához vö.: H. GUIRAUD, *La Victoire sur quelques pierres gravées d'époque romaine.* Genava 23, 1975, 127-134.

A típushoz vö.: *Bonn* Nr. 6 (nicolo), *Xanten II* Nr. 222, *Gaule* Nr. 151-3, *Köln* Nr. 116; azonos modell a gorsiumival: *Caerleon* Nr. 52, *Britain* Nr. 306-310, *Gaule* 152, *Fundgemmen* 3, Nr. 30, *Trier* Nr. 2, 21, *Brigetio* Kat. 50.

5. Öh.: SzIKM. Lsz.: 80.251.4.

Lh.: az "area sacra" keleti részén, az ebédlő (XL. épület) alatti pincében. 250/800 szelvény, 8. ásonyom, 222-156 szint.

Sárgára égett kő fehér foltokkal. Álló ovális, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart. Repedt.

1,1 x 0,9 x 0,4 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek csak a gemma körüli csonkja és néhány töredéke maradt meg.

Átm.: 2,7 x 2,5 (?)

Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Minerva áll szemből hosszú chitónban, feje oldalra fordítva, rajta sisak. Kinyújtott kezében áldozó csésze (patera), melyet egy oltár fölé tart, másik kezét földre támasztott pajzsára helyezi, mellette lándzsája. Tekintetével szemben, vállmagasságban egy csillag. Alapvonal.

Publ.: *Alba Regia* 20, 1983, 212, Nr. 124, Abb. 8. Taf. LVII; *Gorsium* Nr. 5.

A típushoz vö.: *AGD I/3*, *München* Nr. 2178, *Carnuntum* Nr. 63-67, *Bologna* Nr. 134, *Xanten* Nr. 2, II Nr. 284.

A stílushoz vö.: *Madrid* Nr. 199, *Dalmatia* Nr. 36, *Xanten* Nr. 116, *Udine* Nr. 48.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, 139, Nr. 1510, Taf. LVIII; *Wien III* Nr. 1613.

6. Öh.: SzIKM. Lsz.: 80.251.5.

Lh.: mint a Nr. 5.

Sárgára égett kő fehér foltokkal. Álló ovális, előlapja lapos, éle az előlap felé összetart. Felülete repedezett.

1 x 0,8 x 0,3 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek csak a gemma körüli csonkja és néhány töredéke maradt meg.

Átm.: 2,2 x 2,1 (?)

Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Minerva áll szemből hosszú chitónban, feje oldalra fordítva. Előrenyújtott kezében sisakja (Athéné Lémnia), a másikban lándzsája. Alapvonal.

Publ.: *Alba Regia* 20, 1983, 212, Nr. 125, Abb. 8. Taf. LVII; *Gorsium* Nr. 6.

A típushoz vö.: *Wien II* Nr. 1415 (Iuno almával), *AGD I/3* Nr. 2466 (Héra almával?), *AGD II* Nr. 219, *AGUN* Nr. 78.

A gyűrűformához vö.: *Wien II* Nr. 1451.

7. Öh.: SzIKM. Lsz.: 80.251.6.

Lh.: mint a Nr. 5.

Barnásszürkére égett kő. Fekvő ovális, előlapja lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete lepattogzott.

1,3 x 2,1 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek csak a gemma körüli csonkja és néhány töredéke maradt meg.

Átm.: 2,9 x 2,5 (?) cm.

Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Nyulat tépő sas, szárnyai felemelve, csőrében a kitépett darabok, a nyulat ábrázoló felület lepattogzott.

Publ.: Alba Regia 20, 1983, 212, Nr. 126, Abb. 8. Taf. LVII; *Gorsium* Nr. 7.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 704, *Xanten* Nr. 246, *Bonn* Nr. 5a, 81, *Köln* Nr. 62, *Debrecen* Nr. 93.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, 139 Nr. 1520, Taf. LVIII.

8. Öh.: SzIKM. Lsz.: 80.251.2.

Lh.: mint a Nr. 5.

Csontszínűre égett kő. Álló ovális, előlapja enyhén, hátoldala erősen domború, oldalai élben találkoznak.

1 x 0,8 cm.

Ezüstgyűrűbe van foglalva. Karikájának belső oldala enyhén, a külső erősebben domború, a foglalat felé fokozatosan szélesedik. Egyik oldalán a hőtől megolvadt és deformálódott.

Átm.: 2,2 x 2,7 cm.

Kora: Kr. u. 1. sz. vége.

Fejét magasra emelő, balra tekintő kakas. Alapvonal.

Publ.: Alba Regia 20, 1983, 212, Nr. 122, Abb. 8, Taf. LVII; *Gorsium* Nr. 8.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 1337-9, *AGD I/2* Nr. 2033-2036, *AGD IV*, *Hannover* Nr. 1239-1240, *Wien III* Nr. 1951.

A gyűrűformához vö.: *Wien II* Nr. 1177.

9. Öh.: SzIKM. Lsz.: 80.251.3.

Lh.: mint a Nr. 5.

Üvegnicolo. Álló ovális, pereme rézsüs, felülete a hő hatására deformálódott, légbuborékos.

1 x 0,8 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva. Karikájának belső oldala enyhén, a külső erősebben domború, a foglalat felé fokozatosan, az enyhén kiugró válltól erőteljesebben szélesedik. A foglalat körül a hőtől megolvadt és deformálódott.

Átm.: 2,2 x 2,7 cm.

Kora: Kr. u. 2. sz. első fele.

Hangya felülnézetből.

Publ.: Alba Regia 20, 1983, 212, Nr. 123, Abb. 8, Taf. LVII; *Gorsium* Nr. 9.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 1366-9, *AGD III*, *Göttingen* Nr. 486, *Britain* Nr. 711, *Wien II*, Nr. 1214, *Bucarest* Nr. 540-2, *Sofia* Nr. 218-220, *Zalau* Nr. 54-55, *Debrecen* Nr. 99, *AGUN* Nr. 236-7.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, 107, Nr. 1170, Taf. XLV.

10. Öh.: SzIKM. Lsz.: 80.251.7.

Lh.: mint a Nr. 5.

Barnásszürkére égett kő. Álló ovális, felülete lepattogzott, elrepedt.

1,6 x 1,2 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek csak a gemma körüli csonkja és néhány töredéke maradt meg.

Átm.: 2,4 x 2,8 (?) cm.

Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Feltehetően hangya felülnézetben, de csak potroha ismerhető fel.

Publ.: Alba Regia 20, 1983, 212, Nr. 127, Abb. 8. Taf. LVII; *Gorsium* Nr. 10.

A típushoz vö.: Nr. 9.

A gyűrűformához vö.: *Wien II* Nr. 1214.

11. Öh.: SzIKM. Lsz.: 86.111.2.

Lh.: az „area sacra” keleti részén (XL. épület, ebédlő), 270/825. szelvény, 3. ásonyom, 322-302 szint.

Barna jáspis. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal felé összetart. Előlapja és az ábrázolás is fényezett, hátoldala egyenetlenül csiszolt.

1,5 x 1,1 x 0,3 cm. Kora: Kr. u. 3. sz.

Iuppiter áll mezítelenül szemből, feje oldalra fordítva, kinyújtott kezében patera, a másikban jogar (sceptrum). Alapvonal.

Publ.: Alba Regia 24, 1990, 115, Nr. 122, Taf. XVIII; *Gorsium* Nr. 12.

A stílusához vö.: *Gorsium* Kat. 3, *Aquileia* Nr. 280, 799.

12. Öh.: SzIKM. Lsz.: ?

Lh.: az „area sacra” keleti részén, a LXX. épület oszlopsora előtt, 235/775. szelvény, 6. ásonyom.

Sötétvörös karneol. Álló ovális, mindkét oldala domború, melyek élben találkoznak. Felülete fényezett, metszése is, de rajta kopásnyomok.

1,1 x 0,8 x 0,25 cm. Kora: 1-2. sz.

Szakállas Aesculapius áll szemből, feje oldalra fordítva. Felső teste mezítelen, alsó testét köpeny fedi, melynek végét egyik karjára csavarva tartja. Másik kezével botját tartja, melyre fejét magasra tartó kígyó tekeredik. Alapvonal.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *Sofia* Nr. 106, *Bonn* Nr. 102, *Xanten II* Nr. 270, *Debrecen* Nr. 31, *Komárom* Nr. 24, *Carnuntum* Nr. 110-119.

13. Öh.: SzIKM. Lsz.: ?

Lh.: az „area sacra” keleti részén, a LXX. épület északi fala mellett, 280/785. szelvény, 5. ásonyom.

Sötétvörös karneol. Álló ovális, felülete domború. Fényezett, az ábrázolás is, felületén kopásnyomok.

1,3 x 0,9 cm.

Aranygyűrűbe van foglalva, melynek mind karikája, mind metszete ovális. A foglalat felé enyhén vastagodik, a gemma a karika ívébe símul. Felületén kopásnyomok, karikája megnyomva.

Átm.: 2,5 x 1,9 cm.

Kora: gemma és gyűrű egyaránt Kr. u. 1. sz.

Lépő Victoria oldalról, hosszú chitónja alul kidagad. Felemelt kezében koszorút tart, a másikban vállára támasztott pálmaágot. Alapvonal.

Publikálatlan.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 14, *AGUN* Nr. 130 skk., *Carnuntum* 359-371.

14. Őh.: SzIKM. Lsz.: 73.76.1.

Lh.: az „area sacra” északkeleti részén (XVII. épület, pódiumtemplom). 220/830 b szelvény, 6. ásonyom, 310-283 szint.

Világos vörös karneol, jobb felső részében csillagszerű zárvány. Álló ovális, előlapja enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Fényezett.

1,5 x 1,2 cm. Kora: Kr. u. 1/2. sz.

Bal felé lépő gólya. Alapvonal.

Publ.: *Alba Regia* 14, 1975, 300, Taf. III/3; FITZ 1976, XXVI. tábla; *Gorsium* Nr. 13.

A típushoz vö.: *Britain* Nr. 669, *Wien III* Nr. 1945 (csőrében gyík).

15. Őh.: SzIKM. Lsz.: 68.370.1.

Lh.: az „area sacra” nyugati terén, szórvány.

Barna jáspis. Fekvő ovális, előlapja lapos, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett.

0,9 x 1,1 cm.

Vasgyűrűbe van foglalva, melynek csak a kő körüli csonkja maradt meg.

Kora: Kr. u. 2. sz. első fele.

Hadihajó, melynek hosszan felnyúló orra és alacsonyabb tatja befelé hajlik, oldalán evezősor, mellette a vízfelszín vonala.

Publ.: FITZ 1976, XXVI. tábla; *Gorsium* Nr. 14.

A típushoz vö.: *AGD I/2* Nr. 2113, *Geneve II* Nr. 499 skk.

16. Őh.: SzIKM. Lsz.: 61.1481.1.

Lh.: az „area sacra” délnyugati részén (XXXII. Épület, háromcellás templom), 140/725 b szelvény.

Üvegnicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, peremén rézsűs, éle egyenes, erősen kopott, szélén töredezett.

1,4 x 1,1 x 0,2 cm.

Erősen korrodeált, hiányos, három darabba tört vasgyűrűbe van foglalva.

Kora: Kr. u. 2. sz. vége.

Lebegő Ceres (vagy Fides Publica), felemelt kezében gyümölcsös tál, a másikban szőlőfürt, mögötte köpenye ívesen hullik alá.

Publ.: *Gorsium* Nr. 15

A típushoz vö.: *Bonn* Nr. 77.

17. Őh.: SzIKM. Lsz.: 77.147.1.

Lh.: az „area sacra” délnyugati részén (LXXVIII. vagy XXXII. épület), szórvány.

Üvegnicolo. Álló ovális, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart. Előlapján a világos réteg lekopott, porózus, szélén töredezett, hátoldalán félköríves benyomódás.

1,3 x 1 x 0,3 cm.

Kora: Kr. u. 2/3. sz.

Jobbra lépő vadász, előre nyújtott kezében vadászsákmánya, a másikkal vállán botot tart, melynek végén kis batyu.

Publ.: *Alba Regia* 18, 1980, 183, Nr. 219, Taf. IV (Victoria?, Diana?); *Gorsium* Nr. 16.

A típushoz vö.: *Gaule* Nr. 70 (Diana?), *Köln* Nr. 64, *Wien II* Nr. 755 (vadász), *Valkenburg* Nr. 8.

Későrómai városközpont (Herculia) a korábbi területén – 4. sz.

18. Őh.: SzIKM. Lsz.: 67.288.5.

Lh.: Herculia, V. épület (2. ókeresztény basilica), 180/790 a-c szelvény, 2. ásónyom, 326-286 szint.

Réteges üveg. Két vastag sötétbarna réteg között vékony fehér sáv. Ovális, mindkét oldala lapos, széles pereme rézsús, keskeny éle egyenes. Felülete iridálódott, szélén egy darab lepattant.

Előlap 1 x 0,5 cm, hátlap 3,3 x 2,7 cm, vastagsága 1,3 cm.

Kora: Kr. u. 4. sz.

Publ.: *Gorsium* Nr. 17.

A típushoz vö.: Bud.Rég. 7, 1900, 67 skk., Arch.Ért. 20, 1900, 362 skk. (Eskü téri sisak); JPMÉ 1957, 288, I. tábla 23 (Zengővárkonyi I. temető 1. sír kapcsolótűje), *N. Fettich*, Der zweite Schatz von Szilágysomlyó. Arch.Hung. 8. Budapest 1932, 21-23. (szilágysomlyói kincs ónyxfibulája).

19. Őh.: SzIKM. Lsz.: 68.176.1.

Lh.: Herculia, XV. épület, 185/835 a-c szelvény, 4. ásónyom, kevert réteg.

Réteges üveg. Két vastag sötétbarna réteg között vékony fehér sáv. Szabálytalanul kerek, mindkét oldala lapos, éle az előlap felé összetart.

Előlap 0,8 cm, hátlap 2,2 cm, vastagsága 1 cm.

Kora: Kr. u. 4. sz.

Publ.: *Gorsium* Nr. 18

20. Őh.: SzIKM. Lsz.: 86.41.4.

Lh.: a Palatiumtól keletre (LXXII. épület), 110/770. szelvény, feltöltés.

Réteges üveg. Két vastag sötétbarna réteg között vékony fehér sáv. Ovális, mindkét oldala lapos, széles pereme rézsús, keskeny éle egyenes. Szélén egy darab lepattant.

Előlap 1 x 0,5 cm, hátlap 2,4 x 2 cm, vastagsága 0,9 cm.

Kora: Kr. u. 4. sz.

Publ.: *Alba Regia* 24, 1990, 118, Nr. 209, Taf. XVIII; *Gorsium* Nr. 19.

A katonai táborhoz tartozó vicus a központtól délre

21. Őh.: SzIKM. Lsz.: 65.367.11.

Lh.: a vicus területén, szórvány.

Vörösesbarna karneol zárványokkal. Álló ovális, mindkét oldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete fényezett, alsó részén lepattogzott.

1,7 x 1,25 x 0,2 cm.

Kora: Kr. u. 1-2. sz.

Ceres vagy Fides Publica áll szemből hosszú chitónban, feje oldalra fordítva. Felemelt

kezében gyümölcscsel teli tálat tart, a másikkban két kalászt. Alapvonal.

Publ.: *Gorsium* Nr. 20.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 565, *Carnuntum* Nr. 185-187, *Gaule* Nr. 217-225, AGUN Nr.126.

22. Őh.: SzIKM. Lsz.: 65.373.1.

Lh.: a vicus területén a 7. ház, R3, 5-6. szelvény.

Karneol, vörös. Álló ovális, előlapja erősebben, hátoldala enyhén domború, éle a hátoldal felé összetart. Felülete magas fényű, rajta kopásnyomok, felül kis darab lepattant.

1,4 x 1,1 x 0,2 cm.

Kora: Kr. u. 1. sz.

Fortuna Panthea áll szemből hosszú chitónban, szárnyakkal, sisakos feje oldalra fordítva. Előrenyújtott kezében kalász, mákfej és kormánylapát, mely lába mögé nyúlik, másik kezében bőségszaru, melynek körvonalai a szárnyak felületébe olvadva alig észrevehetőek. Alapvonal. Datierungscászárkori tömegtermék.

Publ.: Alba Regia 13, 1972 (1974), 93 Nr. 428 = *Gorsium Forschungen I* (Székesfehérvár 1974) 93 Nr. 428. E leírás szerint a gemmán pálmát tartó alak látható és bronzgyűrűbe van foglalva, a lsz. tévesen 64.373.1; *Gorsium* Nr. 21.

A típushoz vö.: AGUN Nr. 28 (további analógiákkal).

A késői (Margittelepi) temető Herculia déli részén

23. Őh.: SzIKM. Lsz.: 64.37.2.

Lh.: Margittelepi késő római temető, 245. sír. További mellékletei: 3 csontkarperec töredéke, nyakláncához tartozó ezüst kapocs, világoszöld bikonikus gyöngy, vaskarperec töredékei.

Karneol, sötétvörös. Fekvő ovális, mindkét oldala lapos, éle a hátoldal elé összetart. Felülete fényezett.

1 x 1,4 x 0,3 cm.

Kora: Kr. u. 1. sz.

Balra lépő madár (papagáj?), előtte (babér)ág. Alapvonal.

Publ.: FITZ 1976, XXVI. tábla; *Gorsium* Nr. 22.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 1301-1302, *AGD III*, *Braunschweig* Nr. 160, *Göttingen* Nr. 516; *Getty* Nr. 303; *Bologna* Nr. 109; *Napoli* Nr. 275; *The Hague* Nr. 462; *Gaule* Nr. 770.

24. Őh.: SzIKM. Lsz.: 61.1664.1; elveszett.

Lh.: Margittelepi késő római temető, 78/79. sír, két egymás fölött, nem egy időben eltemetett gyermekcsontváz.

Ólom, kerek, melyhez az ólomból formált akasztó csatlakozik.

2,5 x 2 cm.

Kora: Kr. u. 4. sz.második fele.

Az akasztó irányába tekintő béka felülnézetből domborúan ábrázolva.

Említve: *Acta Arch.* 24, 1972, 170, Abb. 64. B 10; 183 függő Nr. 10; 210, Tab. 14. Nr. 51; *Alba Regia* 17, 1979, 32, Nr. 27.

Publ.: *Balácai Közlemények* 7, 2000, Nr. 6; *Gorsium* Nr. 23.

A típushoz vö.: SÁGI 1981, 28 skk., Grab 56, Abb. 13, 15; CAMBI 1974, Nr. 11. Mindkettő üvegből és ZOHN felirattal.

Lelőhelyük pontosan nem ismert

25. Őh.: SzIKM. Lsz.: 70.169.1. Lh.: *Gorsium*.

Üvegnicolo. Fekvő ovális, felülete lapos, pereme rézsüs. Porózus, világos rétege lekopott.

1 x 1,2 cm.

Bronzgyűrűbe van foglalva. Karikája belül lapos, kívül enyhén domború, a foglalat felé erőteljesen kiszélesedik. Felülete erősen korrodeálódott.

Átm.: 2 cm.

Kora: Kr. u. 2/3. sz.

Balra lépő oroszlán. Alapvonal.

Publ.: GESZTELYI 1998, 139, Nr. 29; *Gorsium* Nr. 24.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 84-85.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, 109, Nr. 1197, Taf. XLVI; *Wien III* Nr. 2804.

26. Öh.: SzIKM. Lsz.: 72.137.1. Lh.: *Gorsium*.

Üvegnicolo. Fekvő ovális, felülete lapos, pereme rézsüs, a szélén repedezett.

0,9 x 1,1 cm.

Ezüstgyűrűbe van foglalva, melynek alsó fele hiányzik. Karikája belül lapos, kívül domború és hatszögű. Kihegyesedő vállától a fokozatosan szélesedő karika felületét 5-5 barázda tagolja, melyek közül a két szélső kifelé, a következő kettő befelé forduló ívben záródik a lapka felőli végükön.

Átm.: 2,7 cm.

Kora: a gemma Kr. u. 2. sz. első fele, a gyűrű Kr. u. 3. sz. első fele.

Balra futó kutya, hátsó lábánál alapvonal.

Publ.: *Gorsium* Nr. 25.

A típushoz vö.: AGUN Nr. 209.

A gyűrűformához vö.: HENKEL 1913, 53, Nr. 386, Taf. XIX; 61, Nr. 445, Taf. XXIII; *Del. Leonis* Nr. 386; *Sofia* Nr. 113.

27. Öh.: SzIKM. Lsz.: 68.372.1. Lh.: *Gorsium*.

Réteges üveg. Felül vékonyabb világoskék, alul vastagabb barna réteg, kerek.

Átm.: 2,9 cm, vastagsága 0,5 cm.

Kora: Kr. u. 4. sz.

Publ.: *Gorsium* Nr. 26.

Gemmalenyomatos edénytöredékek

28. Öh.: SzIKM. Lsz.: 61.314.1.

Lh.: II. régió, 7. munkahely, mélység: 80-140 cm.

Töredék: 5,4 x 4,2 x 1,3 cm; gemmalenyomat: 1,2 x 1,4 cm.

Szürke kerámia, mindkét oldala fényezett. A töredéken ugró oroszlán vagy griff látható. A bal szélén még egy kisebb lenyomat részlete tűnik föl.

Kora: Kr. u. 1. sz.

Publ.: *Gorsium* Nr. 27.

29. Öh.: SzIKM. Lsz.: 66.15.22.

Lh.: *area sacra*, XIV. épület (vendégház).

Töredék: 4,9 x 6,1 x 0,8 cm; lenyomat: 1,6 x 1,2 cm.

Barna színű edény függőleges peremének töredéke, a vállnak megfelelő részen gemmalenyomat. Ábrázolása nagyon elmosódott, az sem ismerhető fel, hogy az ülő alak nő vagy férfi. Támla nélküli széken ül, egyik kezével hátranyúlva megtámaszkodik, a másikat maga elé tartja, és bizonyára fog benne valamit. Hasonló ülő alakként leggyakrabban Iuppitert és Mercuriust ábrázolják gemmákon, de az előbbi nem ülőhelyére támaszkodik kezével, hanem joga rá, az utóbbi pedig nem széken, hanem sziklán ül. Hasonló testtartásban széken

(trónon) ülve Déméter-Ceres jelenik meg gemmákon, aki előrenyújtott kezében két kalászt tart (ld. *Aquileia* Nr. 554-562, AGD I/3, *München* Nr. 2507-8).

Kora: Kr. u. 2. sz.

Említve: *Alba Regia* 17, 1979, 211 Nr. 272.

Publ.: *Gorsium* Nr. 28.

30. Öh.: SzIKM. Lsz.: 76.66.2.

Lh.: *area sacra*, XIV. épület (vendégház), 160/820. szelvény, 4. ásonyom, 299-266 szint.

Töredék: 5 x 4,7 x 0,8 cm, lenyomat: 1,6 x 1,2 cm.

Ua., mint az előző töredéken.

Publ.: *Alba Regia* 17, 1979, 211 Nr. 272, Taf. XXI; *Gorsium* Nr. 29.

31. Öh.: SzIKM. Lsz.: 95.58.3.

Lh.: katonai tábor, déli kapu, 205/685. c-d szelvény, 4. ásonyom.

Töredék: 4,3 x 6,8 cm; lenyomat: 1,2 x 0,9 cm.

Drag. 37. típusú edény oldalának töredéke. Felső részén levélkoszorú, alatta függőlegesen kettős választóvonalak, melyek felül rozettában végződnek, a metópékban kettős félkörív (stilizált girland) fölött gemmalenyomat, melyen Venus Victrix látható szokásos testtartásában: háromnegyed hátulnézetben áll mezítelenül, oszlopra támaszkodó karjában lánczsa, előrenyújtott kezében sisak, lábánál pajzs.

Kora: Kr. u. 2. sz.

Publ.: *Gorsium* Nr. 30.

Összefoglalás

Északkelet Pannonia négy legjelentősebb gemmalelőhelyéről

A Magyar Nemzeti Múzeum gemmagyűjteményének kiértékelésekor a pannoniai lelőhelyű darabok alapján lehetőség nyílt bizonyos területi sajátosságok megállapítására, mint pl. a katonaság és a gemmaleletek összefüggése, az egyes motívumok gyakorisága és jelentése, a császárkori gemmák terjesztési körzetei (ld. AGUN p. 10 skk., GESZTELYI 1998, 42 skk.). A legjelentősebb lelőhelyek anyagának vizsgálata során az is bebizonyosodott, hogy még ha joggal beszélhetünk is ún. császárkori koinéről, azaz tematikai és stílusbeli homogenitásról, minden egyes település esetében megállapíthatók sajátos vonások. Ebben nyilván a véletlennek is szerepe van, hisz az egykor használt gemmáknak csak töredéke ismert előttünk, és egy-egy újabb lelet mindig módosítja a kialakult képünket. Ez leginkább arra figyelmeztet, hogy a messzemenő következtetések levonásával nagyon óvatosnak kell lennünk. A megállapítható különbségeket azonban elemeznünk kell, és keresnünk a lehetséges összefüggést az adott településre vonatkozó eddigi ismereteinkkel. Ehhez igyekeztünk megtenni az első lépést Észak–Kelet Pannonia legjelentősebb leletcsoportjainak a feldolgozásával.

Brigetio

A leletek mennyiségének köszönhetően itt a leggazdagabb a tematikai sokféleség, így a leginkább itt volt megvalósítható, hogy párhuzamot vonjunk az istenábrázolások további plasztikai emlékeivel, valamint a feliratokon való előfordulásukkal. Ez sok esetben hozzájárult a gemmaábrázolások jelentésének pontosabb megértéséhez, más esetben viszont bebizonyosodott, hogy a gemmáknak megvan az előbbiekkal párhuzamba nem állítható, szuverén képi világa. A gemmák többsége a temetők területén került elő, de csak nagyon ritkán ásatás révén, így a pontos leletösszefüggések ismeretlenek maradtak, egykori tulajdonosaikra csak elvétve van adatunk.

Brigetióra alapvetően a császárkori koiné konvencionális témái jellemzőek, ezen belül is elsősorban a limes menti katonai központokban kedvelt erőt, hatalmat, győzelmet kifejező istenalakok és jelképek. Ennek manifestálódását láthatjuk a Caracalla ábrázolások gyakoriságában is. A közkeletű témák dominanciáját azzal magyarázhatjuk, hogy a gemmák zöme a 2. századból, ill. a 3. sz. első feléből származik, tehát a legnagyobb tömegtermelés időszakából, ami a témák univerzalizálódását hozta magával.

Aquincum

Bár harmadannyi gemma sem származik innen, mint Brigetióból, tematikájukban mégis több különlegesség található. Ebben bizonyosan szerepet játszik az a körülmény, hogy köztük előfordulnak késő hellenisztikus és koracsászárkori, valamint 3-4. sz. fordulója körüli darabok is. A leletek több mint fele ásatásból származik, így ismertek a leletösszefüggések. Különösen érdekes ez a sírmellékletek esetében, mert ebből megállapítható, hogy a korai gemmák többsége 3-4. századi sírokból származik, tehát hosszú időn keresztül megőrzött darabokról van szó.

Aquincumban a gemmák felhalmozódása a 3. században ment végbe, ami összefügghet a város provincia központ szerepével. Ez nagyobb lehetőséget biztosított mind a katonai, mind a polgári karrierre. Így erre az időszakra kialakulhatott egy jómódú kereskedő és földbirtokos réteg. Itt sikerült megfigyelni olyan gemmákat, melyek a 3-4. sz. fordulója körül készültek, olyan időszakban tehát, amikor alig van adatunk új gemmák készítéséről. Ezek kivétel nélkül üvegöntvények. Közülük kettőről is megállapítható volt, a gyűrű anyaga és az ábrázolás témája alapján, hogy kifejezetten szepulchrális célból készültek, férfiak számára, túlvilági útvalóul.

Intercisa

Ez a harmadik, Aquincummal egyenrangú gemmalelőhely a limes mentén. A leletkörülmények is hasonlóak: nagyobb részük ásatásból származik, és elsősorban sírokból. A feltárásukra vonatkozó dokumentáció viszont nagyon hiányos, így értékelhetőségük körül sok a bizonytalanság. A gemmák időrendje egyenletesen oszlik meg a késő hellenisztikus kortól a 4. sz. elejéig. Ez alól csak egy sajátos csoport, az ún. kettős-csatornájú üveg-kameók jelentenek kivételt (11 db) a 3. sz. második felében. Érdekes módon ilyenek Aquincumban egyáltalán nem fordulnak elő, Brigetióban is csak egyet ismerünk. A korai gemmák is szinte kivétel nélkül 3-4. századi sírokból származnak, tehát régi darabokat őriztek meg, vagy használtak fel újra. Intercisában – Aquincumhoz hasonlóan – ugyancsak előfordul néhány unikális darab. A témák összességéből viszont az derül ki, hogy míg Brigetióban és Aquincumban a katonai jellegű témák domináltak, addig Intercisában az idilli élet témakörének jut nagyobb szerep.

Gorsium

Pillanatnyilag a leggazdagabb gemmalelőhely, mely nem a limesen fekszik, és az egyetlen, ahol valamennyi gemma ásatásból származik. Így egyedül itt volt értelme annak, hogy a gemmákat lelőhely szerint csoportosítsuk. Két darab kivételével a település területéről

származnak, elsősorban annak központjából. Közülük 6 db egy raktárkészlethez tartozott, a többit tulajdonosaik elvesztették. Lakosai lényegesen szerényebb anyagi helyzetűek voltak, mint a limes menti városokban, a Severus kori gazdasági fellendülés itt nem érezte hatását, ennek tudható be, hogy a gazdag ékszermellékletekkel ellátott sírok teljesen hiányoznak. Gorsiumban a konvencionális témák a jellemzőek, ezen belül pedig a jó megélhetést biztosító istenek és jelképek a gyakoribbak.

II. Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon

1. Bevezetés

Az antik gemmák újrafelhasználása a középkori Európában

Az antik gemmametszés utolsó virágkora a Kr. u. 4. század volt. A gemmák iránti széleskörű keresletnek ekkor már vége szakadt, készítésük visszaszorult a császári udvarra. Így vált ekkor a glyptika kifejezetten udvari művészetté, mely hozzátartozott az uralkodói reprezentációhoz. Másfelől a társadalom tehetős rétege az új divatú, díszes aranygyűrűkbe rendszeresen 1-2. századi gemmákat foglaltatott bele, minthogy ezekhez már könnyebben hozzá lehetett jutni, mint az újakhoz. Viseletük státusz—szimbólum lett a késő antik arisztokrata társadalomban.

A 6-7. században az előkelő öltözék részét képezték a díszes fibulák, melyekbe ugyancsak antik gemmákat foglalt a longobárd elit. Ezek előfordulnak magas rangú Merovingok sírjaiban is. A kor kereszténysége a klasszikus emlékeket saját hagyománya élő részének tekintette. A gemmák szemükben az egyház és Krisztus magasztosságát emelték: megjelentek Krisztus trónján, keresztjén (*crux gemmata*), öltözékén, kíséretének tagjain. A földi hatalom jelvényéből a mennyei hatalom jelvénye lett.¹⁵⁵

A 7-10. század között, különösen a Karolingok idején a legtöbb gemmát a liturgikus kellékek és az ereklyetartók díszítésére használták fel.¹⁵⁶ A templomok és monostorok nemcsak vallási, hanem világi hatalommal is rendelkeztek, a társadalom előkelői és az uralkodók adományokkal halmozták el őket. E periódus leginkább figyelemre méltó emléke a Bresciában őrzött Desiderius kereszt. A hagyomány szerint a longobárdok utolsó uralkodója adományozta Bresciában a maga alapította Benedek-rendi kolostornak 753-760 között. A nagyméretű felvonulási kereszt felületén összesen 211 gemma van elhelyezve, melyek egy részét a koraközépkorban készítették, bizonyítva ezzel, hogy nemcsak felhasználói, de előállítói is voltak az ékköveknek.

A felhasznált gemmák nagyobb részét valószínűleg antik sírokból, egykori települések területéről gyűjtötték össze. A 8. század végétől azonban megjelentek rangosabb, értékesebb darabok is, melyek Róma császári udvarából kerülhettek az új

¹⁵⁵ Ld. *Gemme dalla corte*.

¹⁵⁶ A. Krug, *Antike Gemmen an mittelalterlichen Goldschmiedearbeiten im Kunstgewerbemuseum Berlin*. Jb. Berliner Museen 37, 1995, 103-119 további irodalommal.

fővárosnak, Constantinopolisnak a kincstárába, majd pedig onnan Nyugat-Európába. Ez összefügghet a Karolingok intenzívebbé váló keleti kapcsolataival, mely során nemcsak technológiai ismeretek, hanem értékes tárgyak is eljutottak nyugatra. Az antik gemmák liturgikus kellékekbe való befoglalására azonban Bizáncban nem találunk példát. Európa új királyi dinasztiái valószínűleg szükségét érezték annak, hogy adományaikkal kifejezésre juttassák szimbolikus kötődésüket az antik uralkodói pompához.

Az értékes gemmák beszerzésének forrásai voltak még az antik nemesfém szobrok és edények, melyekből erőszakkal távolították el az ékköveket. Egy ilyen jelenetet őrzött meg a monzai dóm falfreskója, melyen Teodelinda királynő meglátogatja a mestereket, akik szétszedik a pogány szobrokat, hogy az új bazilika felszereléséhez aranyat és gemmákat gyűjtsenek.¹⁵⁷ Az értékes tárgyak zsákmányolását a vizigót vezér, Alarik kezdte el az 5. század elején Rómában, és az így felhalmozódott kincsek bizonyára átkerültek az újabb uralkodói udvarok kincstáraiba.

Nehezen megválaszolható kérdés, hogy az újrafelhasználók törődtek-e a rajtuk látható pogány ábrázolásokkal, és ha igen, hogyan értelmezték azokat. Erre a kérdésre kereste a választ E. Zwierlein-Diehl a kölni Háromkirályok ereklyetartóba foglalt gemmák vizsgálatával.¹⁵⁸ Az aranyból és ezüstből a 12. sz.-ban készült, háromhajós bazilika formájú ereklyetartót 304 db vésett gemma díszíti. Ezeknek lehetséges keresztény értelmezésével foglalkozik a kiváló gemmakutató, kiindulva E. Panofsky azon megállapításából, hogy a 11-13. sz. folyamán minden klasszikus alkotást kereszténynek értelmeztek. Természetesnek vélték, hogy a császárnő ábrázolások valójában Szűz Máriával, a császárábrázolások pedig Krisztussal azonosak. A Lothar kereszt középpontjában pl. egy Augustust ábrázoló cameo van elhelyezve. Az ún. Nagy Francia Kameo Iulius-Claudiusi dinasztia tagjait ábrázoló jelenetét sokáig úgy értelmezték, mint József egyiptomi diadalát.

Néhány példa az átértelmezésben határokat nem ismerő fantáziára. Az ereklyetartó legszebb ékköve az ún. Ptolemaiosz cameo volt. (El is lopták a 16. sz.-ban, ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzik.) Ezen II. Ptolemaios és II. Arsinoé portréi láthatók. A kameót a 13. sz.-ban leíró Albertus Magnus azonban egy harmadik fejről is említést tesz, mely teljesen fekete és szakállas, szerinte egy aithiopsz (valójában az uralkodó sisakját díszítő Pán-portréről van szó). A 8. sz.-tól kezdve alakult ki az a szokás, hogy a 3 királyokat életkor

¹⁵⁷ *Gemme della corte*, tav. I.

¹⁵⁸ *Dreikönigenschrein*, ld. még *Engraved Gems: Survivals and Revivals*. Ed. by Clifford Malcolm Brown. *Studies in the History of Art* 54. Symposium Papers XXXII. Washington 1997.

és borszín szerint megkülönböztették egymástól, kifejezésre juttatva ezzel azt is, hogy a 3 földrészt képviselik: Ázsiát, Afrikát és Európát. Így lett Menyhért öreg, Gáspár fiatal, Boldizsár pedig fekete. Az ereklyetartó domborműveinek fő jelenetében ábrázolt három királyok imádása - ahonnan nevét is kapta - érthetően vezetett ahhoz a gondolathoz, hogy a fölötté elhelyezett díszes kameo ugyancsak a 3 királyokat ábrázolja.

A Ptolemaiosz-kameótól jobbra, ugyancsak egy kameón a trónoló Nero látható Iuppiter jelvényeivel, jogarral és sassal, vele szemben Agrippina, aki koszorút tart felé. Iuppiter vagy az uralkodó ábrázolását sassal a keresztények Szent János evangélistaként értelmezték, az őket koszorúzó Victoriát pedig angyalként. A Ptolemaiosz-kameótól balra elhelyezett nagyméretű gemmán az ülő Venusszal szemben Mars áll, közöttük repülő Amor tart koszorút Venus feje fölé, egy másik Amor pedig jobbjánál látható. Az előbbi értelmezések ismeretében ezt a jelenetet is tekinthették úgy, mint a Mária elé járuló egyik királyt, a koszorút tartó Amort angyalnak, a karjánál lévő pedig a kis Jézusnak.

Más esetben a tükrébe tekintő Venust minden aggály nélkül Máriával azonosították, nem törődve meztelenségével. Sőt, az Énekek éneke egyik dicséretével még összhangban lévőnek is találták: *Tota pulchra es amica mea et macula non est in te* (4:7). A tükröt Mária egyik attribútumának tekintették, ez volt az ún. Arma Virginis. A lorettói litánia megszólításai között szerepelt a „*speculum veritatis*” is. Ha mellette még medence szélén álló galambok is voltak, ez csak kiteljesítette a szimbolikát, minthogy a galambok is Mária jelvényei közé tartoztak, miként Venusnak.

A Hercules oroszlánbőr köpenyét magán viselő Omphalét Keresztelő Szent Jánosnak tekintették, a három fej kombinációját pedig - melyben legtöbbször Szilénosz vagy szatír maszk volt - a Szentháromság ábrázolásának. Két egymás mellett álló Fortuna az angyali üdvözlés, a felemelt jobbal álló Sol (Napisten) áldást osztó Krisztus, a fején lévő sugárkoszorú pedig a dicsfény. Ennek az értelemnek a megerősítésére gyakorta még egy keresztet vagy egy nimbust is véstek föléje. A fa alatt kratér szélén álló papagájokat ábrázoló gemmát egy kereszt középpontjában helyezték el. A keresztény értelmezők a borvegýtő edényt nyilván medencének tekintették, mely Krisztusnak, mint „*fons vitae*”-nek a szimbóluma, a papagájokat páváknak, melyek a galambokkal váltakozva jelentek meg a keresztény szimbolikában, a fát pedig az élet fájának, mely a kereszt szimbóluma is, és gyakran kapcsolódott össze a forrás jelképével. Egy számár hátán ülő Szilénoszt, akit egy szatír kísért, Franciaországban három apát is úgy használt pecsétlőként 1245-1260 között, mint Krisztus Jeruzsálembe való bevonulásának jelenetét.

A szerzőnő végső megállapítása ezek után az, hogy a Háromkirályok ereklyetartón a gemmák nemcsak a színes ékkövek díszítő szerepét töltötték be, hanem ábrázolásaikkal a műkincs keresztény gondolatvilágának kifejezéséhez is hozzájárultak. A gemmák összeválogatója és elrendezője munkáját tudatosan, korának gondolkodásmódja szerint végezte - még akkor is, ha a rendelkezésünkre álló források hiányossága miatt ennek minden részletét nem tudjuk megfejteti.

A gemmák elterjedésének növekedése a 12-13. század folyamán bizonyára összefügg a keleti kereskedelmi kapcsolatok erősödésével, valamint a zarándokutakkal és a keresztes hadjáratokkal. Ennek a folyamatnak drasztikus betetőzése volt Konstantinápoly 1204-es elfoglalása és kirablása a keresztes hadak részéről. A 16. századtól fokozatosan felhagytak a kegytárgyak ékkövekkel való díszítésével. A gemmák gyűjtése egyre inkább úri passzióvá vált.¹⁵⁹

A gemmapecsétek használatának kialakulása a középkori Európában és Magyarországon

Az antik gemmák (intagliók) eredeti funkciója a pecsételés volt. Használatuk, különösen a római császárkorban, a társadalom minden rétegére kiterjedt. Hivatalos iratok, szerződések és magánlevelek tömege készült az ókor folyamán, melyeken a szerződő felek, vagy a levelek írói pecsétlenyomatukat elhelyezték. A pecsétek puha anyagának védelmére terjedt el a császárkorban az emailos fedelű fémkapszulák használata. Az aljukon lévő lyukakon fűzhatték át az okiratokat lezáró zsinegeket. Okiratot bronz- vagy viaszostáblára is írhattak. Az előbbieket jól ismertek a katonai diplomák révén. A fából készült viaszostábla kivételes esetekben maradt meg. Több ilyen került elő az erdélyi Verespatak (Alburnus Maior) aranybányájának üregeiben, ahová tulajdonosaik valószínűleg háborús események miatt rejtették el. Az egyik tábla esetében mind a hét pecsét, ha rossz állapotban is, de megmaradt, és ha nem is könnyen, de még ábrázolásuk is felismerhető.¹⁶⁰ Ez egy rabszolgalányra vonatkozó adás-vételi szerződés, ezt hitelesítette a hét tanú. Dátuma: 139. március 17.

¹⁵⁹ Im 16. Jahrhundert verschwinden Gemmen aus dem sakralen Bereich, man beginnt sie als Zeugnisse der Antike zu studieren und zu sammeln. E. Zwielen-Diehl, Von der Schatzkammer des Claudius zum Reliquiar des René d'Anjou. Zum Claudius-Kameo der Stiftung Merz. In: Im Glanz der Götter und Heroen. Meisterwerke antiker Glyptik der Stiftung Leo Merz. Hsg. D. Willers und L. Raselli-Nydegger. Mainz am Rhein 2003, 39.

¹⁶⁰ Leírásukat ld. AGUN App. II.

A 3. század közepétől a gemmakészítés fokozatosan visszaszorult, aminek egyik oka a korábbi pecsételési szokás megváltozásában keresendő: az agyaglenyomat helyett a tartósabb ólomlenyomatra (plombálás) tértek át, amit már fogóval készítettek (bullotérion). A gemmák visszaszorulása az ékszerviseletben valószínűleg az általános elszegényedés következménye is volt.

A Karolingok használták fel először az antik intagliókat pecsételésre, főleg a portréábrázolásokat,¹⁶¹ melyeket idővel saját képmásukkal cseréltek föl, és nevüket is bevésítették a fém pecsétnyomóba. A pecséthasználat további nagy koraközépkori terjesztői a bizánci császári kancellária és a pápai udvar voltak. Nyugaton a viaszpecsét, Bizáncban a fémpecsét (arany, ólom), a pápai kancelláriában az ólompecsét terjedt el.¹⁶² A 9. századtól először a főpapi körökben vált divattá a pecséthasználat, a 10. századtól a világi előkelőknél is. A 12-13. századtól az oklevelek egy vagy több pecséttel való megerősítése megszokott módjává vált a *hitelesítés*nek nemesek, városok, céhek, polgárok, olykor még parasztok körében is.¹⁶³ A nemesség körében a pecsétgyűrűk használatának elterjedése a keresztes hadjáratok után vette kezdetét (HLATKY 20). A gemmapecsétek 13. sz.-i elterjedését általában Bizánc 1204-es elfoglalásával hozzák összefüggésbe, amikor is a város kirablásával sok gemma kerülhetett az európai kincstárakba.¹⁶⁴ Valójában azonban a gemmapecsétek használata korábban elkezdődött Nyugat-Európában, a gemmák beszerzéséért pedig egyáltalán nem kellett Bizáncba menni, hisz egész Nyugat-Európában, különösen Itáliában, tömegével fordultak elő antik gemmák. Használatuk — legalábbis ékkövekként — folyamatosan megfigyelhető a korai középkorban, ahogy erről fentebb szoltunk. Mindemelllett Konstantinápoly kirablása, és az onnan nagy mennyiségben hozott reprezentatív kivitelű gemmák lökést adhattak a gemmahasználat elterjedésének. J. Roman¹⁶⁵ több mint 700 gemmapecsétet ismert a középkori Franciaországból. P. Demay¹⁶⁶ 309 gemmapecsétet említ, melyek közül 181 már a 12. sz. vége és a 13. sz. vége között használatban volt. Használói többek között 30 apát, 17 érsek és püspök, 14 apátság és székesegyház, 36 kanonok.

A római kori gemmák középkori gyűrűkbe való foglalásának szokása Magyarországon ugyanúgy kialakult, mint a Szent Római Birodalom különböző részeiben, még ha némi

¹⁶¹ HLATKY 20.

¹⁶² BERTÉNYI 280-281.

¹⁶³ Ld. Kumorovitz, Pecséthasználat.

¹⁶⁴ Wentzel 1953, 342.

¹⁶⁵ J. Roman, Manuel de Sigillographie française. Paris 1912, 277.

¹⁶⁶ P. Demay, Inventaire des sceaux de l'Artoise. Paris 1877.

késéssel is.¹⁶⁷ A 12. sz. második, és a 13. sz. első felében néhány király alatt az uralkodó pecsétgyűrűjét nem az oklevélen függő pecsét hátoldalába, hanem az előlap mezejébe nyomták be *ellenőrző pecsét*ként (III. István, III. Béla, Imre).¹⁶⁸ A 13. sz. első felében világi személyeknek csak akkor volt saját pecsétjük, ha valamilyen közhivatalt töltöttek be. (Kumorovitz, Pecséthasználat. 50)

A magyar *vármegyék*nek a középkorban nem volt pecsétnyomójuk. Az első megyecímer csak a XV. sz. végén jelent meg, a megyei pecséthasználatot pedig 1550-ben rendelték el. Addig a tisztségviselők - főispán, alispán, szolgabírák - saját pecsétjeikkel erősítették meg kiadványaikat.¹⁶⁹ Pecsétjeik kialakításánál felhasználhatták nemzetségi címereiket, a királyság jelvényeit (pl. kettőskereszt), pusztán *jelképes*, *emlémaszerű ábrázolásokat* (liliomos vagy állatalakos pecsétgyűrűk) vagy pénzekről átvett ábrázolásokat (pl. *agnus dei*, emberalak).¹⁷⁰ Az ideiglenes jellegű megyei hatóságok pecsétjeire kezdettől jellemző volt a gyűrűspecsétek viszonylag nagy száma. Míg a királyi kancelláriák, az egyházi és országos méltóságok nagypecsétjeik mellett csak kisegítő, ill. titkos pecsétként használtak gyűrűt, az oklevéladók legalacsonyabb rétegében ez volt a leginkább elterjedt pecsétforma. (Lovag 236)

A már kialakult családi címer, és az antik motívumok közötti kapcsolatkeresésre jól illusztrálható példával rendelkezünk Mátyás király esetében. A Hunyadiak címerében szereplő, csőrében gyűrűt tartó holló igen hasonlított a császárkori pénzérméken és gemmákon egyaránt gyakori, csőrében győzelmi koszorút tartó sashoz. A Mátyás udvarába elszegődött olasz humanista, Antonio Bonfini ezt a Hunyadiak római eredetének tárgyi bizonyítékaként tárta az uralkodó elé.¹⁷¹ Mátyás vonzalmát a római régiségek iránt jól mutatja, hogy Beatrix meg akarta szerezni neki Fr. Gonzaga mantovai kardinális érem- és kameo gyűjteményét, mely Lorenzo Medicihez került zálogba.¹⁷² Mátyásnál ugyan eddig nem bukkantunk gemmapecsét használatára, fiánál, Corvin Jánosnál viszont igen. A debreceni levéltárban három oklevelén, melyekben a város szabadságjogait megerősítette, gyűrűs

¹⁶⁷ G. Hiebaum, Gemmensiegel und andere im Steinschnitt hergestellte Siegel des Mittelalters. Veröff. des Historischen Seminars der Univ. Graz 1931; H. Maué, TECTA LEGE - LECTA TEGE. Boreas 5, 1982, 172 skk.; A. Krug, Antike Gemmen und der Zeitalter Bernwards, in: Bernward und der Zeitalter der Ottonen. Ausstellungskatalog. Hildesheim 1993 Bd. 1, 165 skk.

¹⁶⁸ Szentpétery 69, 112,

¹⁶⁹ Szentpétery 149, Bertényi 287.

¹⁷⁰ Szentpétery 237, Lovag 235.

¹⁷¹ Rerum Hungaricarum libri 3, 9, 302; Ritoókné Szalay Ágnes, A római feliratok gyűjtői Pannoniában. In: Pannonia Regia, 322, 329.

¹⁷² Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. I-II. Budapest 1966, 302 sk.

pecsétjének három különböző típusa fordul elő. Az egyiken az oldalról ábrázolt sas fejét hátra fordítja, csőrében koszorút tart, előtte pedig pálmaág látható (1503. jún. 8, Kat. 65). Ez bizonyosan antik gemma. A másik ehhez hasonló típus, de a sas mintha magas oszlopon állna, alakja az előbbinél karcsúbb (1498. nov. 22, Kat. 55). Ez antik minta alapján készülhetett, de a madár alakja már a hollóhoz jobban hasonlít. A harmadikon a már ismert Hunyadi címer jelenik meg, az előre tekintő, csőrében gyűrűt tartó holló, címerpajzsba helyezve, lábánál viszont leveles ág látható, ami nincs a Hunyadi címerben, tehát az antik mintából vették át (1500. szept. 27, Kat. 116). Az oklevelek kiadási dátumai nem arra mutatnak, hogy ezek a pecsétek az idők folyamán fokozatosan nyerték volna el végső alakjukat, hanem inkább arra, hogy egyszerre, egymással párhuzamosan használták őket.

Eredetiben fennmaradt középkori gemmapecsétek Magyarországon

A Magyar Nemzeti Múzeum Középkori gyűjteményében több ilyen gyűrű fordul elő,¹⁷³ vagy ismert régebbi leírásokból, rajzokból.¹⁷⁴ III. Béla és felesége, Antiochiai Anna 1848-ban feltárt sírjában a király jobb mutatóujján vésett arabfeliratos gránátköves gyűrű volt, felesége pedig szirén ábrázolású cabochon gránátköves gyűrűt viselt. Utóbbit a korábbi publikációk antik eredetűnek tartják,¹⁷⁵ az antik szirénábrázolásoknál azonban nem fordul elő a halfarokban végződő alsó test, hanem csak a nőfejjel, ill. női felsőtesttel kombinált madáralak.¹⁷⁶

Ma már csak leírásból és rajzokról ismert az egykori Andrassy-gyűjtemény egyik aranygyűrűje, mely körirata szerint Sándor, váradi püspöké (1219-1230) volt. Egy kitűnő minőségű zafirkő van belefoglalva, melynek portréját Hlatky (48) istennőnek vagy mitológiai alaknak véli, és a görög gemmavésés fénykorából származtatja. Valójában Constantinus-kori, amit a női hajviselet egyértelművé tesz, és valószínűleg Constantinus feleségét vagy lányát ábrázolja. A püspök II. András kíséretében megjárta a Szentföldet, elképzelhető, hogy az ékkövet ennek során kapta vagy vásárolta, de az is elképzelhető, hogy kereskedők hozták Magyarországra.¹⁷⁷

¹⁷³ E. F. Vattai, Középkori titkos pecsétgyűrű. A secret medieval signet ring. *Folia Arch.* 14, 1962, 125-131; *Hlatky* 48 T. III/41, vö. *AGUN Nr.* 37, 57, 204.

¹⁷⁴ Vattai 126, 54 ábra; *Hlatky* 63.

¹⁷⁵ *Hlatky* 47: A gyűrű Bizáncban készült, de a belefoglalt gránát a görögök gemma-vésésének legfényesebb korszakába esik, vö. Vattai 126.

¹⁷⁶ E. Hofstetter, Seirenes. *LIMC* VIII (1997) 1093 skk.

¹⁷⁷ *Hlatky* 48, Vattai 126.

Hlatky (49) azon állítása, hogy a gemmák foglalása Magyarországon a 15. századig csak elvétve fordult elő, és az előbb említett gyűrű talán az egyetlen darab, amelynek birtokosát és pontos keltezési idejét is ismerjük, kutatási eredményeink alapján jelentős módosításra szorul. A Magyar Nemzeti Múzeum egy 1960-ban megszerzett, bizonytalan eredetű gemmás gyűrűje kapcsán már Vattai E. gyarapította ez irányú ismereteinket. A 13. sz.-i pecsétgyűrűn — melybe ugró oroszlánt ábrázoló antik gemma van foglalva (AGUN Nr. 204) — a körirat megnevezi a pecsét funkcióját: S(igi)LL(um) SECRETI. Ezeket a magánjellegű kisebb pecsétet kevésbé fontos ügyekben, továbbá levelezésnél önálló pecsétként, de egyoldalú pecsétet hátoldalára ütve ellenpecsétként is használták. (Vattai 128) A titkos pecsét újabb vélemény szerint az oklevelek lezárására szolgált, később bővíthetett a funkciója általános pecsételésre. (Bertényi 286)

A múzeum középkori gyűjteményét áttekintve Vattai (126 sk.) még két további antik gemmás pecsétgyűrűt talált, melyek köriratából használóik neve és megközelítő keltezésük (14. sz.) is megállapítható. Az egyik Ladislausnak, Bosznia bánjának a pecsétje lehetett), a másik Johannes fiáé, Nicolausé (ld. I. tábla).¹⁷⁸ A nevek mögött húzódó személyek kiléte homályban maradt, de az első esetben legalább fény derül magas társadalmi pozíciójára. Az előbbi gyűrű lelőhelye Fonyód (Somogy megye), az utóbbi pedig Kiss Ferenc 19. század első felében létrejött gyűjteményéből származik.

A Nemzeti Múzeum antik gemmáinak közelmúltban történet publikálása során még három hasonló darab vált ismertté (ld. I-II. tábla),¹⁷⁹ melyek körirata világosan utal 13-14. sz.-i használatukra, használóik személye azonban nem ismert. Ezek közül kettő az *Ave Maria* formula olvasható, mely nem tartozik a gemmával díszített titkos pecsétgyűrűk gyakori feliratai közé.¹⁸⁰ Az egyiknek ennek folytatása a nehezen megfejthető: *VHIS*, melynek egyik lehetséges feloldása: *V(irgo) H(umil)IS*. Mária *humilitas*-a Lukács Evangéliumában (1, 48) jelenik meg az Erzsébetnél tett látogatás során, Máriának az üdvözlőszavakra adott válaszában. A *humilis* jelző gyakran előfordul a középkori Mária-himnuszokban, pl. Guerric d'Igny-nél, Clairvaux-i Szt. Bernátnál, Sziénai Szt. Bernardinnál,¹⁸¹ valamint a rímes psalteriumokban.¹⁸² Sőt, ünnepe is van július 17-én: *Humilitas Beatae Mariae Virginis*.¹⁸³ A

¹⁷⁸ AGUN Nr. 37., 57.

¹⁷⁹ AGUN Nr. 5, 147, 249.

¹⁸⁰ Bővebben ld.: A. Krug—Gesztelyi T., Egy állítólagos Silvanus—felirat. AntTan 41, 1997, 195-198 = Germania 76, 1998, 319-322.

¹⁸¹ Caelius Dalmatius, Mariophilus Seraphicus. Romae 1954 (non vidi); Puskelly M., Máriát dicsérje lelkünk (Gelobt sei Maria). Budapest 1994.

¹⁸² G. M. Dreves, Gereimte Psalterien des Mittelalters I. Leipzig 1900, 154 Str. 19; 159 Str. 19; 191 Str. 44; II. Leipzig 1901, 80 Str. 30; 244 Str. 31.

¹⁸³ Enchiridion Liturgicum. Concinnavit P. Radó. Romae-Friburgi Brisg.-Barcinone 1966, S. 1359.

rövidítés egy másik feloldási lehetősége, ha a nem egészen világosan felismerhető H betűt N-nek olvassuk, mégpedig: V(e)N(erabil)IS. A *venerabilis* jelző a liturgiában, a Graduáléban fordul elő többször is ebben a formában: *benedicta et venerabilis es*.¹⁸⁴

A másik pecsétlő érdekessége, hogy egy etruszk skarabeus van belefoglalva (AGUN Nr. 5). Különös módon az AVE MARIA GRA felirat a pecsétlő hátoldalára van írva, míg az előlapon a pecsét tényleges meghatározása áll: + S(igillum) IANEE CO(mi)T(i)S. A hátoldal felirata, mely a skarabeus domború háta miatt pecsételésre nem volt használható, fohász vagy ima szerepét tölthette be. További példa hasonló felíratra a Chestertoni Lovel Tamás pecsétlője, melyen az előbbi formula teljesen ki van írva: *Ave Maria gratia plena*.¹⁸⁵

A harmadik pecsétlő köriratán az utóbbi előlapjához hasonlóan ez áll: + SIGILLUM COMITIS (AGUN Nr. 147). Hosszú használatára utalhat, hogy a foglalat felülete erősen megkopott. Eredetükre vonatkozóan semmi biztosat nem tudunk, mivel mindhárom régiségkereskedőtől származik, kettő Plank J.-tól (AGUN Nr. 5, 147), a harmadik Rosenberger A.-tól. Ha a pecséthasználók személyét megállapítani nem is tudjuk, a comes megjelölésből arra következtethetünk, hogy az Árpád kor előkelő rétegéhez tartoztak.

Az oklevelek tanúsága szerint a gyűrűs pecséteknek az esetek többségében nem volt körirata. A Nemzeti Múzeum gyűjteményében 12 antik,¹⁸⁶ továbbá 13 antikizáló gemma van 15-16. századi gyűrűbe foglalva.¹⁸⁷ Nagy valószínűséggel ezek mindegyikét használták is pecsételésre, egykori tulajdonosaikról viszont semmit sem tudunk, mert a 18-19. sz. folyamán létrejött gyűrűgyűjteményekben maradtak fenn. Csak néhány szerencsés eset van, amikor a fennmaradt gemmás gyűrű egykori használóját is pontosan ismerjük. Hlatky két ilyet említ. Az egyik Fülöp nádor (1322-1327) pecsétje, melyen "leeresztett szárnyú, hajlított csőrű madár leveles ágon áll".¹⁸⁸ Ez a korai császárkorban gyakori motívum a bőség szimbólumok közé tartozott, és amit ábrázol, az nem más, mint egy papagáj (vö. Kat. 13). Megválasztása nyilván azzal függ össze, hogy a Drugeth család címerében 8 rigó volt. Chele fia, János pecsétgyűrűjén (Hlatky 55) visszakunkorodó farkú skorpió látható. Hlatky szerint e ritka motívum használatának talán az a magyarázata, hogy birtokosa e jegyben született, készítőjéről pedig azt állapítja meg, hogy jól ismerte a címerábrázolás szabályait. Ez a

¹⁸⁴ Ez a szöveg már a legkorábbi magyar kódexekben előfordul, vö. *Kühár F.*, Mária-tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában (Die Maria-Verehrung in der heimatischen Liturgie des 11-12. Jh.). Budapest 1939, S. 14.

¹⁸⁵ *Britain p.* 285 M 11.

¹⁸⁶ AGUN Nr. 22, 38, 53, 80, 89, 91, 96, 129, 141, 225, 248, 258.

¹⁸⁷ AGUN Nr. 305, 308, 310-317, 331, 336, 344

¹⁸⁸ Hlatky 53, IV. tábla 44.

motívum az antik gemmákon egészen mindennapos volt, és ugyanezzel az ikonográfiával (vö. Kat 14). Rendszerint sárga jáspisba vésték, és viselésével védelmet reméltek a skorpiócsípéssel szemben. A nagy valószínűséggel antik gemma középkori felhasználóját persze már motiválhatta az ábrázoláshoz fűződő személyes kapcsolata is.

Ugyanekkor a földbirtokosok és jómódú polgárok ékszerkészleteiben is megjelentek a gemmás gyűrűk. Oklevelekben nem egyszer szerepelnek hozomány vagy örökség részeként: Dees Jánosnál (DL 36402, 1519. okt. 18.), Kapi Sándor feleségénél (DL 64482, 1491. márc. 13), a Warda-i testvéreknél (DL 92705, 1525. aug. 19.). A régészeti leletek is nyújtanak hasonló példát. A budapesti Egyetemi Könyvtár 1874-ben folyó alapozásánál 15-16. sz.-i magyar arany és ezüst ékszerek, pénzérmék kerültek elő, melyeket feltehetően a mohácsi vészt követően rejtettek a földbe.¹⁸⁹ A kincsleletből származik két karneollal, egy praserrel és egy ónixszel berakott aranygyűrű.¹⁹⁰ Az egyik (AGUN Nr. 336) gyűrű formája teljesen egyezik a kora császárkoriakéval, foglalatát gyöngysordíszítés veszi körül. A világos sárga karneolba vésett, rövid kivágású portré istenné avatott császárt ábrázol sugárkoronával fején (ld. II. tábla). A fiatalos sima arc és a hajábrázolás a korai császárkor klasszicizálását idézi. A szenvedélyes profil ettől teljesen idegen. Az összevont szemöldök caracallai, a nyitott száj pedig hellenisztikus vonás. A másik gyűrű (AGUN Nr. 225) széles lapos karikája és foglalatának keretelő díszai alapján nyilvánvalóan nem antik. Sötétvörös karneoljában római császárkori téma jelenik meg apró hiányosságokkal. A sas egyik lába befejezetlen maradt és az alapvonala is hiányzik. A farok tollak fölött emelkedő, rendkívül leegyszerűsített legiójelvény (signum) a szokásostól eltérően nem ismétlődik meg az átellenes oldalon. Ezek a hiányosságok azonban egy császárkori gemmametsző számlájára is írhatók.

Egy másik 16. sz.-i kincslelet Erdélyben, a Kolos megyei Kispetriben került elő. Ennek ezüst ötvösmunkái között egy rómainak vélhető aranygyűrű is volt (AGUN Nr. 308). Igen használt állapotára vall, hogy foglalatának keretelő mintája néhol a kopottságtól teljesen eltűnt, karikája elvékonyodott, meggörbült és eltört (ld. II. tábla). Formája hasonló a kora császárkori gyűrűkéhez. Karneolonyx kövén egy lendületesen előrelépő mezítelen alak látható, egyik kezét magasba emeli, felső karjáról köpeny hullik alá, melynek végét másik kezében tartja. Ebben a kezében görbe pálcához hasonló, meghatározhatatlan tárgy van. Lába előtt az alapvonalon egy buzogány áll. Az alak mozgása és fegyvere alapján a részeg Hercules ábrázolására gondolhatunk. Profilja, felismerhetetlen attribútuma, lebegő köpenye, felemelt

¹⁸⁹ ArchÉrt 8, 1874, 15; 12, 1878, 122. 72.

¹⁹⁰ AGUN Nr. 225, 336, 52, 58.

kézfejének formája olyan jellegzetességeket mutatnak, melyek a 16-17. században nagy mennyiségben előállított lapislazuli és karneol gemmáknál figyelhetők meg (AGW III p. 25).

2A. Okleveleken fennmaradt magyarországi antik gemmapecsétek

A kutatás előzményei

Magyarországon már a 19. században felismerve jelentőségüket, Csánki Dezső írt róluk először részletesebben 1887-ben. „Gemma-pecséteket a XV. század közepe óta kezdenek nálunk sűrűbben használni. Eleinte inkább csak a főpapok s egynémely főúr – élnek vele. Ez időben azonban, a XV. század végén s a XVI. elején, már a megyei kiadványokon is elő-előfordul. A művelődés, a szép iránti érzék, a mint születik s nő, – ugyanazt az utat követi, a melyet a hatalom: felülről halad lefelé. A gemma-pecsétek az olasz renaissance nálunk is folyvást erősödő szellem-áramlatának hátramaradt nyomai. Az ókori görög és római világ tanulmányozása Olaszországban a mindennapi életet is átható erővel lépven fel, eme plasztikus metszésű, bájos ókori maradványok összegyűjtése, vásárlása, utánzása is rohamosan elterjedt. Hazánkban is mihamar feltűnik s annyira hódít, hogy nemsokára a családi czímerek helyét is elfoglalja s pecsét gyanánt a köz- és magánokiratoknak – a középkor eme legféltettebb kincseinek – hitelesítő, szentesítő erőt kölcsönöz.”¹⁹¹ A későbbiekben is említik az antik gemmákat, ha egy-egy oklevél kapcsán a kutatók keze ügyébe került, de csak sommás megállapításokig jutottak el. „Az antik gemmák a középkorban minden tekintetben nagy becsben tartottak: az intaglio pecsétnyomó használata állandó.”¹⁹²

Az antik gemmapecsétek középkori használatával sem a hazai, sem a nemzetközi kutatásban eddig behatóan nem foglalkoztak. Ennek magyarázata igen egyszerű: a középkorosok nem ismerik az antik gemmák képi világát, az ókorosok pedig nem jutnak el vagy hozzá a középkori gemmapecsétekhez. Sajnálatos módon az oklevéltárak kiadói a gemmapecséteket nem tartották említésre méltónak, így ezekben hiába is kutatnánk utánuk. Jó példa erre Szentpétery Imrének az Árpád-kori királyi okleveleket feldolgozó Kritikai jegyzéke, amely a legkritikább esetben tér ki a pecsétekre. Külön tanulmányokban dolgozta fel a királyok pecséthasználatát, de a forráskiadványt nem szerelte fel részletes pecsétteni

¹⁹¹ CSÁNKI 55.

¹⁹² Ghyczy P., Turul 43, 1929, 105.

leírásokkal. A sorozat folytatója, Borsa Iván már figyelemmel volt erre. Igaz ez a pecséteket elhanyagoló szemlélet a korábbi és későbbi munkák legtöbbszörére is, a pecsétek részletezését általában nem tekintették az oklevelek szerves részének, csak általánosságban utalnak a megpecsételésre. A múlt századi pecsétmásolat-gyűjtemények létrehozása is elősegítette a pecsétek önálló tárgyként való kutatását, ami egyedül a művészettörténetben hozott előrelépést.

A levéltárak szigorú használati rendje pedig nem teszi lehetővé, hogy az okleveleket tömegével nézzük át gemmapecsétek után kutatva. Igazán eredményes tehát csak a két tudományterület együttműködése lehet. Az oklevéltárak készítése során kellene valamennyi pecsétről leírást adni, ideális esetben a hozzáértő szakembert a meghatározásba bevonni, és így készíteni el publikálásukat. Mivel a középkori okleveleket ma már csak fényképen lehet kutatni, és az oklevéltárakat készítők nem tekintik feladatuknak, hogy az oklevél külső leírásához az eredetit is megnézzék, a pecsétek továbbra is a háttérben maradnak.

Az 1990-es évek első felében megjelent néhány publikáció, melyek számomra is nyomra vezetőek voltak a gemmapecsétek felfedezéséhez. A Magyar Országos Levéltár pecsétkiállításaihoz készült katalógusokban, különösképpen a Mátyás-koriban Bándi Zsuzsanna külön fejezetet szentelt a gemmapecséteknek.¹⁹³ Igaz ugyan, hogy az ábrázolások meghatározására nem vállalkozott, de fontos támpontot adott a további kutatáshoz azzal, hogy regisztrálta magát a tényt: antik gemma lenyomata, vagy mitológiai alak, mitológiai jelenet. Hasonlóképpen figyelemfelkeltő szerepet játszhat a Pannonia Regia kötet, mely a 329. oldalán két oklevelet ír le éppen a rajtuk előforduló gemmapecsétek miatt, hogy ezzel az antikvitás továbbélését illusztrálja hazánk területén. Megemlíthetünk még egy válogatást az esztergomi Főegyházmegyei Levéltár pecsétjeiből, melyben két antik gemmapecsét bemutatása található (Nr. 115-116), méghozzá jó minőségű ábrákkal együtt.¹⁹⁴ Az ábrázolások meghatározása persze itt is ókoros közreműködését igényelte volna.

Jószérivel el is mondtunk mindent, ami e témakörben rendelkezésünkre áll. A továbblépést a gemmapecsétek összegyűjtéséhez két pecsétmásolat-gyűjtemény tanulmányozása tette lehetővé. Az egyik az, melyet Kumorovitz Bernát hozott létre, és a BTM Középkori Osztályán található. A jól áttekinthető gyűjtemény használatában Spekner Enikő nyújtott készséges segítséget, és látott el további jó tanácsokkal, amit e helyen is megköszönök neki. A másik, az előzőnél nagyobb másolatgyűjtemény az MTA

¹⁹³ BÁNDI 1991, 57--150; BÁNDI 1993, 107-142.

¹⁹⁴ Ld. HEGEDŰS.

Művészettörténeti Kutató Csoportjánál jött létre a magyarországi középkori pecsétek módszeres publikálása céljából. Ennek eredményeként ebből két kötet meg is jelent,¹⁹⁵ és egy további elkészítése is folyamatban van a királyi pecségekről. Itt Wehli Tünde segítségével volt nélkülözhetetlen munkámhoz, amiért neki tartozom köszönettel. Magát a gyűjteményt kedvezőtlen elhelyezése miatt sajnos nem tudtam módszeresen végignézni. Tájékozódásként a leírókartonokat tanulmányoztam át, melyek aztán ötleteket adtak ahhoz, hogy mely okleveleknek nézzek utána, vagy a másolatgyűjtemény mely fiókjaiba nézzek bele. A kartonok leírásaiból azonban korántsem volt mindig egyértelmű, hogy antik, vagy középkori gyűrűs pecsétről van-e szó. De még így is ez volt a legtermékenyebb forrás az adatgyűjtéshez. Az oklevelekre vonatkozó adatok ellenőrzésében, kiegészítésében Rácz György volt folyamatosan segítségemre, aki a pecséttulajdonosokra vonatkozó tudnivalókkal, rövid regesztákkal egészíti még ki a katalógust, hogy a középkor irányából is teljessé téve a vizsgálatot önálló kötetként megjelenjen.

Az teljesen világossá vált a gyűjtés folyamán, hogy teljességre törekedni hiábavaló igyekezet. Ígéretesnek látszik a vidéki levéltárak anyagának vizsgálata is, amint Esztergom példája mutatja. Próbaképpen a debreceni levéltárban is tájékozódtam, de itt sem volt semmilyen támpont a gemmapecsétekre vonatkozóan. A gyűrűspecsétekre utaló adatok arra vallottak, hogy csak kevésre lehet számítani. Végül két gemmapecsétre bukkantam, mindkettő Corvin Jánosé (Kat. 55, 65), melyeknek az összevetése a Hunyadi család címerével (Kat. 116) tanulságos példával szolgált a középkori pecséthasználatra vonatkozóan.

Jelen kötetben 140 gemmapecsétet adunk közre a katalógusban. Közöttük szerepelnek kis számban antikizáló motívumok (13), ill. antikizáló portrék (19) is annak illusztrálására, hogy az antik gemmák iránti kereslet meghaladta a kínálatot, ill. hogy ezek ihlető hatást gyakoroltak a középkori és reneszánsz gemmametszőkre. Biztosak vagyunk abban, hogy későbbi kutatással ez a szám – akár jelentősen – bővíthető lesz, de reményeink szerint már ez a mennyiség is alkalmas arra, hogy ennek alapján áttekintést adhassunk arról, hogyan illeszkednek be ezek a darabok az antik gemmákról eddig kialakult rendszerbe és milyen szerepet játszottak a magyarországi pecséthasználatban.

¹⁹⁵ A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján. Szerk. *Bodor I.* Budapest 1984; *Takács I.*, A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Budapest 1992.

A gemmák datálása és ábrázolásai

A korai, azaz *Kr. e. 4—2. sz.* közötti időszakból csak egész csekély számban fordulnak elő gemmák (5 db). A legkorábbi, valószínűleg 4. századi a bika hátára ugró oroszlán jelenete (1473, Kat. 23). A mykénéi kor óta kedvelt témája ez a görög művészetnek. Gyakoribb az, hogy szarvasra támad az oroszlán, és az áldozat térdre rogyik súlya alatt. Itt a bika mintha meg sem riadna a támadástól, oly nyugalommal lépdél tovább. A pecséttulajdonos magas egyházi és diplomáciai hivatalt töltött be, és dalmáciai származású lehetett. További három korai gemmán (*Kr. e. 3-2. sz.*) hérószok jelennek meg, akik különösen az etruszk glyptikában voltak kedveltek. Az amphoráját lehajolva tartó Hercules (1475, Kat. 25) mind kompozíciójával, mind stílusával — a buzogánynál megfigyelhető gömbgyöngy formák — bizonyosan etruszk eredetű, feltehetően skarabeusz formájú volt. Symoni Mátyás pecsétjén a lépő alak részletei felismerhetetlenek, így csak tartásából lehet Philoktésészre következtetni (1508, Kat. 73). Mindszenti Péter nyújtott ovális pecsétjének felületén a részletek világosak, de a jelenet pontos analógiája nem ismert. Valószínűleg a trójai háború fontos eseményét láthatjuk rajta: a várkapu előtt rezignáltan ülő harcos a sebesült Achilleus lehet, akinek már nem jutott osztályrészül, hogy a város elfoglalásában részt vehessen (1510, Kat. 78). A felső mezőben lévő betűk a gemma egykori tulajdonosának nevére utalhatnak.

Gereczi András pecsétjén a korai római glyptika hellénizáló csoportjának egy bravúros kompozícióját láthatjuk (1526, Kat. 108). Egy lovas katona, bizonyára egy ünnepelt hadvezér, ágaskodó lován hátulról látható. A ló teste így szinte eltűnik, csak hátsó lábai, és a katona bal válla fölött oldalra hajló feje látható. A hős büszke tekintete az ellenkező irányba fordítva profilból jelenik meg. Az utóbbi 3 pecsét tulajdonosa egyszerű közember volt, a gemmák eredete csak Itália lehet, de Dalmácia területére már az ókorban is eljuthattak. Mivel valamennyit a 15. sz. utolsó és a 16. sz. első harmadában használták, kiválasztásukban szerepet játszhatott az antik tárgyak iránti érdeklődés alapján kialakuló tájékozottság, és a különlegesebb darabok beszerzésére való törekvés.

A *Kr. e. 1—Kr. u. 1. sz. első fele* időszakára már tekintélyesebb mennyiség, kb. 30 db helyezhető. Természetesen a század közepén nem lehet éles határt húzni, ezért gyakran a tematikai csoportosítás alapján különítettük el a *Kr. u. 1. századi* darabokat. Ide helyeztünk 3 sisakos női mellképet, melyek *Kr. e. 1. sz. végi* datálása mellett komoly érvek szólnak, de egészen hasonló stílusban megjelennek hasonló mellképek a 4. századi pénzérméken és kontorniát érméken is nyilvánvalóan az 1. századi minták alapján. Az érméken bizonyosan Dea Romát ábrázolták, az 1. századi gemmákon inkább Minervára gondolhatunk. A sisakos

főben középkori használói persze férfigarcot is láthattak, ahogy e pecsétek legújabb kori leírói is. Bizonyára ezzel függ össze, hogy megjelenik korai királyi pecséten (1214, Kat. 4) és Kanizsai Miklós főúrnál (1485, Kat. 34). Kevésbé érthető viszont, hogy miért választotta egy prépost ezt az ábrázolást (1458, Kat. 21). A győzedelmes Róma kifejezője a klasszikus mintát követő jelenet: Victoria áldozati állatot vezet (1511).

A rövid kivágású, hátul kontyba fogott hajú Apolló-fő a görög glyptikából került a rómaiakhoz, és vált kedveltté a korai császárkorban nem kis mértékben Augustus valláspolitikájának köszönhetően. Várdai Mátyás (1488, Kat. 40) pecsétjén nagyon szépen kidolgozott példányát látjuk, mely valószínűleg görög műhelyből származik. Ugyancsak az igényes darabok közé tartoznak a lantot tartó, ünnepélyes hosszú ruhában megjelenő Apollón Kitharódos típust (1490, Kat. 43), valamint a mezítelen, oszlopra támaszkodva bőségszarut tartó Apollót (1494) ábrázoló gemmák. Utóbbi érdekesség, hogy ritkán előforduló típus, Claudius kori spártai pénzérméről ismert, és talán a Spártában tisztelt Apollón Karneios ábrázolása. Mindhárom jó ízléssel kiválasztott gemma, és egész más gondolatvilágot tükröznek, mint a fegyveres Minerva mellképek.

Amor (Erós, Cupido) a leggyakoribb istenalak, kilenc pecséten fordul elő. Ez összhangban van antik népszerűségével, különösen a korai császárkor gemmáin gyakori. A hellenisztikus művészetben nőtt meg az érdeklődés iránta. A szepesi dékánkanonok pecsétjén egy jól ismert hellenisztikus nagyszobrászati alkotás jelenik meg miniatürizálva (1514, Kat. 86). Amor egy idős kentaur karjait hátrakötözi, ami azt jelenti, számára a szerelem kínzó rabságot hoz. A kanonok bizonyára értette a célzást. A pillangó alá fáklyát tartó Amor három pecséten is megjelenik (1499, 1504, 1516, Kat. 56, 66). Az első kettő kidolgozása a megtévesztésig azonos, ugyanakkor hűvös, ha nem volna teljesen más tulajdonosuk. Így viszont azt állíthatjuk, hogy bizonyosan ugyanattól a kiváló mestertől származnak, aki nagyon finom plaszticitással formálta meg a telt gyermekalakot. A jelenetnek nem pusztító, hanem spirituális értelme volt: a pillangó a lélek jelképe, melyet a tűz megtisztít a ráakódott bűnöktől. Igényes munka Tarczai Miklós pecsétje is, melynek ábrázolása sziklán ülő Ámor, amint horgászszákmányát maga elé emeli (1504, Kat. 67). Ennek is megvan a keresztény konnotációja, amennyiben a *piscator hominum*-ra gondolhatunk. Ennek ellenére az előbbi 4 pecsét egyikét sem egyházi személy használta. A további Amor ábrázolások a korai császárkor tömegtermékének körébe sorolhatók. Gyakran jelentek meg egymással játszó, birkózó gyermekeként oly leegyszerűsítetten ábrázolva, hogy az avatatlan szem már nem is ismeri fel őket. Furcsa, hogy ezt éppen egy prépost használta (1458, Kat. 20). A lépő Amor alakja annyira elmosódó, hogy csak tartásából következtetünk kilétére (1490, Kat. 44).

Gazdag e korai időszakhoz köthető mitológiai és mondai alakok köre (8 db), és valamennyi jó minőségű munkának tekinthető. Demeter erdélyi püspök pecsétjén (1374) az alvó Rhea Sylviához lépő Mars alakja látható. Ebből a frigyből született Róma alapítója, Romulus. Vajon felismerte-e a püspök a jelenetet, és párhuzamba állította-e Mária történetével? A kalocsai prépost pecsétjén (1480, Kat. 30) igen formás hippocampuson kecsesen ül egy Néreis, esetleg maga Thetis, és a fiának készült pajzsot az állat csavarodó halfarkára támasztva tartja. Werbőczy két különböző pecsétjén is Herculest láthatjuk, de egyik sem gyakori típus (1517, 1524, Kat. 90, 104). Mondhatni, hogy az egyedi darabok igényességével vannak kidolgozva. Ha nem is szembeszökően, de mindkettőn az oroszlánbőr köpeny árulja el az ábrázolt alakot. Joggal merülhet föl a feltételezés, hogy tulajdonosa nem véletlenül választotta mindkétszer ugyanazt a hőst jelvényéül. Kétszer fordul elő a tragikus sorsú Meleager/Meleagros alakja is, de nem egyazon személyhez kapcsolódóan. Az egyik különösen finom plaszticitással van kidolgozva, részletei is jól felismerhetők, jó műhelyből származó munka (1488, Kat. 38). A másik ritkább típus, és nehezebben felismerhető részletei a meghatározást bizonytalanná is teszik (1521, Kat. 98). Még inkább bizonytalan Czereni Márk pecsétjének a meghatározása, mivel a felső része hiányzik (1514, Kat. 88). Az alak tartásából és attribútumából Narcissusra lehet gondolni, de hogy erre gondolt-e a plébános is, aligha tudhatjuk meg. Az előbbihez hasonlóan a ritkább ábrázolások közé tartozik Oedipus és a szfinx jelenete (1513, Kat. 84). Az itt látható, riadtan hátráló testtartásra nem ismerünk további példát gemmán. A pecséttulajdonos közrendűnek látszik.

A mindennapi életből vett jelenet három gemmán fordul elő. Közülük kettőt királyi tanácsos használta Gorusában kiadott oklevélen a 15. sz. utolsó évében. Egyiken ülő vagy guggoló helyzetben dolgozó szobrász hermát készít (1499, Kat. 57). Görnyedt testtartása az etruszk hagyományt őrző késő köztársaság kori stílusra vall. A másik gemmán hadigálya látható (1499, Kat. 58), rajta három pajzzsal, dárdával felszerelt katona erősen leegyszerűsített alakja ismerhető fel. A harmadik Bornemisza János alkincstartóé volt, ennek a témája a legérdekesebb (1490). Rajta az alexandriai és a campaniai művészetből jól ismert humoros nílusi jelenetek szereplője, egy pigmeus krokodil hátán ül. Unikális darab, gemmán nem ismerjük párhuzamát.

Tematikailag egy csoportba sorolhatjuk a többnyire szárnyas keveréklényeket (4 db). Kidolgozásuk is arra vall, hogy a Kr. e. 1./Kr. u. 1. sz. fordulója körüli évtizedekben készülhettek. A nyújtott ovális gemmán megjelenő karcsú szárnyas hippocampus különös figyelmet érdemel újrafelhasználója miatt is (Kat. 5). Magas rangú udvari méltóság helyettese (alnádor) volt igen korai időszakban (1235). Magas egyházi és világi tisztséget egyaránt

betöltött a szárnyas Pégasost ábrázoló pecsét tulajdonosa, de már a 16. sz. elején (1515, Kat. 89). Ugyancsak ebből az időszakból való egy Perényi családból való főnemes ülő szfinxet ábrázoló pecsétje (1522, Kat. 99). A szárnyas oroszlán-griff pecsét jelentősége abban áll, hogy a legkorábbi (1440, Kat. 18), melynek polgár volt a tulajdonosa. A korai oroszlán ábrázolások közé tartozik az, mely Újlaki Lőrinc kései (1517) pecsétjén jelenik meg. Korábban (1490) a herceg Bonus Eventust ábrázoló pecsétet használt.

Az ábrázolások utolsó témaköre a bőségszimbólumok, melyek ugyancsak a korai császárkorra voltak jellemzőek. Jellegzetesen Augustus kori bőségszimbólum a capricornus, azaz a bak csillagkép ókori formája: csupán mellső része kecske, hátsó fele pedig halfarokban végződik (1507, Kat. 72). Mellette a pálmaág a császár valamelyik győzelmére utal. Hasonló bőségszimbólumokat, pl. kalász, mák, papagáj, melyeket egy kéz is tarthat, ahogy két gemmapecséten látható (1468, 1475, Kat. 22, 28). Használoik az ország két ellenkező szegletében laktak, egyikük délnyugaton, Körös megyében, másikuk északkeleten, Ung megyében.

A Kr. u. 1. sz. közepe előtt készült gemmákról általában azt mondhatjuk, hogy Pannonia vagy Dacia területén ritkán fordultak elő. Ha egyáltalán a korabeli Magyarország területéről származtak, akkor leginkább az Adria parti Dalmácia jöhet számításba. Kerülhettek természetesen a szomszédos itáliai vagy görög területekről is Magyarországra. Bár használatuk leginkább az ország déli részén terjedt el, eljutottak olyan északi területekre is, amelyek sohasem voltak római fennhatóság alatt.

A *Kr. u. 1. sz. 2. felétől a 3. sz. elejéig* tartó időszakból származtatható a középkorban újrafelhasznált gemmák többsége, kb. kétharmad része. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a Magyarország területén kialakult római provinciákba leginkább ezek jutottak el, így helyben is felelhetők voltak a római romterületeken és temetőikben. A másik magyarázata az, hogy erre a korszakra esett az egész birodalomban a gemmák tömegtermelése, így ebből a periódusból is maradt fenn a legtöbb gemma.

Az ide sorolt gemmák tematikájában változás figyelhető meg a korábbiakhoz képest, amennyiben túlsúlyra jutnak az ülő és álló istenalakok. A trónoló Iuppiter, egyik kezében jogarral, a másikban paterával, háromszor fordul elő. Különösen szép rajzolatú a tihanyi konvent pecsétjén, melyen a lábánál álló sas is felismerhető (14. sz. eleje, Kat. 11). A legkorábban megjelenő egyházi pecsétek közé tartozik. Cékei János pecsétjének érdekessége (1490, Kat. 42), hogy az isten szakálltalan ifjúként jelenik meg, ami ritkaság, de ismerünk hasonlót Pannoniából (*AGUN Nr. 71, 73*). Kerecseny Pál, szlavóniai vicebán pecsétjének darabos istenalakja mutatja leginkább a felületes kivitelezés következményét (1524, Kat.

105). Furcsa fejfedője semmiképp sem antik. Ha nemcsak a papírfelület gyűrődéséről van szó, akkor azt kell feltételeznünk, hogy antik minta alapján a 16. sz. elején készítették a pecsétet, és a középkori fejviselet így kerülhetett rá. A jobb felső szélén pontsor fedezhető fel, ami vagy a gyűrű, vagy a fémtypárium kerete lehet. Van még néhány ülő alak, melyeknél attribútum nem ismerhető fel, ezért meghatározásuk bizonytalan (1483, Kat. 31). Farkasich Tamás pecsétjén (1509, Kat. 74) a nőalak tartásából lehet Ceresre következtetni.

Minerva (Athéna) apjánál, Iuppiternél kedveltebbnek mutatkozik, mert őt pecséten fordul elő, de ha ezekhez hozzáadjuk a fentebb említett mellképeit, akkor ő a leggyakrabban előforduló istenalak. Bizonyára azért volt ilyen népszerű, mert fegyveresen ábrázolták. Ugyanakkor a pecséttulajdonosok közül kettő rangos papi személyiség volt (apát: 1450, Kat. 19, ill. prépost: 1488, 1490, Kat. 41), míg további kettőé ispán. Az ábrázolások közül a legkorábbi típust az oldalról ábrázolt lebegve lépő Minerva jelenti (1509, Kat. 75). Ennél figyelhető meg a leggondosabb kidolgozás is: gazdag ruharedőzet, alul a légáramtól kiöblösödő chitón, kecses testtartás. Egy esetben jelenik meg attribútumként a kezében tartott Victoriola (beregi ispáné: 1521, Kat. 97). A többi esetben a szokványos fegyverek és a kézben tartott patera fordul elő (1450, 1488, Kat. 19, 39). Ikonográfiailag közel áll Minervához Dea Roma, aki Hagymás Miklós várkapitány(?) pecsétjén látható (1491, Kat. 46). A fegyveres istennő ritka attribútuma a kezében tartott olajág, mely a győzelemmel teremtett békére utal. Hasonló gondolatot fejez ki Victoria a pálmaággal. Feltűnő, hogy ő csak egy pecséten fordul elő (1273, Kat. 9), holott a császárkorban a leggyakrabban ábrázolt istenek közé tartozott, és keresztény átértelmezése is igen kézenfekvő volt (ld Kat. 110, 111). A korai, 13. századi gemmapecsétek közé tartozik, tulajdonosa az ország északi részében volt birtokos. Venus Victrix, a fegyverekkel megjelenő szerelemistennő — megint csak jellegzetesen római szemlélet — két 15. sz. végi Kőrös, illetve Valkó megyei előkelő nemes pecsétjén fordul elő (1475, 1483, Kat. 24, 32).

Mercurius az előbbtől eltérő gondolatvilágot testesít meg: a kezében tartott pénzeszacskó és caduceus a békés üzleti életből származó haszonra és jólétre utal. Ábrázolása a császárkorban igen kedvelt volt, a pecsétek között ennek megfelelő a gyakorisága, négy esetben fordul elő. Közülük a legfigyelemreméltóbb IV. Lászlónak egy 1275-ös oklevelén függő pecsétje, rajta ülő Mercuriusszal (Kat. 10). Az oklevél záradékában ugyanis nincs említés megpecsételésről, és az a körülmény, hogy a pecséten csak lila sodrat van áthúzva, arra utalnak, hogy később ráragasztott idegen pecsét függ az oklevélén. A további három, Mercuriust ábrázoló pecsét a 15. sz. végéről való. Két esetben álló helyzetben (1492, 1494, Kat. 47, 50), egyszer pedig sziklatömbön ülve (1486, Kat. 35). Ez utóbbinál ismét felmerül

annak lehetősége, hogy antik gemma lapján készített 15. századi pecsét. Az alak ábrázolásában hasonló darabosságot figyelhetünk meg, mint a fentebb említett Iuppiternél. Ami ennél is nyomósabb érvnek látszik, hogy nem ismerünk olyan antik Mercurius ábrázolást, mely nyolcszögű gemmán fordulna elő. A kettős keretelés határozottan a fémtypáriumra utal.

Fortuna a bőségszaruval, a kalással a jólétet, bőséget; a kormánylapáttal az élet szerencsés, sikeres irányítását fejezi ki. A római birodalom minden részében gyakori volt az alakja a gemmákon, négy 16. sz. eleji előfordulása ezt megfelelően tükrözi. Két pecséten a gemma alakjára és anyagára is lehet következtetni. Az egyik — a tordai kamarásé (1513, Kat. 82) — valószínűleg a peremén rézsúsra formált nicolo, a másik — Wydffy özvegyéé (1505, Kat. 68) — domború karneol lehetett, melyen a részletek is gondosan ki voltak dolgozva. Sárközi Albert (1518, Kat. 91), nagyszombati diák lapos gemmája valószínűleg jáspisból volt, ábrázolása igen leegyszerűsítettnek tűnik. Fortunához nagyon közel állt Bonus Eventus mind jelentésével: jó kifejlet, eredményesség; mind népszerűségével. Ő elsősorban a bőséget testesítette meg, amit a kezében tartott kalással és gyümölcsökkel juttatott kifejezésre. Két alaptípusa volt, egy oldalról és egy szemből álló, mindkettő képviselve van pecsétjeink között, méghozzá rangos személyiségeknél. A legjelesebb közülük Újlaki Lőrinc herceg (1490, 1493, 1494, Kat. 45). Gemmapecsétje nyolcszögletű, ami ritkaság, de a lenyomat formája egyértelműen gemmára utal. A további tulajdonosok megyei tisztségviselők (1505, Kat. 69), közülük kettő az ország északkeleti részén fekvő Ung (1505, Kat. 70), ill. Sáros (1525, Kat. 107) megyékből.

Silvanus isten neve a fához kapcsolódik, ezért tart kezében metszőkést és faágat. Bár Pannoniában és Dalmatiában különös tiszteletben állt, sok domborműve maradt fenn, gemmán mégis ritkán fordult elő, ezért meglepő, hogy pecsétjeink között kettő is van belőle. Mindkettő korai típus, a 2-3. században inkább tunicát viselő idős férfiként ábrázolták, mint ifjan, vagy ruhátlanul. Az egyik tulajdonos kúriai jogász (1366, Kat. 15), a másik császári kanonok (1506, Kat. 71). Különösen gyógyhelyeken tisztelték Aesculapiust és Hygieiát, Pannoniában és Daciában gemmákon is előfordulnak, e területek valamelyikéről kerülhetett az ország északkeleti részébe a Szatmár megyei példány (1512).

A legkorábbi, 13. sz. közepi, egyházi használatból ismert antik gemmapecsét az egri káptalan ellenőrző pecsétje (1256, 1269, Kat. 7). Az oldalról látható, hosszú ruhás szárnyas alak részletei és attribútumai már nem ismerhetők fel, de testtartásából Nemesisre lehet következtetni, akinek kezében olajág, lábánál pedig kerék szokott lenni. Aligha kétséges, hogy középkori használói angyalnak tekintették. Ritkaságnak számít gemmán a kis Horust

ölében tartó Isis ábrázolása (1523, Kat. 103). Lehetséges, hogy 16. sz. eleji használója püspök volt, és minden további nélkül tekinthette az alakokat Máriának és a kis Jézusnak.

A dionüzikus kör, mindenek előtt a szatírábrázolások bőségesen vannak reprezentálva (7 db), Minervával és Amorral hasonló gyakoriságúak. Kompozícióját és kidolgozását tekintve a pécsi kanonok és a zágrábi kanonok 15. sz. végi pecsétjei figyelemreméltóak. Az előbbin Bacchus hosszú köpenyt viselő méltóságos alakként (1495, Kat. 51), az utóbbin egy szatír örjögő táncosként jelenik meg (1487, Kat. 36). Mindkettőnél jól látszik a gemma domború felülete. A szatírábrázolások többsége (4 db) a legegyszerűbb sémát követi, a lépő vagy táncoló típust. Ezek a gondtalan életet, felhőtlen szórakozást megtestesítő alakok a császárkor első két évszázadában az egész római társadalomban nagyon népszerűek voltak. A jelek szerint a középkorban sem volt másképp, a pecséttulajdonosok köre udvari méltóságtól (1487-1488, 1519, Kat. 37, 92) egészen az egyszerű nemesekig (1502, 1513, Kat. 61, 81) terjed. Jellegzetesen antik motívum a kecskebakkal küzdő félig kecske, félig ember testű Pan jelenete (1503, Kat. 63). Sajátos részlete ennek az alapvonal kiemelkedő domborulata. A pecséttulajdonos dél-magyarországi prépost volt. Közel áll ehhez a témakörhöz Thalia, a komédia múzsa, aki egy nagyon szép kidolgozású gemmán jelenik meg, bacchánsnőkre emlékeztető öltözékben és attribútumokkal (1503, Kat. 62).

A hős-alakok a korai császárkorban is kedveltek voltak, de típusaik kevésbé változatosak, mint korábban. Leggyakrabban álló, ritkábban ülő helyzetben, mezítelenül és fegyverekkel ábrázolták őket. Az egyedi vonások hiánya megnehezíti azonosításukat. A csak kardot tartó, és arra tekintő ifjú Théseus lehet (1498, Kat. 54), az új fegyvereit csodáló alak pedig Achilles (1513, Kat. 80). A további fegyveres hős esetében is a legkézenfekvőbb Achilleusra gondolni (1511, Kat. 79), a rómaiak szemében ugyanis ő testesítette meg leginkább a virtust. Ahogy Minerva esetében, úgy itt is megállapíthatjuk, hogy a fegyveres alakok az egyházi méltóságoknak is megfelelték pecsétlőként, mert a négy ide tartozó darabból kettő kanonoké volt (1493, 1498, Kat. 49).

Lépő lovon ülő alak, jobbját maga elé emelve a legkorábbi, a 12/13. sz. fordulóján használt királyi ellenőrző pecséten jelenik meg (1195, 1202, Kat. 1-3). A jelenet nagyon elmosódott állapotban maradt meg, így nehezen dönthető el, hogy kezében dőfésre emelt lándzsát tartott-e, vagy csupán alattvalóit üdvözlő mozdulatról van szó. Az előbbi esetében a ló inkább ágaskodó helyzetben szokott lenni, itt viszont nyugodt lépő helyzetet látunk, miként Marcus Aurelius lovas szobra esetében. Annyi azonban bizonyos, hogy ez nem középkori lovas ábrázolás, ami a 11. sz. közepén alakult ki a nyugati lovagok hispániai keresztes hadjáratai hatására. Az uralkodó győzelmes lovasként való ábrázolása gyakori volt a római

császárkori pénzerméken az 1. sz. végétől egészen a 4. századig, és gemmákon is előfordult, ha nem is ilyen gyakorisággal. Egy carnuntumi gemmán valószínűleg Marcus Aurelius látható ágaskodó lován, lándzsáját döfésre emelve. A lépő lovon ülő, kezét üdvözlésre emelő alak is előfordul pannoniai gemmán, ez esetben Solról, vagy Solként ábrázolt uralkodóról van szó. Bármelyik variáns is legyen a királyi ellenőrző pecséten, aligha kétséges, hogy megválasztásában a lovaspecsétek használatának az elterjedése játszott szerepet.

Mindennapi életből vett jelenet négy pecséten fordul elő. Egyedi darab, melyhez nem találtam analógiát egy földön ülő, kecses tartásban egy guzsalyból fonalat húzó lány (1521, Kat. 94, 96). A kecskét fejő pásztor gyakori jelenet. Ez esetben egy gondosabb kidolgozású nicolo lehetett az eredeti gemma (1521, Kat. 95). Meglepő módon ez a pecsét ugyanazon az oklevélen két különböző név mellett is előfordul. Használói északkelet magyarországi nemesek voltak. Két további pecséten egymással szemben álló alakok láthatók. Az egyiken — mely ugyancsak gondos kidolgozású nicolótól származhat — világos, hogy kézfogásukkal házasságot kötő párról van szó (1496, Kat. 52). A pecséttulajdonos prépost volt. A másikon a két szembenálló alak nemét és ruhaviseletét egyaránt nehéz meghatározni. Lehetséges, hogy ők is kezet fognak, bár tartásuk kicsit harciasnak tűnik (1510, Kat. 76).

A középkori pecséteken gyakran előforduló, antiknak látszó portrék közül csak kevés a ténylegesen antik. Vizsgált anyagunkban két olyan található, melyek annyira egyedi vonásokkal rendelkeznek, hogy eredetieknek kell lenniük. Az egyiken a rövid ideig uralkodó Nerva egész kisméretű kövön — valószínűleg praseren — finom részletekkel és találóan megformált portréja látható (1514, Kat. 87). Tulajdonosa az ország délnyugati részén volt fogott bíró. A másikon egy különleges frizurájú, feltűnően hosszú nyakú női mellképben Hadrianus felesége, Sabina ismerhető fel (1520, Kat. 93). Utóbbit egy északkelet magyarországi plébános használta.

Állatábrázolás összesen 11 pecséten fordul elő, ami a feltárt gemmapecsétek 10 %-át jelenti, bár ezek számát gyarapítják a mitikus keveréklények, melyekkel már fentebb foglalkoztunk. A császárkori gemmák között ez így is valamivel kisebb mennyiség a megszokottnál, amiből arra következtethetünk, hogy az emberalakos gemmák iránt nagyobb volt az érdeklődés a kései középkorban. Ez utóbbi megszorító jelzöt azért tartjuk indokoltnak, mert a korai, 13-14. sz.-i pecsétek között jól vannak képviselve. A két legkorábbi nem királyi, hanem magas közjogi hivatal betöltő személy gemmapecsétjén állatalak látható. Az egyiken a már említett szárnyas hippocampus (1235, Kat. 5.), a másikon galamb formájú madár (1237, Kat. 6). A 14. sz. első feléből, ill. közepéről való Esztergom város oroszlánt (1337, Kat. 12),

Jakab püspök papagájt (1350, Kat. 13) és a Sáros megyei alispán skorpiót (1352, Kat. 14) ábrázoló pecsétje.

A további állatábrázolások közül a legkvalitásosabb darab a zágrábi vikárius legelő ló alakja (1431, Kat. 17). A viaszfelületen tökéletesen érvényesül az állat testének finom plaszticitása. Tematikailag érdekes két játékos motívum: mindkettőn egér hajtotta kétkerekű biga látható. Az egyiket két kakas (1484, Kat. 33), a másikat két hangya húzza (1500, Kat. 60). A kakasok a harciasság, a hangyák a szorgalom megtestesítői voltak, a fogat a diadalkocsira emlékeztet. Az egerek hősiességéről parodisztikus képet nyújt a Homérosznak tulajdonított Békaegérharc c. eposz. Az ilyesfajta humoros ábrázolásokat, melyeknek rendszerint állatszereplői vannak, a "fordított világ" megjelöléssel szokták illetni.

Az oroszlán több ok miatt is kedvelt állat volt gemmákon, ez a már említett példán túl még egy köznemes pecsétjén fordul elő (1503, Kat. 64). Az állatok közül kétségtelenül a sas volt a legkedveltebb, szájában rendszerint koszorút tartva, mellyel kifejezésre juttatja, hogy a győzelem jelképe. Mint Iuppiter szent madara került a legió jelvények közé, és nyilván a katonák között örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Pecsétjeink között háromszor fordul elő. Ebből kettő Corvin János horvát stb. báné (1498, 1503, Kat. 55, 65), és a választásnál aligha kétséges, hogy a gyűrűt tartó hollóval való hasonlósága lehetett a meghatározó szempont. Valószínű, hogy a röviddel ezután horvát bánná kinevezett Perényi Imre választásában is szerepet játszott elődjének címerállata (1513, Kat. 83).

Szimbólumok: a már fentebb említett bőségszimbólumokon túl előfordul még a kézfogás. Ennek legáltalánosabb jelentése az egyetértés (concordia), de vonatkozhat a magánszférában a házasságkötésre, a közéletben pedig bármiféle politikai, hatalmi együttműködésre. Ez utóbbi értelemben gyakori motívuma a császárkori érmék hátoldalának. Úgy tűnik, hogy ez esetben két erdélyi plébános is használta egy időben ugyanazt a gemmapecsétet (1522, Kat. 100, 101). Kifejezetten a magánszférába tartozott a IV. Bélának tulajdonított pecsét ábrázolása (1266, Kat. 8): a fület fogó jobb kéz. Értelme a görög nyelvű köriratból állapítható meg, mely azt jelenti: emlékezz! Feltehetően szerelmes párok ajándéka volt egymásnak. A gemma tehát kétséget kizáróan antik, feliratának 13. századi latin majusculákként való értelmezése teljesen alaptalan. Azt viszont nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy amiként a 20. századi kutató, úgy a gemma 13. századi használója is az ábrázolást látva Szent István akkor már ereklyeként tisztelt szent jobbára gondolt. A gemma további érdekessége, hogy ez az ábrázolás mindig kameón, azaz pozitív formában fordult elő, ezért pecsételésre nem is használták.

Különleges figurákat eredményeznek a szimbólumok halmozásaként is értelmezhető maszk-állat kombinációk. Ezek egyik gyakori összetevője a Silenos-maszk — olykor Pan-maszk is (1523, Kat. 102) —, melyek a dionüzikus ünnepek fontos tartozékára utalhatnak. Másik összetevője valamilyen állat egészében vagy valamely részével, melynek különféle szimbolikus jelentést tulajdoníthatunk. A sas-fej, kakas-láb, lófej, vadkanfej az erőt vagy a győzelmet fejezheti ki, míg a kos-fej szájában kalással a bőséget (1493, Kat. 48). Úgy tűnik, hogy ezek a furcsa ábrázolások kaphattak keresztény értelmet, a madárfej és két férfifej kombinációját egy püspök használta, és nem elképzelhetetlen, hogy a Szentháromság megjelenítésének értelmezte. Egy fennmaradt kettősmaszkot ábrázoló gyűrűspecsét tulajdonosát nem ismerjük ugyan, de körirata (AVE MARIA) utal a keresztény gondolatvilágra.

Teljesen egyedülálló az az ábrázolás, melyen földön ülő zergeszerű állat hátán egy álló alak jelenik meg. Az alak nagyon különös: férfitestű és ló- vagy szamárfejű, előrenyújtott kezében talán globust tart, a másikban kardot (1524, Kat. 106). A közel-keleti kultúrákban az állat hátán álló férfi nem ismeretlen: ilyenek voltak a Baalok. A Római Birodalomban is elterjedt ennek egyik változata Iuppiter Dolichenus néven. Ez az isten bika hátán állt, egyik kezében bárdot, a másikban villámköteget tartva. Gemmán előfordul oroszlán hátán álló férfi kezében fáklyával, aki valószínűleg Horus-Hélios. Ebből származtatható az oroszlánfejű isten, aki egyik kezében kardot, a másikban sceptrumot tart (Bonner p. 152). A lófejű isten, ha valóban arról van szó, egyedülálló.

A 2-3. sz. varázs-, vagy mágikus gemmáinak jellegzetes alakja a kígyólábú, embertestű és kakasfejű lény, melyet Iaónak vagy Abraxasnak szoktak nevezni. Ez az alak egy kolozsvári drágakömműves polgár pecsétjén fordul elő (1513, Kat. 85). Egyedülálló vonása viszont ennek az ábrázolásnak, hogy szakállas emberfeje van. Ebben valószínűleg a Gigász ábrázolások hatását láthatjuk, akik szintén kígyólábúak voltak, de felső testük teljesen emberi volt. Ők viszont nem használtak pajzsot és ostort, ahogy a kakasfejű lény. Nehéz eldönteni, hogy a motívumoknak ez a keveredése az ókorban, vagy az azokat újrafelhasználó reneszánszkori drágakömműves műhelyében következett-e be.

A 4-5. században — amikor a római gemmametszés már csak az udvari műhelyekre korlátozódott — a *szasszanida* Perziában virágkorát élte a gemmakészítés. Részben római motívumokat stilizáltak a saját ízlésüknek megfelelően, részben teljesen újakat hoztak létre. A középkori pecsétjeink között — talán meglepő — 3 db is található ebből a körből. Egyik kedvelt motívum a kiterjesztett szárnyú sas (1373, Kat. 16), melynek teljesen kiterített ábrázolásmódja valószínűleg *szasszanida* hatásra terjedt el a középkori Európában. A

szimmetrikus és stilizált szárnyak jellegzetesen keletiek. Jellemzően szasszanida motívumok az ún. tulipánfa — ez esetben alatta meghúzódó állatokkal —, és az ún. tamga. A pecséttulajdonosok lakhelye egy esetben az ország délnyugati (1510, Kat. 77), két esetben az északkeleti része (Sáros és Bereg megye szolgabírói: 1373, 1497, Kat. 16, 53).

Honnan és mikor jutottak ezek a pecsétek Magyarországra, nehéz megmondani. Az ókorban aligha, legalább is eddig hazánk területén a római leletek között nem fordultak elő ilyen darabok. Úgy tűnik azonban, hogy a Balkánra eljutottak.¹⁹⁶ Azt tartjuk tehát a legvalószínűbbnek, hogy ezek a darabok a középkori gemmakereskedelem, vagy a szentföldi zarándoklatok révén jutottak el az ország különböző részeibe. Amióta azonban egy szarvasi avar sírból előkerült egy szasszanida gemma,¹⁹⁷ azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy már a honfoglaló magyarok is hozhattak magukkal Közép-Ázsiából ilyen darabokat. Mindenesetre ezek a megfigyelések új megvilágításba helyezik Hlatky M. azon megjegyzését, miszerint a nem heraldikus megfogalmazású állatalakokat ábrázoló 12-13. századi gyűrűk még *perzsa-szasszanida* formákat mutatnak.¹⁹⁸

Az antik gemmapecsétek területi és időbeli elterjedtsége

Ha az antik gemmák használatának területi elterjedését összegezni kívánjuk, először is rá kell mutatnunk az értékelés nehézségeire. Megtalált pecsétgyűrűk esetében a lelőhely térképre vetítése egyértelmű és biztos következtetések levonására alkalmas. (AGUN Nr. 110) Oklevelek esetében jó kiindulópont lehetne a keltezési helyek térképre vetítése. Ez az esetek egy részében valóban egybe eshetett azzal a területtel, ahol a pecséttulajdonos élt, magát a pecsétet találta vagy vette és használta. Vannak azonban olyan esetek, a középkori mobilitásnak köszönhetően, amikor nem állapítható meg, hogy a tulajdonos működési területe egybeesett-e a pecsét oklevélen való felbukkanásával. Különösen az egyházi személyek esetében, főuraknál és familiárisi szolgálatot vállaló köznemeseknél számolhatunk nagyfokú mobilitással. A feltehetően Temesvári polgárcsaládból származó András fehérvári olvasókanonok (1458, Kat. 20) esetében az oklevél budai keltezése majdnem közömbös adat a gemmapecsétek helyhez kötésekor. Hasonló a helyzet Ibafalvi Tamás kanonokkal (1488-90, Kat. 41), vagy Csepeli Benedek kanonokkal (1496, Kat. 52), aki Krakkót és Bolognát megjárva dunántúliként Veszprémben, Győrben kanonok, Nagybányán plébános, és egri

¹⁹⁶ *Dalmatia* Nr. 281 sk., *Sofia* Nr. 323.

¹⁹⁷ Harmatta J., Egy sasanida gemma a Szarvas—68 avar temetőből (Sasanian gem from the Avar cemetery Szarvas—68). *AntTan* 47, 2003, 305-309.

¹⁹⁸ Hlatky 338, vö. Lovag Zs., A középkori magyar gyűrűk. *Ars Hung.* 3, 1975, 336-338.

kanonokként maradt fenn Egerben keltezett gemmás oklevele. Jószerivel tehát csak a nemesek esetében számíthatunk sikeres lokalizálással, ott is inkább a társadalom kevésbé előkelő részénél. A Temesi eredetű Berekszói Hagymás Miklós (1491, Kat. 46) Szapolyai familiárisaként a Szörénységben, Erdélyben is megfordult tisztségviselőként, de működési területe Nyugat-Dunántúlon is jelentős volt, különösen birtokait tekintve. Ezeknek a társadalmilag mozgékony embereknek a gemmapecsétje teljesen véletlenszerűen maradt fenn egy-egy oklevélen, a keltezési helyek térképre vetítése tehát bizonytalan eredményt hozhat. Mégis érdemes megkísérelnünk a területi vizsgálatot, elsősorban a biztosan nagyobb területhez, régióhoz köthető esetekben.

Katalógusunkból egyértelműen megállapítható, hogy a gemmák használata az egész ország területén előfordul Zalától Szabolcsig, és a Szepességtől Valkó megyéig, Trencsénytől Hunyad megyéig és nem köthetők egyértelműen ókori lelőhelyekhez. Vagyis nemcsak ott bukkannak fel, ahol római provinciák voltak, hanem másutt is, bár ezeken a területeken jóval kevesebb számban, egyetlen terület kivétellel, mint alább kiderül. Mégis a gemmák helyhez kötése döntően az ország délnyugati részére összpontosul. A többé-kevésbé lokalizálható esetekben, a középkori készítésűeket is beleszámítva, a 140-ből mintegy 28 gyűrű tulajdonosa köthető Szlavóniához, és Valkó megyéhez. Ráadásul ide köthető egy olyan oklevél, amelyet mind a hat kibocsátója gemmával pecsételt meg (1475, Kat. 24-27). Ez több szempontból is érthető. Egyrészt — bizonyára itáliai hatásra — számolnunk kell itt a pecséthasználat korai, széles körű elterjedésével, másrészt – és ez sokkal jelentősebb érv –, Dalmácia volt a leggazdagabb gemmalelőhely. Az ókori tengerparti városokban akár még görög gemmák is előfordulhattak, könnyen eljutottak ide az itáliai gemmák is, a császárkorban pedig komoly előállító és kereskedő központokkal számolhatunk, ahogy ez Salona esetében bizonyosnak látszik, az e területtel szomszédos Aquileia esetében pedig már bizonyítottan tekinthető. A korai, Kr. u. 1. sz. közepe előtt készült gemmák jelentős részénél is a dalmáciai vagy az itáliai eredet valószínűsíthető, de mint láttuk, a sasszanida gemmák is ebből az irányból juthattak az ország belsejébe. Végül a tematikai megoszlás is emellett szól. Míg Pannoniában a domináns ábrázolások: Iuppiter, Mercurius, Victoria és a sas voltak, addig a középkori anyagban Amor, szatír, Minerva a leggyakoribbak. A délnyugati területeken túl a Dunántúl (Pannonia) és Erdély (Dacia) már szerényebben részesül a gemmapecsétek használatában, annak ellenére, hogy e területeken helyi leletekből is hozzájuthattak a gemmákhoz.

Nehezen magyarázható, hogy azokon a területeken, ahol nem alakult ki római provincia, mint az északi, északkeleti és északnyugati megyékben, mintegy 20 tulajdonos

lokalizálható, ezek nagyobb része pedig az északkeleti megyéket: Sárosp, Ungot, Bereget jelenti. Ráadásul itt főleg megyei keretek között élő alispánok, és szolgabírák is használtak gemmapecsétet. Ez utóbbi jelenséget talán azzal magyarázhatjuk, hogy az Adria partjától az ország területén, Budán át ebbe az északkeleti irányba haladt egy fontos kereskedelmi útvonal, mely Lengyelország felé tartott. Feltehető, hogy ennek az élénk kereskedelmi forgalomnak köszönhető, hogy antik gemmák is nagyobb számban eljutottak ide.

Ha a gemmapecsétek használatának időbeli megoszlását vizsgáljuk a középkori Magyarországon, akkor a következő kép alakul ki. A 12. sz. második felében, végén – ha III. István pecsétjét is beleszámítjuk – kettő fordul elő királyi használatban. A 13. században nyolc, ebből négy a királyé, egy főúré, egy főúri későbbi értelemben vett familiárisé, és egy megyei kisbirtokosé, egy pedig egyházi intézményé (hiteleshelyé). A 14. századból hat ismeretes: egy kúriai tisztségviselő, két megyei tisztségviselő, egy egyházi intézmény és egy városi polgár, és még egy külföldi főpap. Szinte az egész oklevéladásban részt vevő társadalmi elemek szerepelnek, mintha szociológiai mintát vettünk volna. A 15. sz. első háromnegyedében továbbra is az előbbiekhöz hasonló mennyiséggel találkozunk, de dominánsak benne az egyházi középrétegbe tartozó személyek, és megjelennek a magánszemélyek, egy polgár és egy nemesember.

A 15. sz. utolsó negyedében, és a 16. sz. első negyedében az eddigiekhez képest ugrásszerű növekedés következett be. (Csánki a 15. sz. közepétől feltételezte ezt a növekedést.) Mindkét időszakban 40 fölé emelkedik a gemmapecsétek száma, a tulajdonosok között dominánsakká válnak a nemesek és a főurak, a többen pedig az egyházi személyek osztoznak, főként a középréteg tagjai, a kanonokok, de megjelennek a plébánosok és akad néhány püspök is. Ami feltűnő, hogy alig képviseltetik magukat a városi polgárok, mindkét utóbbi korszakban egy-egy szerepel csak, Bajoni Lőrinc (1483, Kat. 31) és kolozsvári Mihály ékszerész (1513, Kat. 85). Közülük is csak az utóbbi tekinthető igazi polgárnak, mert a tordai származású Bajoni már nemesi birtokáról nevezte magát. Az egész összegyűjtött anyagban is összesen csak négy biztos polgárunk van. Ennek magyarázata aligha lehet az, hogy a polgárok kevésbé érdeklődtek a gemmák iránt. Egyrészt a nemesekhez képest számbelileg is kevesen voltak, másrészt az okleveleik őrzésében kell keresni a hiányt. Azokat az okleveleket, ahol polgárok gemmái lehetnek, többnyire vidéken, vagy határainkon kívül őrzik, így nem készültek róluk másolatok, leíró kartonok, a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjteményében levő fotók pedig alkalmatlanok a pecsétek vizsgálatához. Elsősorban a soproni, pozsonyi, bártfai, eperjesi és bécsi anyagban rejtőzhetnek középkori gemmapecsétek. A középkor végére ugyanis a legtöbb polgárnak, illetve családnak volt saját

pecsétje, ezt esküdként vagy tanúként való szereplésük szükségessé tette. Végredeletekben is szerepelnek, ezekből azonban nem derülnek ki, hogy melyek az ókori darabok.¹⁹⁹ Felderítésük további kutatási feladat.

A magyarországi okleveleken található gemmapecsétek tulajdonosai között alig akad külföldi. Jellemző, hogy Jakab római vikárius (1350, Kat. 13), Ragúzai Sándor telki apát (1473, Kat. 23), a Beatrix környezetéből érkező olasz Papiai Albert diósgyőri ispán (1484, Kat. 33), pecséthasználata szinte törvényszerűnek mondható, valamennyien egykori római területekről jöttek, illetve küldték okleveleiket.

A tulajdonosokkal kapcsolatban néhány jellemző vonásra még rá kell mutatnunk. A katalógusban a szabolcsi Várdai család tagjai egyedülállóan három pecséttel képviseltetik magukat. Köszönhető talán ez annak is, hogy a kivételesen gazdag zichy levéltárban sok Várdai-missilis maradt meg, mindenesetre megállapítható, hogy az ősi családi, sőt nemzetségi címerrel rendelkező²⁰⁰ atyafiság tagjai is előszeretettel használtak ókori gemmákat missilis leveleik lezárásához.

A gemmapecsétek ily mértékű térhódítását, hogy még a családi címerek helyét is elfoglalták, Csánki (CSÁNKI 55) magyar sajátosságnak tartotta, ami hihetőnek is látszik. Azon megállapítása alól viszont, miszerint "egy-egy főúr vagy nemes természetesen állandóan egy-ugyanazon gemmával pecsétel." (CSÁNKI 55, 2. j.) két kivételt is találtunk. Egyikük Újlaki Lőrinc, aki az 1490-es években (Kat. 45) Bonus Eventust, 1517-ben (DL 101888) oroszlánt ábrázoló gemmával pecsételt. A másikuk Werbőczy István, aki 1517-ben (Kat. 90) Hercules egész alakos ábrázolását, 1524-ben (Kat. 104) Hercules mellképét használta pecsétlőként.

Antikizáló motívumok és portrék

A korai pecsétgyűrűk, főleg ezüstgyűrűk sematikus ábrázolásainak egyik jellegzetes típusa a következő: hosszúszerű liliomot - az életfát - tartja két egyforma, hosszú, dúsan redőzött tunikában álló, csípőre tett kezű figura (Kat. 109). Több hasonló ábrázolású gyűrű található a Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Mintáik azok a 12. századi bizánci aranyérmék lehettek, melyeken a császár és császárnő kettős keresztet tartanak. A kettős kereszt és a liliom vagy életfa magyar pénzekben is megjelenik szembenéző királyfők között. (Lovag 234)

¹⁹⁹ Tompos E., Soproniak középkori pecsétjei. Soproni Szemle 27, 1973, 259-266.; Szende K.: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Budapest, 2004. (Társadalom és Művelődési Tanulmányok 32) 139.

²⁰⁰ Csergheő G., A Guthkeled nemzetség címere. Turul 9, 1881, 9-15.

A típus kialakulását a megyékben hivatalt viselő szerviensekkel, ill. nemesekkel kapcsolhatjuk össze. (Lovag 236)

Valószínűleg a 13. sz. elején jött létre az a két gemmapecsét, melyeken az antik Victoria keresztény átértelmezését ismerhetjük fel. Egyik esetben a pannonhalmi apát ellenőrző pecsétjéről van szó (1237, Kat. 111). A lenyomat nagyon elmosódott képet mutat, de valószínűleg az eredeti pecséten sem volt jó kidolgozású az ábrázolás. Szinte csak jelzésszerűen jelenik meg az alak hasábszerű teste, kerek feje és hátranyúló szárnya, melynek tollait halványan megjelenő párhuzamos vonalak jelölik. Mit tarthat előrenyújtott kezében, azt csak feltételezhetjük: bizonyára keresztet. Az alak alacsony posztamensen áll, ami az antik Victoria ábrázolásoknál nem volt szokás. A vele megközelítőleg egykorú Zala megyei ispáni pecséten az előbbivel azonos témájú, de ellenkező irányba forduló angyal látható (1237, Kat. 110). Bár itt is igen egyszerű kidolgozásról van szó, a részletek egyértelműen felismerhetők. Az alak az antik Victoriának megfelelő öltözetet visel, hosszú chitonjára derekánál köpenye (himatión) van csavarva, előrenyújtott kezében pedig hosszú szárú keresztet tart. A pálmaág felcserélése keresztre már az 5. sz. eleji constantinopolisi pénzérméken megtörtént. A következő lépés Justinianus alatt, 519-ben következett be, amikor a nőalakot férfi váltotta fel, tehát angyallá változott, de még mindig VICTORIA felirattal, ami azonban már nem az ábrázolt alakra, hanem a császár győzelmére vonatkozott.²⁰¹ Az antik motívumok krisztianizálódásának folyamatát figyelhetjük meg Nagyszombat legújabbban publikált városi pecsétjén (1347, 1348, Kat. 113).²⁰² Különleges szimbolikája miatt ezzel külön fejezetben foglalkozunk.

Vannak olyan motívumok, melyek a korai keresztény művészetben jelentek meg először, és így váltak kedvelté a középkori művészetben, valamint a pecséteken is. Ezek közé tartozik az *agnus dei*, mely IV. László gyűrűspecsétjén látható (1275, Kat. 112). Ritka szép munka ebből az időszakból, akár antik eredetűnek is hihetnénk, ha a keresztes zászlót tartó bárány megjelent volna már akkor az ábrázolások között. Megfontolandónak tartjuk viszont azt a lehetőséget, hogy a Iustinianus kori klasszicizálás termékéről van szó, de sajnos ennek a korszaknak a gemmametszését nagyon kevésbé ismerjük. Tudjuk viszont, hogy az elefántcsont faragás rendkívül kedvelt volt, és stílusát az igényes klasszicizmus jellemezte.²⁰³ Keresztény motívum a csőrében olajágot tartó galamb, mely Perneszi Imre somogyi nemes

²⁰¹ Gemme della corte 112 Nr. 4, 6.

²⁰² HEGEDŰS 164, Nr. 130.

²⁰³ A. Grabar, L'eta d'oro di Giustiniano. Milano 1966, 277 skk.

pecsétjén jelenik meg a 16. sz. elején (1510, Kat. 117). A Noénak a vízözön elmúlását hírül hozó madár a kibékülés és béke szimbólumává vált. Ezt a jelentést itt a körirat is megerősíti.

A 14. sz. második felétől találkozunk olyan antikizáló motívumokkal, melyek nem egyházi, hanem világi jellegűek. A Sopron megyei szolgabíró pecsétjén fa törzsére kúszó harkály látható (1362, Kat. 114). Jelentését nem tudjuk megállapítani. Augustinus de Monellis, egri kanonok pecsétjén (1478, Kat. 115) már egyértelműen megállapítható a reneszánsz tudatos visszanyúlása az antik kultúrához. A lófejpajzsra helyezett perszonifikáció a körirat szerint Flora, a virágok istennője lehet. A kezében tartott attribútumok, a bőségszaru és az ág az ókorban inkább Paxra, a béke istennőjére utalna. A skorpió és a rák egy püspök? pecsétjén (1523, Kat. 119) antik gemmákon is előforduló motívumok, de megkülönböztetésük ott mindig egyértelműbb azáltal, hogy a skorpió ollói rövidebbek és végeik befelé fordulnak. Itt ebben nincs különbség, a skorpió csupán felkunkorodó farka alapján különböztethető meg a ráktól. A két állat között elhelyezett csillag utalhat születési jegy jelentésükre.

A reneszánsz kedvelt témái közé tartoztak a bacchikus jelenetek. Ezek szereplői: Pán, szatír, bacchánsnő, többnyire olyan helyzetekben vannak ábrázolva, melyekre nincs antik példa, olykor meghatározásuk is bizonytalan. Két ilyen darab is előfordul a pecsétek között. Az egyikken oltáron ülő alaknak (Paniskos?) egy másik ülő alak (szatír?) hosszú szárú sípon játszik (1523, Kat. 120). A pecsét tulajdonosa udvari méltóság. Egy másik pecséten bacchánsnő — erre lehet következtetni lebegő köpenyéből, heves mozgásából — egy oltáron álló Paniskossal játszik (1526, Kat. 121). A pecséttulajdonos ez esetben egy egyszerű szlavóniai nemes.

A portrék

A római császárábrázolásokat már a Karolingok megkülönböztetetten kezelték az újrafelhasználás során, mert bennük látták uralkodói hatalmuk tekintélyének megtestesítőit. Természetes volt, hogy azok mintájára készítették el saját portréjukat is. A pecséthasználat elterjedésével az antik minta alapján történő portrékészítés szélesebb körben is népszerűvé vált. Wentzel az 1201—1422 évek közötti Franciaországból 105 db antikizáló portréval díszített pecsétet gyűjtött össze.²⁰⁴ Foglalkozott itáliai elterjedésükkel is, ahol ennek kezdetét II. Frigyes német-római császár 1231 után vert augustalisán alkalmazott portréjával hozza összefüggésbe. Ezt a specifikus antik motívumot "Münzprofil"-nak nevezi, melynek mintája a

²⁰⁴ Wentzel 1953, 342-350, Pl. 48-52.

római pénzérmék császárportréja volt.²⁰⁵ Ezek az érmék egész Európában, de Itáliában különösen nagy mennyiségben fordultak elő, elérhetőségük tehát sehol nem jelentett nehézséget. Az antikizálás jellemző elemei: a frizura, a hajpánt, a babérkoszorú. A legkorábbi (13. sz. 2. fele) pecsétportrék esetében megállapítható a Frigyes féle augustalis közvetlen hatása. (I. m. 76 skk.) A 14. sz.-ban a korabeli haj- és ruhaviselet elemei mindinkább megjelennek a portrékon.

Ha ezekhez a megfigyelésekhez hasonlítjuk a magyarországi pecséthasználatot, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy itt a portrék jóval később, csak a 15. sz. 2. felében jelentek meg, szélesebb körű elterjedésükre pedig csak a 16. sz. elején került sor. Igaz ugyan, hogy az antikizáló portrék gyűjtése során az antik elemek meglétét szigorúbban vettük, mint Wentzel, de ez inkább csak az összegyűjtött mennyiséget befolyásolta, az időbeli megoszlást nem. Az általunk bemutatott 20 portréból 5 db származik a 15. századból, annak is inkább a végéről, a többi pedig a 16. sz. első negyedéből.

Az egyik legsajátosabb antik elemnek, a sugárkoszorúnak az alkalmazására Wentzelnél csak egy példát találunk.²⁰⁶ A mi gyűjtésünkben 4 ilyen darab van. A sugárkoszorú a principatus idején csak az istenné avatott császárt illette meg, az ilyen vereteken a császár neve előtt ezért a DIVVS jelző szerepel. Először Tiberius császár idején jelent meg ez a típus Augustus tiszteletére, ez jelentette a mintát a későbbi hasonló célú veretek számára is. Ennek alapján készültek üveggemmák is — tehát sokszorosítva — valószínűleg a 15/16. sz. fordulója körüli időszakban, és ezt képviseli az előbbi 4 pecsét közül kettő: II. Lajosé (1522, Kat. 137) és Berizlowith György, medvevári várnagyé (1510, Kat. 128). A másik két portré szakállas, és az előzőeknél jobban egyénített (1514, 1525, Kat. 131, 140). Ezeknek is lehetett antik mintája, mert Antoninus Piustól (138) Septimius Severusig (211) előbb rövidebb, majd hosszabb szakállt viseltek a császárok. A pecséttulajdonosok teljesen „egyszerű” vagy „kis” emberek voltak, így társadalmi helyzetük nem mutat összefüggést az ábrázolás témájával, de bizonyára tisztában voltak annak jelentésével.

Babérkoszorút viselő, rövid kivágású ifjúportréra ugyancsak 4 példánk van, közülük 2 egész kiváló munka. Van, amelyik idealizált ifjúarc (1440, 1515, Kat. 122, 133), de van, amelyik portrészerű. Egyiken határozottan felismerhetők Antonius vonásai (1518, a pecsét a veszprémi kanonoké, Kat. 136), a másikon a hosszú nyakforma Nerva portréjára emlékeztet (1517, Kat. 135). Közülük a legkorábbi Mihály milkói püspöké (1480, Kat. 124). Hajpántot

²⁰⁵ H. Wentzel, *Italianische Siegelstempel und Siegel all'antico im 13. und 14. Jahrhundert*. Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz 7, 1956, 73-86.

²⁰⁶ Wentzel, 1956, 81. sk. Abb. 11.

(taenia) 3 férfiportrén láthatunk. Az egyik portré érdekessége a negroid vonások (1493, Kat. 127). Van ilyenre példa a hellenisztikus Alexandriából, de a középkor is jól ismerte ezt az etnikumot, francia és itáliai pecséteken is előfordul.²⁰⁷ A másik taeniás portrén rövid szakállú (1524), a harmadikon nyújtott arcú, szakállas férfiarc látható. Ez utóbbi mögött egy teltarcú női portré is megjelenik (1514, Kat. 130). Ez az ún. *capita iugata* elrendezés különösen a Alexandriában volt kedvelt a Ptolemaios uralkodók, vagy isten-párok, főleg Serapis és Isis ábrázolásakor. Ugyancsak antik ihletésű az a kettősportré, melyen egy szakállas férfiarc és egy kerek női arc kettős herma vagy Ianus-fej módjára van összekapcsolva egymással (1511, Kat. 129). Főúri tulajdonosának nevét nem ismerjük. Két további, attribútumok nélküli portré idealizált arcvonásai alapján sorolható az antikizáló típusok közé. Mindkettőnek udvari méltóság volt a tulajdonosa (1464, 1524, Kat. 123, 139).

A maradék 5 portré esetében bár nyilvánvaló a rövidkivágású antik minták követése, attribútumaik elárulják későközépkori eredetüket. A két szakállas, érett korú férfi közül az egyikük rovátkolt felületű sisakot visel (1516, Kat. 134), a másikuk széles karimájú kalapot (1514, Kat. 132). Az utóbbihoz hasonló viselet a francia pecsétek közt is előfordul, csak jó száz évvel korábban.²⁰⁸ Három szép ifjúportré esetében a dús, olasz reneszánsz frizura jelzi, hogy a 15/16. sz. fordulója körüli időszakban készülhettek (1489, 1523, Kat. 125, 138). Közülük is különösen a köznemes Pakosi Lajos (1489, Kat. 126) pecsétjének portréja figyelemre méltó rendkívül szép arányaival, nemes vonásaival, finom plasztikájával, aminek nagy részét a lenyomat is megőrizte. Bizonyosan itáliai mester alkotása lehet a 15. sz. második feléből.

²⁰⁷ Vö.: Wentzel, 1953, 345 Nr. 18 (1265), Wentzel, 1956, 81 Abb. 10.

²⁰⁸ Wentzel 1953, 348 Nr. 64.

2B. Gemmapecsétek katalógusa

Antik gemmapecsétek

1.1195

Gyűrűspecst III. Béla király nagypecséjtébe nyomva

DL 36.

Másolatok: MOL V 1 14, BTM 66.1876.

Fekvő ovális, 0,9 x 1,1 cm.

A trón lábánál mindkét oldalon fekvő ovális pecsétet nyomtak, rajta lépő ló hátán ülő lovas, aki egyik kezét fölemelve maga előtt tartja, mögötte lebegő köpenye. A fölemelt kéz tarthat lándzsát, de itt nem dönthető el biztosan, mert azon a lenyomaton, ahol erre lehetne következtetni, a ló előtt feltűnő ferde vonal nem tartozik az ábrázoláshoz. A dőfő alak rendszerint ágaskodó lovon ül. A felemelt kéztartás üdvözlő mozdulat is lehet. Alapvonal nem látszik. Kr. u. 1-2. sz.

Publ.: G. Pray, Syntagma historicum de sigillis regum. Budae 1805, Tab. VII.: lovas köpennyel, lépő ló. – *Hóman-Szekfű*: Magyar történet I. 27. kép 400-401 között. „A pecsét anyagában két oldalt (ellenpecsétképen) a királyoknak lovasokat ábrázoló gyűrűspecstje is bele van nyomva.” – *Sigilla regum* (hátsó borítón fotó a gipszmásolatról) „A gyűrűspecst lovasalakot ábrázol, körirata nincs);

A lovas típusához vö.: *RIC II 90 Nr. 642*; *Carnuntum Nr. 595* (lándzsával dőfő uralkodó); *AGUN Nr. 145 sk.* (üdvözlő kéztartású alak).

Értelmezéséhez: A gyűrűspecstnek a nagy felségi pecsétbe ellenőrzésül való benyomásáról III. István, III. Béla és Imre királyok oklevelein: SZENTPÉTERY 69-70. – Őt követve KUMOROVITZ 48: „gyűrűspecstje lovas alakot mutat”. Ez a pecsét típus a 11. sz. közepén alakult ki a nyugati lovagok hispániai keresztes hadjáratai hatására. A zászlóslándzsa azt a jogot jelzi, hogy az alattvalók hadba vonulási kötelezettséggel tartoznak. Magyarországon 1200 k. tűnnek fel a társadalmi hierarchia csúcsán lévők körében. (*Veszprémy L.*: Lovaspecsétek Magyarországon. In: Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból. Szerk. Hegedűs A. Esztergom 2000, 11-17.)

2. 1202.

Gyűrűspecst Imre király nagypecséjtébe nyomva

Esztergomi Székesfőkapitán Magánlevéltára, Acta radicalia 24-1-4; DF 236277

Másolatok: MOL V 1 17, BTM 66.1879

Fekvő ovális, 0,9 x 1,1 cm.

A nagypecsétben 1-1 gemmapecst térd-, 1-1 fejmagasságban van elhelyezve: ábrázolása ua., mint az előbbi. Kr. u. 1. sz.

Sigilla regum Nr. 6: mindegyiken jobbra lépő ló lándzsát tartó lovassal.

3. É. n. 1200 körül.

Gyűrűspecst Imre király nagypecséjtébe nyomva

DL 38

Másolatok: MOL V 1 16, BTM 66.1878

A nagypecsétben ugyanazok a gemmapecsétek vannak elhelyezve, mint az előzőn.

Publ.: Pray Tab. VIII.: száguldó ló, lovasa szárnyas és lándzsát tart, gyöngysorral van körülveve. – *Bartoniék E.*, Turul 1924 12-26. (fotó) – III. Béla emlékezete 6. sz. kép.

(hivatkozása Eszt. kptl. ml. 24-1-4) – *Sigilla regum* 40. (40-41. fotó a negatív gipszmásolatról) „A pecsétmezőben a király alakja mellett a király gyűrűspecstjének négy lenyomata, melyek mindegyike jobb irányba lépő lovat ábrázol lándzsát tartó lovassal”.

4. 1217, 1224

IV. Béla ifjabb királyi gyűrűspecsétje ellenőrző pecsétként II. András (1205-1235) nagypecsétjének bal szélén

a) 1217: DL 86

b) 1224: DL 110

Másolatok: MOL V 1 22, MOL V 8 154, BTM 66.1884-5

Álló ovális, 1,7 x 1,5 cm.

Minerva vagy Dea Roma mellképe, fején attikai sisak. Kr. e. 1. sz. 2. fele.

Köirata: SIGILLVM REGIS BELE.

Publ.: *Szentpétery I.*: II. Endre király oklevelei az oklevélkritika szempontjából. Turul 1916.

6. : „Az ellenőrző pecsét ovális gemma, mely jobbra néző sisakos főt ábrázol.” –

KUMOROVITZ 54. említi. – *Sigilla regum* 48-49. Nr. 13.: „A gemma pecsét jobbra néző sisakos főt ábrázol”.

A típushoz vö.: *Wien II Nr. 1071* (Dea Roma), *Xanten Nr. 63* (Mars), *Dreikönigenschrein Nr. 65* (Mars), *Carnuntum Nr. 672*.

5. 1235

Endri alnádor (comes vice palatinij)

DL 70387

Másolatok: MOL V 8 610, MKCs 610, BTM 65.1513

Kétoldalú pecsét természetes viaszból. Egyik oldala: pajzs alakú, 3,3 x 2,5 cm, háttérből kiemelkedő pajzsban ötágú csillag, felső szára a keretezésbe nyúlik, köirata SIGILLUM ANDREE COMITIS. Másik oldala természetes viaszba nyomott gyűrűspecsét. Nyújtott fekvő ovális, 1,3 x 1,5 cm.

Ábrázolása balra tartó szárnyas hippocampus, karcsú teste hátul megcsavarodik és halfarokban végződik. Kr. e. 1. sz. Leíró kartonon: stilizált vágató ló.

Köirattal 1,8 x 2,1 cm, + SIGILLV ENDRI COM[ITI]S

Publ.: *Szovák K.*: Rátót nembeli Rolánd nádor kúriája. A Dunántúl településtörténete VII.

Szerk.: *Somfai B.* Veszprém, 1989. 308-309. a gyűrűspecsét „stilizált vágató ló (inkább talán sárkány, mögötte álló szárny?)”. „1235-ben Endri alnádor bírótársakkal hozott párbajítéletét pecsétjének rányomásával Andreas comes erősítette meg, aki ezek szerint rövid ideig talán nádor volt”. 300. „Tartalma legalábbis gyanút keltő.” 309.

A típushoz vö.: *AG Taf. 64/14*, *Lippold 82/14*, *AGUN Nr. 207*, *Dreikönigenschrein Nr. 150*, *Erimtan Nr. 137*.

6. 1237, Sopron

Csák nb. Gúg fia Csák soproni ispán (1219-40)

DL 220

Másolatok: MOL V 8 1154, MKCs 1154, BTM 64.32

Természetes viaszba nyomott függő pecsét. Fekvő ovális, 1,3 x 1,7 cm, jobb széle letört.

Ábrázolása hosszú farkú madár oldalról, talán fácán vagy páva. Kr. u. 1. sz.(?)

0,3 cm széles peremén alulról felfelé haladó felirat: AC CO...MITIS.

Kumorovitz: Authentikus pecsét 55. említi (30. ábra.). – *KUMOROVITZ* 66. említi mint „emblémás” intagliót.

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 1316*, *AGUN Nr. 290 sk.*

7. 1256, 1269

egri káptalan

a) 1256: DL 451

b) 1269: DL 673

Másolatok: MOL V 8 1159, BTM 64.52, BTM 64.72

A nagypecsét átmérője: 4,6 cm. A gemmapecsét álló ovális, 1 x 0,8 cm.

„A pecséten szárnyát két oldalt kiterjesztő sas, János evangélista szimbóluma jelenik meg...

Az 1256-os lenyomaton a sas szárnya és a teste között ellenőrző pecsét, amennyire a lenyomathoz megítélhető, antik gemma lenyomata helyezkedik el.” A sas jobb szárnya alatti ellenpecsét balra forduló szárnyas alakot ábrázol. Bár a kezében tartott attribútum nem látszik, tartásáról ítélve Nemesis lehet. Alapvonal nem látszik. Kr. u. 2. sz.

Publ.: *Jerney Magyar Történelmi Tár* 2 (1855) 155, 17. kép. – *Takács I.*, *Káptalanok* 56, Nr. 14.2.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 43*, *Carnuntum Nr. 414*.

8. 1266. aug. 7. Hidegkút

IV. Béla

DL 73561.

Másolatok: MOL V8-818, MKCs 818

Függő pecsét. Álló ovális, 1,5 x 1,3 cm. Kameo.

Fülcimpát fogó kéz, fölötte görög felirat: MNHMONEYE (= emlékezz). Kr. u. 2. sz.

A. *Húscava*, *Turcianske a liptovské liziny Belu IV. z r. 1266. Sbornik Filozofickej Fakulty University Komenskeho* 9, 1958, 193 sk. 3. ábra: Szent jobb ábrázolása virággal(?). Felirata: DOMINE?, YOLANTY Béla felesége? KUMOROVITZ 55: virágféle tárgyat tartó jobb kézfej.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 284*, *Brigetio Kat. 142-3*, *Carnuntum Nr. 1244 sk.*

9. 1273

Pascasius magister

DL 73563

Másolatok: MOL V 8 819, MKCs 819

Természetes viaszba nyomott függőpecsét. Nyújtott álló ovális, 1,1 x 0,8 cm.

Ábrázolása jobbra lépő Victoria, kezében pálmaágat tart maga előtt. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Lippold 33/3*, *Aquileia Nr. 692*, *Carnuntum Nr. 359-60*.

10. 1275. júl. 11.

IV. László

DL 40125 (nincs fotó)

Függő pecsét, a cipő szürkésbarna viaszból, a pecsétágy fekete. A gemma nem gyűrűben volt, mert a karika nyoma nem látszik. Álló ovális, 1,4 x 1 cm, enyhén homorú felületű.

Sziklatömbön ülő Mercurius, előrenyújtott jobbában pénzeszacskó, baljában caduceus és aláhulló köpenye. Alapvonal. Arányos, formás alak, a plasztikus kidolgozás nyomai felfedezhetők. Kr. u. 1. sz.

A pecsétet említi: SZENTPÉTERY 101. és elképzelhetőnek tartja, hogy a királyé: („...gyűrűs gemma-pecsét..., miről a szöveg nem tesz említést. A pecsét ugyan leszakadt, de megvan és az oklevélről valónak látszik”). – *Borsa I.* (Reg. Arp. 2618.) feltehetően restaurálás után látta: Az oklevél záradékában feltűnő, hogy nincs semmi említés a megpecsételéssel. A plicába fűzött zöld-lila zsinóron viszont egy a hátlapjával utólag fordítva ráragasztott gemmapecsét függ. A pecsét méretei (4,8 cm hosszú, 4,2 cm széles és kb. 3 cm vastag ovális pecsét) és az a körülmény, hogy a pecséten csak lila sodrat volt áthúzva, azt bizonyítják, hogy nem IV. László gyűrűs pecsétje, hanem később ráragasztott idegen pecsét függ az oklevélen. E körülmények azonban egyáltalában nem teszik az oklevelet még csak gyanússá sem.” Vö. még: KUMOROVITZ 54.

Pecsétleíró karton szerint ülő alakot ábrázol.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 103 skk., Brigetio Kat. 34, Carnuntum Nr. 200-206.*

11. 14. sz. eleje

Tihanyi konvent ellenpecsétje

Veszprém k. l.

Másolat: BTM 65.1842-2

Álló ovális, 1,1 x 1 cm, felirattal 1,7 x 1,6 cm.

Trónoló Iuppiter, egyik kezében jogar, a másikban villámköteg, lábánál sas. Alapvonal. Kr. u. 1-2. sz. Köirata: SECRET CON IERONIMI.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 63-4, Carnuntum Nr. 9-11.*

12. 1337. márc. 3. Esztergom

Esztergomi polgár

DL 3045

Függő pecsét természetes viaszba nyomva. Fekvő ovális, 1 x 1,2 cm.

A három pecsét egyikén jobbra lépő oroszlán. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 203, Carnuntum Nr. 809-815.*

13. 1350. nov. 22. Róma.

Jakab episcopus Nepesiensis

DL 39260

Másolatok: MOL V 8 517, MKCs 517.

Fekvő ovális, 0,6 x 0,8 cm, körirattal: 1,5 x 1,7 cm.

Ábrázolása madár (papagáj?), lábánál ág. Kr. u. 2. sz. Köirata: ...STIRONIEN + ... Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *Xanten Nr. 96, Gorsium Kat. 23, Carnuntum Nr. 923.*

14. 1352. márc. 5. Sáros

János mester, Sáros megyei alispán

DL 41181

Másolat: BTM 65.1205

Álló ovális, 1 x 0,7 cm. Felkunkorodó farkú skorpió felülnézetben. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 238, Carnuntum Nr. 848-952.*

15. 1366. jan. 13. Visegrád.

Szepesi Jakab, nádori ítélőmester

DL 5435

Másolat: BTM 64.366

Álló ovális, 1,7 x 1,3 cm, körirattal 2,4 x 1,8 cm.

Mezítelen Silvanus áll szemből, szakállas feje oldalra fordítva, kinyújtott jobb kezében metszőkés, a másikban ág és köpenye. Alapvonal. Kr. u. 2. sz. 1. fele.

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 505, AGD I/3 Nr. 2968, Debrecen Nr. 45, Carnuntum Nr. 422 sk.*

16. 1373. okt. 13.

Bereg megyei szolgabíró

DL 77560

Természetes viaszba nyomott zárópecsét. Kerek, 1,7 cm.

Szemből ábrázolt kiterjesztett szárnyú sas, fejét jobbra fordítja. Kr. u. 4-5. sz., szasszanida.

A típushoz vö.: *GÖBL Nr. 35, BIVAR HG 11, Jerusalem 114 Nr. 162.*

17. 1431. okt. 17. Zágráb.

János zágrábi vikárius

DL 12420

Másolat: MOL V8 223

Zöld viaszba nyomott függő pecsét. Fekvő ovális, 1,1 x 1,5 cm, körirattal (olvashatatlan): 1,7 x 2,1 cm.

Jobbra tartó legelő ló. Alapvonal. Nagyon gondos plasztikusan kidolgozott munka. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Brigetio Kat. 98-100, Carnuntum Nr. 758-764.*

18. 1440. jún. 28.

Farkas László, budai polgár

Bécs v. l.

Másolat: BTM 65.1771

Fekvő ovális, 0,7 x 0,9 cm.

Jobbra forduló szárnyas oroszlán-griff, bal mellső lábát felemeli. Alapvonal. Kr. e. 1./Kr. u. 1. sz.

A pecséttulajdonosról: *Mályusz E.*, Budai Farkas László. TBM 15 (1963) 153-187.

A típushoz vö.: *AG Taf. 9/58, Lippold 80/12, Xanten II Nr. 141.*

19. 1450. aug. 12. Újlak, a Rába folyó mellett.

Ugron László tihanyi apát

DL 93182

Kerek, 1,7 cm.

Minerva áll szemből hosszú chitónban, felső testén himation, sisakos fejét balra fordítja, jobbjaiban patera, baljában lándzsa, pajzsa a földre támasztva áll mellette. Alapvonal. Kr. u. 1. sz. Körirata: + S...IOHANNIS.

A típushoz vö.: *Brigetio Kat. 11, Carnuntum Nr. 67.*

20. 1458. júl 24. Buda.

Temesvári András, székesfehérvári olvasókanonok

Prímási Levéltár, Esztergomi Székesfőkapitán Magánlevéltára 45-6-1

Fekvő ovális, 1,3 x 1,6 cm.

Két Amor egymással szemben, karjukat előretartva, egyik lábukkal előrelépve áll, birkózni készülnek. Alapvonal. Kr. u. 1-2. sz.

Publ.: Hegedűs 147 Nr. 115: "két sisakos küzdő alak... gladiátorok harca".

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 349-51, Britain App. Nr. 120, Wien II Nr. 1342, Napoli I Nr. 36, Xanten II Nr. 23, AGD Nürnberg Nr. 9-10, AGUN Nr. 25, Carnuntum Nr. 266-8.*

21. 1458. júl 24. Buda

Bertalan, budafelhévízi prépost

Prímási Levéltár, EFK Mlt 45-6-1.

Kívül nyolcszögletű, belül álló ovális, kb. 1 cm.

Jobbra tekintő sisakos fej, Minerva vagy Dea Roma, kettős keretelésbe foglalva. Szép kidolgozású. Kr. e. 1. sz. 2. fele.

Publ.: HEGEDŰS 148 Nr. 116: "római sisakot viselő katona".

A típushoz vö.: *Wien II Nr. 1071 (Dea Roma), Xanten Nr. 63 (Mars), Dreikönigenschrein Nr. 65 (Mars), Carnuntum Nr. 672.*

22. 1468. jan. 22. Csicsér (Zemplén m.)

Csicseri András magister

DL 31898

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 167.

Papírfelzetes természetes viaszba nyomva. Fekvő ovális, 0,8 x 1 cm.

Egy kéz pálmaágot és kalászt tart, rajta madár áll, csőrében mákfey szárát tartja. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Napoli Nr. 336, AGD Nürnberg Nr. 450-2, Dreikönigenschrein Nr. 173*

(valamennyi madár nélkül).

23. 1473. márc. 3.

Raguzai Sándor telki apát, királyi követ (Fraknoi, Mátyás diplomatái, PRT)

DL 45520

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 151

Papírfelzetes, vörös viaszba nyomva. Nyolcszögletű, 1 x 1,5 cm. Jobbra tartó bika hátára ugró oroszlán. Alapvonal. Kr. e. 4. sz.

A típushoz vö.: *Lippold 85/2-3, AGD IV Nr. 665.*

24-29. 1475. júl. 27.

Gerebeni Hermanfi László, Gudóvci Péter magister, Jákószerdahelyi Briga Balázs, Pavlovci Kelemen mester körösi és zágrábi székek protonotáriusai, Kopinci Antal, Kokorekovci Fekete Péter, Kamarcsai Miklós arbiterek

DL 100851/1-6

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 168; GESZTELYI 1998, 137 Nr. 18.

Zöld viaszba nyomva és egy közös papírfelzettel ellátva. Az elmosódott ábrázolások közül csak az első kettő ismerhető fel teljes biztonsággal.

1. Álló ovális. Oszlophoz támaszkodó, mezítelen Venus Victrix látható, amint előrenyújtott kezében sisakot tart, mellette a kis Amor áll és felé tekint. Alapvonal. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 26, AGUN Nr. 114, Carnuntum. Nr. 233.*

2. Álló ovális. Előrehajló férfialak amphorát készül felemelni, mögötte földre támasztott buzogánya látható, tehát Héraklésről van szó. Míg a testet és az amphorát nagy gömbökkel formálták (a globolo stílus), a buzogány kis gömböcskék sorából épül fel (itáliai gömbgyöngy stílus), tehát a két stílus közti átmenet idején készült. Alapvonal. Kr. e. 3. sz. vége.

A típushoz vö.: *Bari Nr. 3.*

3-4. Meghatározhatatlan, faágakra emlékeztető részletek.

5. Egy kéz tart valamit.

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 1455, Geneve II Nr. 471, Xanten Nr. 249, AGD IV Hannover Nr. 1653, AGD Nürnberg Nr. 449* (Kr. u. 1. sz.).

6. Meghatározhatatlan, valószínűleg álló alak.

A pecsétek átmérői 1 cm körüliek.

30. 1480. febr. 2. Esztergom

Váradi Balázs kalocsai prépost

DL 18301

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 153.

Fekvő ovális, 1,6 x 1,8 cm.

Balra tartó hippocampus, hátán Nereis vagy Thetis ül, felső teste mezítelen, alsó testén köpenye. Jobbjával a ló hátára támaszkodik, baljával az Achilleusnak készített pajzsot tartja, mely az állat csavarodó farkára van helyezve. Alul a tenger hullámaint jelölő vonalak. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 516, *Wien I* Nr. 256, *II* Nr. 1077, *AGD IV Hannover* Nr. 946, *Udine* Nr. 69, *Dreikönigenschrein* Nr. 110.

31. 1483. máj. 17. Buda

Bayoni Lőrinc, budai pénzbíró

DL 45955

Másolat: BTM 66.2088

Nyolcszögletű, 1,5 x 1,2 cm. Jobbra forduló ülő alak. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

32. 1483. okt. 17. Buda

Keserű István, gibárti nemes, alnádor (1472-1521)

DL 56158

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 155.

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,2 x 0,8 cm.

Oszlopra támaszkodó Venus Victrix kontraposzt állásban, felső teste mezítelen, alsó testét köpenye fedi, egyik kezében lándzsa vagy pálmaág, melynek alsó vége látszik, a másikban sisak vagy globus. Alapvonal. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 25.

33. 1484. nov. 15. Diósgyőr vár.

Papiai Albert diósgyőri ispán

DL 19005

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 170.

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Fekvő ovális, 0,8 x 1 cm.

Két kakas áll egymás mellett, mögöttük kocsi, melyet egér hajt. Alapvonal nem látszik. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 1359-61, *AGD I/3* Nr. 2373-5, *AGD III Braunschweig* Nr. 162.

34. 1485. márc. 21. Hainburg

Kanizsai Miklós

DL 93568

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 156.

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,6 x 1,2 cm.

Minerva vagy Dea Roma jobbra néző sisakos mellképe. Sisaktaréja egész válláig lehajlik, vállát chitón és köpeny fedi, előtte lándzsájának vége látható. Kr. e. 1. sz. 2. fele.

A típushoz vö.: *Dalmatia* Nr. 295, *Carnuntum* Nr. 669.

35. 1486 k.

Várdai Aladár

DL 83928

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 158.

Papírfelzetes. Nyolcszögletű, 1,3 x 1,1 cm.

Bal felé fordulva sziklatömbön ülő Mercurius, előrenyújtott kezében pénzes-zacskó, a másikban caduceus és lehulló köpenye. Alapvonal nem látszik. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö. *AGUN* Nr. 103 skk., *Brigetio Kat.* 34, *Carnuntum* Nr. 200-206.

36. 1487. márc. 5. Zágráb

György, bekcsényi főesperes, zágrábi kanonok

DL 35712

Másolat: BTM 65.1049

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,3 x 1,1 cm.

Örjögő szatír, egyik karjáról köpenye hullik alá, a másik kezében thyrsos. Alapvonal. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *AGD IV Hannover Nr. 861, Xanten Nr. 170, AGUN Nr. 30.*

37. 1487. jún. 12. Verőce várában

a) DL 35721

Másolat: BTM 65.1050

1488. ápr. 21. Verőce várában

b) DL 32796

Másolat: BTM 64.809

Alsólendvai Bánfi Miklós, pozsonyi ispán

Álló ovális, 1,2 x 0,8 cm. Jobbra lépő szatír, lába előtt pedum. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 171, Carnuntum Nr. 521 sk.*

38. 1488. ápr. 15. Somogyvár

Szenterzsébeti Worster György

DL 103939

Publ.: LK 62, 1991, Nr. 159; GESZTELYI 1998, 137 Nr. 19.

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,4 x 1 cm.

Mezítelen ifjú kontraposztó állásban, egyik keze csípőjén, róla köpenye lóg le, előrenyújtott kezében két dárdát tart. Előtte egy sziklatömbökből emelt oltár tetején vadkanfej, lábánál kutya. Meleagros a kalydóni vadkanvadászat után. Alapvonal. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 844, AGD I/3 Nr. 2724.*

39. 1488. ápr. 30.

Gerebeni Hermanfi László

DL 46079

Másolat: BTM 65.1261.

Álló ovális, 1 x 0,7 cm.

Álló Minerva szemből, hosszú chitónban és himationban, egyik keze földre állított pajzsán nyugszik, mögötte dárdája, másik kezét előre nyújtja. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 7, Gorsium Kat. 5.*

40. 1488. okt.21. Buda

Várdai Mátyás, boszniai püspök

DL 81994

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 161.

Papírfelzetes vörös viaszba nyomva. Kerek, 1 cm.

Jobbra tekintő, rövid kivágású Apollo portré, haja körben felfogva, hátul kontyba kötve. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 20.*

41.a) 1488. Esztergom

Ibafalvai Tamás, esztergom szentgyörgyi prépost, székesegyházi főesperes, kanonok és vikárius

DL 19460

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 162.

Másolat: MKCs 942

b) 1490. máj. 13. Esztergom
DL 93609

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,7 x 1,5 cm.

Álló Minerva szemből, hosszú chitónban és himationban, fejét balra fordítja, felemelt jobbával lándzsát tart, baljában vállához emelt pajzsot és lehulló köpenyét, fején sisak.

Alapvonal nem látszik. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 135, 137* (oltár fölött áldoz).

42. 1490. márc. 18. Céke (Zemplén m.)

Cékei János

DL 82018

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 172.

Zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1 x 0,9 cm.

Támla nélküli trónon ülő alak, felül mezítelen, alsó testén köpeny, előrenyújtott kezében patera(?), a másikban jogar(?). Valószínűleg Iuppiter. Előtte felirat: NVS vagy STVS.

Alapvonal nem látszik. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Brigetio Kat. 1.*

43. 1490. ápr. 13. Bécs

Azonosítatlan főpap vagy báró

DL 19639/1

Másolat: BTM 65.1707.

Álló ovális, 1,6 x 1,2 cm.

Álló alak szemből, hosszú ruhában, kezében lantot tart: Apollón Kitharodos. Alapvonal. Kr. e. 1. sz. 2. fele.

A típushoz vö.: *AGD I/2 Nr. 1031.*

44. 1490. ápr. 13. Bécs

Azonosítatlan főpap vagy báró

DL 19639/2

Másolat: BTM 65.1708.

Álló ovális, 1,3 x 1 cm.

Játszó Amor lépő helyzetben. Alapvonal. Kr. e. 1. sz. 2. fele.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 26.*

45. a) 1490. nov. 17. Újlak

Újlaki Lőrinc szerémi herceg

DL 19689

b) 1493. febr. 8.

DL 46209.

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 164

c) 1494. jún. 19.

DL 35559

Függőpecsét. Nyolcszögletű, 1 x 0,8 cm.

Jobbra forduló Bonus Eventus áll kontraposztban, mezítelen, csupán köpenye hullik alá válláról. Felemelt kezében gyümölcsöstál, a másikban két kalász vagy szőlőfürt. Alapvonal.

Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 160-161.*

46. 1491. jan. 24. Csobánc vára.

Berekszői Hagymás Miklós
DL 93615

Álló ovális, 1,2 x 1 cm.

Fegyverhalmon bal felé fordulva ülő Dea Roma, fején sisak, előrenyújtott jobbában olajág, oldalán kard, melyen bal keze nyugszik. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *LIMC* VIII. s. v. Roma, Nr. 90 (nicolo), Nr. 103 (Hadrianus denarius)

47. 1492. márc. 12. Osztár

Eszenyi Benedekné, Medea, Majádi Mihály nővére

DL 74241

Papírfelzetes zárópecsét. Álló ovális, 1,5 x 1,2 cm.

Mezítelen Mercurius áll szemből, előrenyújtott jobb kezében pénzes-zacskó, a másikban caduceus és aláhulló köpenye. Alapvonal nem látszik. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 22-24, *AGUN* Nr. 95-102, *Brigetio* Kat. 36.

48. 1493. ápr. 24. Lipcse

Nagylucsei Damján

DL 20005

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,5 x 1,2 cm.

Ún. gryllos, azaz maszk állat kombináció. Hosszú gólyalábakon jobbra néző Silénos-maszk és vadkanfej, valamint balra néző kos-fej, szájában kalásszal van elhelyezve. Alapvonal. A képmezőt gyöngysor keretezi. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Xanten II* Nr. 150.

49. 1493. máj. 25. Esztergom

Az esztergomi nagyobb egyház kanonokjai, Tamás, esztergom szentgyörgyi prépost, esztergomi esperes.

DL 46227/1

Másolat: MKCs 970

Publ.: BÁNDI 1993, Nr. 46.

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,4 x 1,2 cm.

Mezítelen ifjúalak áll szemből, sisakos fejét balra fordítja, felemelt jobb kezében lándzsát tart, a másik földre állított pajzsán nyugszik. Mars vagy hérósz. Alapvonal nem látszik. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *Carnuntum* Nr. 138.

50. 1494. máj. 13. Csázma

Benedek császmái örkanonok és locumtenens

DL 104007

Másolat: MKCs 978

Publ.: BÁNDI 1993, Nr. 79.

Álló ovális, 1,1 x 0,9 cm.

Mercurius áll szemből, előrenyújtott kezében pénzes-zacskó, a másikban caduceus – ami nem látszik – és lelógó köpeny. Alapvonal nem látszik. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen* Nr. 22-24, *AGUN* Nr. 95-102, *Brigetio* Kat. 36, *Carnuntum* Nr. 173-193.

51. 1495. aug. 3. Pécs

Kesztölczi Mihály és Gergely pécsi kanonokok

DL 20295

Másolatok: BTM 65.1715, MKCs 947

Publ.: BÁNDI 1993, Nr. 69, Pannonia Regia 329, VI-9.

Zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,4 x 1,1 cm.

Álló Bacchus szemből, fejét jobbra fordítja, válláról mindkét oldalt köpeny hullik alá.

Előrenyújtott kezében kantharos, a másikon thyrsoz, lábánál párdac. Alapvonal. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 166, Carnuntum Nr. 526.*

52. 1496. jan. 3. (Eger)

Csepeli Benedek egri kanonok

DL 93651

Papírfelzetes. Álló ovális, 1 x 1,2 cm.

Balra nőalak áll oldalról hosszú tunicában és köpenyben. Kezet fog egy vele szemben álló, tunicát és togát viselő férfival, aki háromnegyed szemből nézetben áll. Alapvonal. Az eredeti gemma formája alapján nicolo lehetett. Kr. u. 1. sz. 2. fele.

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 949, Wien II Nr. 1090-1, Dreikönigenschrein Nr. 118.*

53. 1497. jún. 1. Sáros

Sárosi szolgabíró

DL 39025/4,

Másolat: MOL V-8-990

Természetes viaszba nyomva. Kerek, 1,1 cm.

Tamga (GÖBL p. 14 skk): a nomád nemzetség (Sippe) birtokjele, amit családonként vagy tagonként variáltak. Ezt égették be az állatok bőrébe és a használati tárgyaikba. Elemei a holdsarló, a kereszt, a villa, a szarv, a kör, a félkör, a szív-forma, a háromszög. Eredetük és értelmük bizonytalan. Kr. u. 5. sz.

A típushoz vö.: *GÖBL Nr. 109, BIVAR II NG 11, Wien III Nr. 2432.*

54. 1498. nov. 5. Gyulafehérvár

Megyericsi János erdélyi éneklőkanonok

DL 65179

Másolat: MOL V-8-380

Publ.: Pannonia Regia 329, VI-10, Geneszia 737-748.

Papírfelzetes vörös viaszba nyomva. Álló ovális, 0,8 x 0,5 cm.

Jobbra forduló Thészeusz áll kontraposztban, kezében kardot tart. Alapvonal. Az eredeti gemma formája alapján valószínűleg nicolo. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 62, Brigetio Kat. 79, Carnuntum Nr. 559.*

55. 1498. nov. 22. Thabor

Corvin János herceg

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Mohács előtti oklevelek 70

Papírfelzetes zárópecsét. Álló ovális, 1,1 x 0,8 cm.

Oszlopon álló sas, feje hátrafordítva, csőrében koszorú. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 94.*

56. 1499. szept. 3. Gorusa

Batthyány Boldizsár, királyi tanácsos

DL 37731/8

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,7 x 1,2 cm.

Jobbra lépő Amor, felemelt kezében pillangó, mely alá fáklyát tart. Mezítelen, válláról szárnya alatt köpeny hullik alá. Alapvonal. Nagyon finom kidolgozású hellenizáló munka. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: Aquileia Nr. 291, AGD I/3 Nr. 2535, IV Nr. 850, 1469, Wien II Nr. 1358-9, Napoli I Nr. 28, AGUN Nr. 115, Carnuntum Nr. 252-4.

57. 1499. szept. 3. Gorusa
Fledniczi Frigyes, királyi tanácsos
DL 37731/9

Álló ovális, 1,5 x 1,1 cm.

Mezítelen alak jobbra fordulva ülő helyzetben előre hajol, ülepénél köpenyének vége látszik. Az analógiák alapján phallikus hermát formál. Alapvonal nem látszik. Kr. e. 1. sz. Etruszk hagyományokat őrző késő köztársaság kori téma és stílus.

A típushoz vö.: *AG Taf. 21/59, AGD I/2 Nr. 747, Udine Nr. 210.*

58. 1499. szept. 3. Gorusa
Benedek, királyi tanácsos
DL 37731/10

Fekvő ovális, 1,2 x 1,4 cm.

Balra haladó hadihajó, felhajló orrának végén díszítés (aplustre), oldalán evezősor, benne 3 ülő alak pajzzsal és dárdával felszerelve. Kr. e. 1. sz. A leírókarton szerint skorpió.

A típushoz vö.: *Geneve II Nr. 503-5, Carnuntum Nr. 592.*

59. 1500. márc. 29.
Berthyanonczai Thurbetfi Miklós
DL 35575

Másolat: BTM 65.1036

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,3 x 1 cm.

Szárnyas Fortuna áll hosszú chitónban szemből, feje oldalra fordítva, egyik kezében bőségszarut, a másikkal földre támasztott kormánylapátot tart, fején sisak. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 28, 141, Carnuntum Nr. 340-354.*

60. 1500. aug. 20.
Apagyi János Dragfy és Anarcsi János
DL 20966

Barna viaszba nyomva. Fekvő ovális, 1,3 x 1,6.

Két hangya kétkerekű fogatot húz, melyet egy egér hajt ostort tartva. A hangyák felülnézetből, a kocsi és egér oldalnézetből láthatók. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *Aquileia Nr. 1358-60, AGD I/3 Nr. 2751-2, 2754 (egér kakasfogatot hajt), Madrid Nr. 442 (hangyafogatot kismadár hajt).*

61. 1502. aug. 18. (Zala megye)
Kerecseni György és Laki Kacor Miklós
DL 67648

Másolat: BTM 65.1491

Papírfelzetes, zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1 x 0,8 cm.

Jobbra lépő szatír, előrenyújtott kezében szőlőfürtöt, a másikkban pedumot tart. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 53, Carnuntum Nr. 514-518.*

62. 1503. jan. 19. Patavia

Vardai Ferenc

DL 82195

Álló ovális, 1,2 x 1 cm.

Múzsza oldalnézetben áll, jobb lábát sziklára vagy scriniumra helyezve, előre hajló felső teste meztelen, alsó testét köpeny fedi, baljában pedumot, jobbában maszkot tart maga elé. A két lába közt feszülő köpeny több kis vízszintes redővel és egy vastag függőleges redővel van tagolva. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 89-90 (komédia Múzsája), *Wien II* Nr. 1602 (Thalia), *AGD III Göttingen* Nr. 207-210, *AGD Nürnberg* Nr. 190 (Thalia vagy Maenas), *Dalmatia* Nr. 55, *Udine* Nr. 65, *Carnuntum* Nr. 544.

63. 1503. jan. 9. Buda

Czulai Fülöp bácsi prépost

DL 21150

Fekvő ovális, 1,3 x 1,7 cm.

Egymás ellen rohanó hátrakötött kezű Pán és kecskebak. Alapvonal, melyen a kecske mellső lába alatt domborulat van. Kr. u. 1. sz. A leírókarton szerint kentaur és lapitha.

A típushoz vö.: *Aquileia* Nr. 427-8, *Debrecen* Nr. 56, *Carnuntum* Nr. 541-2.

64. 1503. ápr. 10.

Zebenyanczi Bálint

DL 34150

Másolat: BTM 64.940

Fekvő ovális, 1 x 1,3 cm. Jobb felé ugró oroszlán. Alapvonal. Kr. u. 2/3. sz.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 204-5, *Carnuntum* Nr. 816.

65. 1503. jún. 8. Buda

Corvin János, lipthói herceg, szlavón, dalmát és horvát bán

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Mohács előtti oklevelek 79

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,1 x 0,9 cm.

Alapvonalon álló sas, feje hátrafordítva, csőrében koszorú, előtte. pálmaág. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN* Nr. 218, *Brigetio Kat.* 105, *Carnuntum* Nr. 857.

66. 1504.

Dombai Dávid végrendelete

DL 65995

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,6 x 1,1 cm.

Jobbra lépő Amor, előrenyújtott bal keze alatt pillangó, mely alá jobbájával égő fáklyát tart, mögötte szárnya és válláról aláhulló köpenye (leírókarton szerint angyal). Alapvonal. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: Kat. 56.

67. 1504. okt. 31. (Sáros megye)

Tharczai Miklós

DL 70342

Másolat: BTM 65.1510

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,5 x 1,2 cm.

Ülő Amor, előtte hal vagy rák, melyet kihalászott. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: *Xanten Nr. 204, AGUN Nr. 120.*

68. 1505. jan. 14.

Mohorai Wydffy Ambrus özvegye, Anasztázia

DL 70343

Másolat: BTM 65.1511

Álló ovális, 1,4 x 1,1 cm.

Álló Fortuna hosszú chitónban és himationban, jobbában kormánylapátot és kalászt, baljában bőségszarut tart. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 140, Brigetio Kat. 54, Carnuntum Nr. 328-335.*

69. 1505. máj. 8. Vásárhely.

Veszprém megyei szolgabíró

DL 104148/2

Álló ovális, 1,4 x 1,1 cm.

Jobbra forduló Bonus Eventus kontraposzt állásban, mezítelen, csupán válláról hullik alá köpenye, előre nyújtott jobbában kalász, baljában szőlőfürt. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 161, Carnuntum Nr. 458.*

70. 1505. jún. 14. Kapos.

Vaykoczi Konyer Péter, ungi alispán

DL 73428/3,

Másolatok: MKCs 1031, MOL V-8-1031

Álló ovális, 1,1 x 0,8 cm.

Bonus Eventus áll szemből, jobbában patera, baljában kalász, lábánál oltár. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 162, Carnuntum Nr. 479-482.*

71. 1506. ápr. 23.

Bedennyczai Mátyás, császári kanonok

DL 35765

Másolat: BTM 65.1051

Álló ovális, 1,3 x 1 cm. Álló Silvanus szemből, rövid tunicában, előrenyújtott kezében metszőkést tart, a másikon ágat, lábánál felé tekintő kutya. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGD IV Nr. 1543, Debrecen Nr. 45, Carnuntum Nr. 421-3.*

72. 1507. ápr. 14. Lippp

Plawnai Benkovics Miklós

DL 37806

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Fekvő ovális, 0,9 x 1,1 cm.

Bak mellső testű és hal farkú capricornus, fölötte pálmaág, melynek alsó vége lába alatt látszik. Kr. u. 1. sz. 1. fele.

A típushoz vö.: *Geneve II Nr. 584, Carnuntum Nr. 993.*

73. 1508. febr. 16. (Nyitra m.)

Symoni Mátyás (Nowaki?)

DL 73177

Másolat: BTM 65.1526

Álló ovális, 1,2 x 0,7 cm.,

Jobb felé lépő alak, aki jobbjaival botra, baljával pedig sziklára támaszkodik: a kígyómarástól sebesült Philoktés. Alapvonal. Formája alapján talán skarabeusz. Kr. e. 4. sz.(?)

A típushoz vö.: *AG Taf. 21/22, Lippold 42/8, AGD I/2, Nr. 686 sk.*

74. 1509. márc. 12. Zágráb.

Christhychi Farcasich Tamás

DL 46887

Másolat: BTM 65.1276

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,3 x 1,1 cm.

Trónoló Ceres balra fordulva. Alapvonal. Kr. u. 1-2. sz.

A típushoz vö.: *Brigetio Kat. 18, Carnuntum Nr. 230.*

75. 1509. ápr. 12. Prága.

György Marzini ispán

DL 82295

Álló ovális, 1,3 x 0,9 cm.

Jobb felé lebegve lépő Minerva, fején sisak, jobbában lándzsa vagy peplosának csücske, baljában patera vagy kancsó. Alapvonal nem látszik. Kr. e. 1./Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Xanten II Nr. 78, Erimtan Nr. 36.*

76. 1510. márc. 24. Baracska

Baracskai Jakab

DL 62643

Álló ovális, 1,3 x 1,2 cm.

Férfi és nőalak állnak egymással szemben, és kezet fognak. Szokatlanul néznek ki, lehet, hogy két férfi – egy alacsonyabb és egy magasabb –, akik talán lándzsát tartanak kezükben.

Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

77-78. 1510. jún. 30. Nagyfalu

Mindszenti Péter (Losonci Bánffy János és tsai)

DL 65452/1-2

1. Kerek, 1,2 cm, háromágú tulipánvirág, két oldalán egy-egy nyúl behúzott lábakkal, fejjel felfelé. Kr. u. 4-5. sz., szasszanida.

A típushoz vö.: *GÖBL Nr. 95, BIVAR LA 6, Wien III Nr. 2423.*

2. Fekvő ovális, 1,5 x 0,8 cm, földön ülő mezítelen férfialak, egyik kezét előrenyújtja (Achilleus?, Philoktés?), előtte balra várfal kapubástyája, fönt középen C P betűk.

Alapvonal. Kr. e. 1. sz.(?)

79. 1511. máj. 10. Buda.

Azonosítatlan főúr

DL 22154

Másolat: BTM 64745

Publ.: CSÁNKI 55.

Álló ovális, 1,5 x 1,3 cm.

Mezítelen ülő alak bal felé fordulva, fején sisak, előrenyújtott kezében lándzsa (Achilleus).

Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *The Hague Nr. 714, Debrecen Nr. 64.*

80. 1513. jan. 12. Kethyak. (Körös m.)

Marochai Ferenc
DL 102318

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,6 x 1,3 cm.

Jobb felé forduló mezítelen Achilleus, válláról köpeny hullik alá, felemelt jobbujában sisakot tart, baljában dárdát, előtte a földön pajzsa áll. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 63, AGUN Nr. 182, Carnuntum Nr. 569-572.*

81. 1513. jan. 25. Pest

Etele Ferenc
DL 62000

Zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,3 x 1,1 cm.

Jobbra lépő szatír, előrenyújtott kezében szőlőfürtöt tart, a másikban pedumot. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Wien II Nr. 1392, AGUN Nr. 32.*

82. 1513. márc. 23. Torda

Illyei Tiborc, tordai alkamarás
DL 22408

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,5 x 1,3 cm.

Álló Fortuna szemből, hosszú chitónban, előrenyújtott jobbujában patera, baljában bőségszaru. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Carnuntum Nr. 315-318.*

83. 1513. ápr. 26.

Perényi Imre nádor, horvát bán
DL 33907

Másolat: BTM 64.925

Álló ovális, 1 x 0,7 cm., Csörében koszorút tartó sas. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 94, AGUN Nr. 221.*

84. 1513. máj. 27. Latkovina (Körös m.)

Sándorfalvi Török Mihály
DL 101463

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,6 x 1,4 cm.

Oedipus riadtan bal felé lép, jobbujában lába előtt lelógó köpenye és dárdája, balját elgondolkodva szájához emeli. Jobbra oszlopon ülő szárnyas szfinx. Alapvonal. Kr. u. 1. sz.

Az ábrázolásban két motívum keveredik: a szfinxtől megriadt és menekülni akaró ifjú (vö. *LIMC VII. s. v. Oidipous Nr. 66*), valamint a szfinx kérdésén elgondolkodó ifjú. Ez utóbbi jellemző az Oidipous ábrázolásokra.

85. 1513. jún. 18. Déva

Mihály drágakő műves, kolozsvári polgár
DL 26147

Másolat: BTM 64.781

Zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,5 x 1,1 cm.

Férfi felső testű és kígyólábú alak, egyik kezében pajzs (rajta talán Gorgófé), a másikban ostor, a válláról köpeny hullik alá. (A leírókarton szerint Tritón pajzzsal). Kr. u. 2-3. sz.

Az ábrázolásban két motívum keveredik: a férfi test, kígyó láb a Gigászok ábrázolására jellemző, a pajzs és ostor viszont a kakasfejű, kígyó lábú Abraxas alakra.

Az Abraxas típushoz vö.: *AGUN Nr. 254 sk., Brigetio Kat. 129, Carnuntum Nr. 1106.*

86. 1514. júl. 14. Szepes

Albert mester, szepesi dékánkanonok

DL 22628

Másolatok: MOL V 8-952, MKCs 952

Publ.: BÁNDI 1993, Nr. 78,

Zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,2 x 0,9 cm.

Balra lépő kentaur hátán Amor áll, és a kentaur karját hátrakötözi (leírókartonon: kentaur és lapitha harca). Alapvonal. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: *Lippold 161/1* (újkori kameo), *The Hague Nr. 375*, *Wien I Nr. 262*.

Nagyszobrászati mintája: *LIMC VIII* (1997) s. v. Kentauroi Nr. 483.

87. 1514. nov. 19. Toplica (nincs fotó)

Wynchnai János, Körös megyei fogott bíró

DL 22641/3

Másolat: MOL V-8-985

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 0,7 x 0,5 cm.

Nerva portréja, fején koszorú. Finom munka. Kr. u. 1. sz. vége.

A típushoz vö.: *RIC II Pl. VIII/126*.

88. 1514. Farkasfalva (Zólyom m.)

Czereni Márk, plébános

DL 63993

Másolat: BTM 66.2097

Álló ovális, 1 cm. Narcissus áll mezítelenül, egyik kezével köpenyét tartja maga mögött kifesztve, a másik kezében ág, mely közeli halálára utal. Alapvonal. Kr. e. 1./Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Furtw. Beschr. Nr. 3097* (előtte Artemis szobra és oltár), *AG 42/14*, *Lippold 49/1*, *LIMC VI* s. v. Narkissos, Nr. 58, p. 711.

89. 1515. júl. 12. Pozsony

Szalkai László váci püspök és királyi secretarius

DL 62013

Piros viaszba nyomva. Álló ovális, 1,5 x 1,1 cm.

Balra tartó Pégasos, magasba emelkedő szárnyakkal. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: *Caesarea Nr. 146*, *Gadara Nr. 271*, *Brigetio Kat. 91*, *Carnuntum Nr. 977a*.

90. 1517. júl. 9.

Werbőczy István, locumtenens personalis praesentiae

DL 22492

Másolat: BTM 66.2084

Álló ovális, 1,5 x 0,5 cm. Meztelen, jobbra lépő Hercules, kissé előrehajolva oroszlánbőr köpenyét előre tartja, hogy vizet fogjon bele. Alapvonal. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: *AG Taf. 20/51*, *Lippold 38/7*: lábánál hydria és buzogány.

91. 1518. jún. 25. Nagyszombat

Nádasdi Sárközi Albert diák

DL 23057

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,2 x 1 cm. Fortuna áll szemből, jobbával kormánylapátot tart, baljában bőségszarú (mögötte szárny?). Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 140*, *Brigetio Kat. 54*, *Carnuntum Nr. 328-335*.

92. 1519. máj. 6. Keresztur

Rippachi Péter, a királyi lovászok vicemagistere

DL 47294

Másolat: BTM 65.1300

Álló ovális, 1 x 0,6 cm. Meztelen jobbra szatír háromnegyed oldalnézetben. Jobbjában pedum, lábánál állat, kutya vagy párduc. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 172-3, Carnuntum Nr. 514.*

93. 1520. Eperjes

Kamarási Fodor András eperjesi plébános

DL 38068

Másolat: MKCs 962

Publ.: BÁNDI 1993, Nr. 74.

Zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,5 x 1,2 cm. Balra néző, hosszú nyakú női portré, hajviselete Hadrianus feleségére, Sabinára jellemző. Kr. u. 2. sz. első fele.

A típushoz vö.: *Walters Nr. 2001-5, AG Taf. 48/16, Lippold 73/6.*

94 1521. febr. 25. Pest

Tomory Lajos

DL 62073/1

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,3 x 1,1 cm.

Földön ülő nőalak hosszú chitónban, alsó testén himation, előtte guzsaly, melyből fonalat húz.

Alapvonal. Talán Pénélopé. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *LIMC VII s. v. Nr. 14: koppenhágai gemmán Pénélopé hasonlóképpen ül szövöszék előtt, kezében gyapjúfonál köteget tartva.*

95. 1521. febr. 25. Pest

Velezdi Kövér János

DL 62073/2.

Papírfelzetes. Fekvő ovális, 1 x 1,2 cm.

Féltérdre ereszkedő pásztor kecskét fej. Alapvonal. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 191, Carnuntum Nr. 600-604.*

96. 1521. febr. 25. Pest

Balyth-i István

DL 62073/3

Ua., mint az első pecsét. Feltehetően nem volt saját pecsétje.

97. 1521. aug. 12. Ardó

Mathwchynai Ferenc, beregi alispán

DL 82578

Másolatok: MOL V 8-1102, MKCs 1102

Álló ovális, 1,4 x 1,2 cm. Minerva áll szemből, fején sisak, előrenyújtott kezében Victoria, a másikban lándzsája és a földön álló pajzsa. Alapvonal. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *Brigetio Kat. 13-14, Carnuntum Nr. 58-61.*

98. 1521.

Azonosítatlan személy Feyerkew vár inventáriumán

DL 47440

Másolat: BTM 65.1303

Papírfelzetes zöld viaszba nyomva. Álló ovális, 1,6 x 1,4 cm.

Sziclán elheveredve ülő Meleagros, előrenyújtott kezében dárdája előtt vadkanfej(?).

Alapvonal. Kr. e. 1. sz.

A típushoz vö.: *AG Taf. 24/34, Lippold 49/8.*

99. 1522. máj. 26.

Perényi Péter, Abaúj megyei ispán

DL 60944

Másolat: BTM 65.1433

Fekvő ovális, 0,7 x 1,1 cm. Ülő oroszlán vagy szfinx. Alapvonal. Kr. e. 1. sz. 2. fele.

A típushoz vö.: *Carnuntum Nr. 827.*

100. 1522. okt. 1. Szamosfalva

Gergely szamosfalvi plébános

DL 82590

Fekvő ovális, 0,8 x 1 cm. Kézfogás. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 239-40, Brigetio Kat. 122, Carnuntum Nr. 1006.*

101. 1522. okt. 5. Zsombor. (Doboka m.)

Dénes, zsombori plébános

Zsombor. DL 82594

Ugyanaz, mint az előző.

102. 1523. jún. 12. Buda

Azonosítatlan személy (püspök?)

DL 24876/10

Másolatok: MOL V 8-482, MKCs 482

Vörös viaszba nyomott függő pecsét. Fekvő ovális, 1 x 1,1 cm.

Balra sasfej, jobbra kopasz Silénos-maszk, lefelé Pán-maszk tekint. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Brigetio Kat. 127.*

103. 1523. jún. 12. Buda

Azonosítatlan személy (püspök?)

DL 24876/9

MKCs 483

Vörös viaszba nyomott függő pecsét. Álló ovális, 1,5 x 1,2 cm.

Isis támla nélküli széken ül, a gyermek Horust állva tartja ölében, fején lótuszlevél.

Alapvonal. Kr. u. 1. sz.

A típushoz vö.: *Richter II Nr. 205 = Cirene Nr. 255, Bonner Nr. 29, Madrid Nr. 71, LIMC V s. v. Nr. 217-226 (Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius alexandriai érmein).*

104. 1524. febr. 26.

Werbőczy István

DL 23894

Másolat: BTM 67.2163

Álló ovális, 1,3 x 0,7 cm. Szakállas portré, nyakánál oroszlánbőr köpenyének széle látszik, tehát Herculest ábrázolja. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGD I/3 Nr. 3110: azonos formából származó üvegöntvény.*

105. 1524. jún. 21. Körös

Kányföldi Kerecheny Pál, szlavóniai vicebán

DL 35019

Papírfelzetes vörös viaszba nyomva. Álló ovális, 1,2 x 1 cm.

Támla nélküli trónon ülő Iuppiter, előrenyújtott jobbában patera, baljában jogar. Jobb felső szélén pontsor nyomai látszanak. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 65-70, Brigetio Kat. 2.* A kép peremén megjelenő pontsor fém typáriumra vall. Ez esetben egy antik motívum 15-16. századi másolatáról van szó. Ha az ülő alak fején csúcsos fejfedő van, akkor ez is a másolatkészítés során született.

106. 1524. júl. 20.

Keglevich Péter

DL 38081

Papírfelzetes zöld viaszba nyomott függő pecsét, mely leszakadt. Álló ovális, 1,7 x 1,3 cm.

Balra fordulva ülő zerge, hátán mezítelen lófejű férfi áll, előrenyújtott kezében globust, a másikkban kardot tart. Kr. u. 3. sz.

A típushoz vö.: A közel-keleti ég és városvédő istenek jelennek meg állat hátán állva, mint pl. a dolichéi Baal, akiből Iuppiter Dolichenus lett a Római Birodalomban. Egyiptomban Horus-Héliost oroszlán ábrázolták: *Bonner p. 152, Nr. 225, Erimtan Nr. 167.*

107. 1525. ápr. 20. Győr

Galgóci Miklós, pápai főesperes, győri vikárius

DL 62099

Másolat: MOL V 8-737, MKCs 737.

Természetes viaszba nyomott függő pecsét. Álló ovális, 1,2 x 1 cm. Lépő vadász (vagy Bonus Eventus) vállára vetett pedummal, melynek végén nyúl függ. Kr. u. 2. sz.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 188, Carnuntum Nr. 625.*

108. 1526. febr. 25. Kristallóc (Körös m.)

Gereczi András

DL 101601/2

Álló ovális, 1,5 x 1,2 cm. Ágaskodó ló hátán ülő harcos hátulról, baljában lándzsát tart, sisakos feje jobbra fordul, bal válla fölött a ló feje látszik hátulról. Kr. e. 2. sz.

A típushoz vö.: *AG Taf. 37/31, Lippold 53/13, AGD I/2 Nr. 861, 1666, Geneve II Nr. 94, 96.*

Antikizáló motívumok

109. 1236.

Jakab, Somogy megyei ispán

DL 213

Másolat: BTM 64.25

Oszlop vagy életfa, két oldalán 1-1 álló alak., 1 cm, 12. sz.

Publ.: *Kumorovitz B.*, Turul. 50, 1936, 55, 21. kép.

Értelmezéséhez vö.: *Lovag Zs.*: Árpád-kori pecsétgyűrűk. FA 31, 1980, 224 sk.

110. 1237

Zala megyei ispán

Veszprém k. l.

Másolat: BTM 65.1825

Balra forduló szárnyas alak (angyal), kezében földig érő keresztet tart. 12/13. sz. fordulója körül. Körirata: ... COMITIS

111. 1237

Uros pannonhalmi apát (1207-1242?) nagypecsétje

DL 221

Másolat: BTM 64.33

Álló ovális, 1,3 x 1,1 cm. Bal oldalán posztamensen álló, jobb felé forduló szárnyas alak (angyal), antik minta alapján 12/13. század fordulója körül készült pecsét.

Publ.: Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk. *Takács I.* Pannonhalma 1999, 506 sk.: 1207 k., Niké?; *Takács I.*, A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992, 26, XXIV/12. kép.

112. 1291. szept. 21. (nincs fotó)

III. András király

DL 1245

Természetes viasz nagypecsétbe nyomott vörös viasz gyűrűspecsét a trónoló király jobb felső karja mellett. Az ábrázolás Agnus Dei, jobb mellső lábával a zászló rúdját tartja (maga a zászló nem látszik), és fejét hátra fordítja. Jól kidolgozott, finom plasztikával készült munka. Az ábrázolás 90 fokkal elfordítva, az állat mellső részével fölfelé helyezkedik el. Körirata olvashatatlan, jobb szélén kivehető a gyűrű karikájának a lenyomata. 0,6 cm, felirattal 0,7 x 0,9 cm, 13. sz.

SZENTPÉTERY 115. említi. – Reg. Arp. 3813. „Függőpecsétnek mintegy fele, a király jobb válla fölött vörös gyűrűs pecséttel.” – KUMOROVITZ 54-55. említi, mint ami állatalakot ábrázol (MTA pecsétfénykép gy. 48. hivatkozva).

Leíró kartonon: hátrafelé néző ló.

A Győzedelmes Isten Báránya keresztes bottal és keresztes zászlóval a középkorban terjedt el.

113. a) 1347. Nagyszombat

Nagyszombat város

Prímási Levéltár, Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára 43-1-6,

Függő pecsét természetes viaszba nyomva. Kerek, 6 cm.

Fortuna kerék középpontjában dús hajú férfiarc — Sol-Christus — háromnegyed nézetben, körülötte sugárkoszorú, körirata: ET DEUS IN ROTA. A kerék küllői között A és Ω. Az alfa alatt félhold, az ómega alatt csillag. Külső körirata: + S' M CIVIVM DE ZVMBOTHEL CVM ROTA FORTVNE.

Férfiarc: Kr. e. 1. sz.-i eredeti gemma, vagy annak alapján készült a pecséttel együtt a 14. sz. első felében.

A középpontban látható archoz vö.: *Carnuntum Nr. 700, Aquincum Kat. 10.*

Publ.: Hegedűs 164 Nr. 130.

b) 1348. júl. 13.

Prímási Levéltár, Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára 49-1-15.

Ua., mint az előző.

114. 1362. okt. 20.

V. Bálint, Sopron megyei szolgabíró

Sopron v. l. 179

Másolat: BTM 65.1801

Középen fatörzs, melynek oldalán harkály, tetején fészek van, két oldalt pedig vékony faágak. 2,5 cm, 13/14. sz. fordulója körül.

115. 1478. ápr. 29. Buda

Augustinus de Monellis egri kanonok

DL 102603

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 174.

Papírfelzetes. Álló ovális, 1,5 x 1,8 cm. Álló nőalak, egyik kezében bőségszaru, a másikban ág. Körirata: CVR FACIVNTUR FLORES VBIQVE. 15. sz.

116. 1500. szept. 27. Gyula

Corvin János, opavai és lipcsei herceg, szlavón, dalmát és horvát bán

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Mohács előtti oklevelek gyűjteménye 74.

Papírfelzetes. Álló ovális, 1 x 0,9 cm.

Címerpajzsban holló, csőrében gyűrű, lábánál leveles ág. 15. sz.

117. 1510. máj. 3. Véte (Somogy m.)

Perneszi Imre

DL 46935

Másolat: BTM 95.1291

Papírfelzetes. Kör alakú, 1 cm.

Csőrében olajágot tartó galamb, fölötté felirat: PAX TIBI. 15. sz.

118. 1511. máj. 10. Buda.

Azonosítatlan főúr

DL 22154

Másolat: BTM 64.749

Publ.: CSÁNKI 57.

Álló ovális, 1,3 x 0,9 cm. Rák felülnézetben. 15. sz.

119. 1523. jún. 12. Buda

Azonosítatlan személy (püspök?)

DL 24876/9

Másolatok: MOL V 8-486, MKCs 486

Álló ovális, 1,2 x 1 cm. Ellentétes irányba néző rák és skorpió felülnézetben, az utóbbi felkunkorodó farokkal. Közöttük egymás alatt P I (tükörírással), és egy csillag. 15-16. sz.

120. 1523. dec. 24. Nagyhida

Perényi István királyi asztalnokmester

DL 23862

Másolat: MKCs 454

Publ.: LK 64, 1993, Nr. 33.

Fekvő ovális, 1,1 x 1,8 cm. Jobbra sziklán ülő mezítelen alak hosszú szárú sípon játszik, mögötte egy ág látható. Balra hengeres cippuson ithyphallikus gyermekalak ül kissé hátradőlve, egyik kezével hátul megtámaszkodik, másikat előrenyújtja. A két alak között talán csillag vagy pillangó jelenik meg. Alapvonal. 16. sz. eleje.

A típushoz vö.: *The Hague Nr. 351, Würzburg Nr. 884, AGUN Nr. 302.*

121. 1526. febr. 25. Kristallóc (Körös m.)

Progowczy Dávid

DL 101601/1

Álló ovális, 1 x 0,9 cm, Balra lépő mezítelen alak, bizonyára szatír, vállánál és lábánál köpenyének vége lebeg. Előtte hengeres cippus, rajta paniskos áll, akivel karját felé nyújtva játszik. Alapvonal. 16. sz. eleje.

Antikizáló portrék

122. 1440. jún. 15. Buda (nincs fotó)

Jakab szerémi püspök

DL 13554/4

Másolat: MKCs 249

Rövid kivágású portré koszorúval, szalaggal a fején, szép munka. 0,9 x 0,8 cm, körirattal: 1,5 x 1,3 cm. 15. sz. Körirata: S DNI EPISCOPI SIG.

A típushoz vö.: *AGUN Nr. 331, Győr Nr. 19.*

123. 1464. febr.16. Buda

Zápolya Imre főkincstartó

DL 55769

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 175.

Jobbra tekintő ifjúportré attribútumok nélkül. 1,2 cm, 15. sz.

124. 1480. aug. 30. Esztergom (nincs fotó)

Mihály milkói püspök, esztergomi vikárius

DL 18402

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 154

Koszorút viselő férfiportré. 0,9 x 1,1 cm, 15. sz.

125. 1489. febr. 9.

Drági Tamás, személynök

DL 19358

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 163.

Ifjúportré reneszánsz hajviselettel. 1,3 x 1 cm, 15. sz.

126. 1489. okt. 25. Bölcske

Pakosi Lajos köznemes

DL 46130

Publ.: BÁNDI 1991, Nr. 160.

Ifjúportré reneszánsz hajviselettel. papírfelzetes zöld viaszba nyomva, 1,3 cm, 15. sz.

127. 1493. máj. 25. Esztergom

Pesti Gergely esztergomi kanonok

DL 46227/3

Másolat: MKCs 972

Publ.: BÁNDI 1993, Nr. 48

Férfiportré taeniával, sűrű göndör hajjal, szája megnyitva. 1,1 x 1 cm, 15. sz. Zöld viaszba nyomva.

128. 1510. márc. 17.

Berizlowith György, medvevári várnagy

DL 33832

Másolat: BTM 64.918

Sugárkoronás, rövid kivágású portré. 1,3 x 0,7 cm, 15/16. sz.
A típushoz vö.: *Debrecen Nr. 76, AGUN Nr. 336.*

129. 1511. máj. 10. Buda.

Azonosítatlan főúr

DL 22154

Másolat: BTM 64.742

Publ.: CSÁNKI 57.

Kétarcú fej: jobbra kerek női arc, balra szakállas férfi. 1,4 x 1,2 cm, 15. sz.

130. 1514. febr. 23. Kristallóc (Körös m.)

Pesthenyei Gergely

DL 102320

Capita iugata: a hosszúkás fejű férfin taenia, a nő arca kerekded. 1,2 x 1 cm. 15. sz.

131. 1514. jún. 12. Torda.

Dersy Benedek

DL 82402

Bal felé néző szakállas fej, rajta 3 ágú sugárkorona, vállán köpeny, pontozott keretbe van foglalva. Nyolcszögletű, 1 x 0,8 cm, 15/16. sz.

132. 1514. okt. 2. Gyulafehérvár

Jercs Damján

DL 82413

Balra néző szakállas fej, rajta sildes, nyakvédős sisak, vállán köpeny. 1,1 x 0,9 cm, 15/16. sz.

133. 1515. febr. 22. Gyulafehérvár

Derencsényi Miklós, Várday Ferenc püspök kliense, Gyalu várkapitánya

DL 82426

Jobbra tekintő koszorús ifjúfej. 1,6 x 1,3 cm, 15/16. sz.

Publ.: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. Schallaburg '82. Hrg. T. Klaniczay, Gy. Török, G. Stangler. Wien 1982, 518 Nr. 555. Tévesen Merkurkopf-nak nevezi.

134. 1516. ápr. 10. Buda.

Vajai Ferenc Imre váradi kanonok

DL 105923

Rövid kivágású szakállas férfifej, fején sisak. Papírfelzetes, 0,9 cm, 15. sz.

135. 1517. ápr. 5. Buda.

Majtényi Bertalan

DL 82476

Balra tekintő hosszú nyakú férfifej, rajta koszorú, tarkójánál szalag. Papírfelzetes, 1,4 x 1,1 cm, 15/16. sz.

136. 1518. okt. 30. Diako (Valkó m.)

Lőcsei Mihály, veszprémi kanonok

DL 47268

Balra tekintő férfifej Antoniusra emlékeztető vonásokkal, fején koszorú, tarkójánál szalagok. 1,5 x 1,4 cm, 15. sz.

137. 1522. szept.16.

II. Lajos

DL 23683

Másolat: BTM 66.2064

Publ.: BÁNDI 1993, Nr. 10.

Sugárkoronát viselő rövid kivágású portré. 0,9 x 0,7 cm, 15/16. sz.

138. 1523. jún. 29. Buda

Becsvölgyi Antal deák, bánhegyesi plébános

DL 38075

Jobbra tekintő ifjúfej reneszánsz hajviselttel. 1,4 x 0,9 cm, 16. sz.

139. 1524. máj. 28.

Turóci Miklós ítélőmester, kiküldött bíró

DL 101563

Jobbra néző ifjú portréja rövid göndör hajjal, határozott tekintettel, nyakánál köpenye széle.

Szép és gondos munka. Nyolcszögletű, 1,5 x 1,2 cm. 16. sz.

140. 1525. aug.1. Almás (valószínűleg Fejér m.)

Ferenc almási plébános

DL 47620

Balra tekintő szakállas fej, fején sugárkorona, tarkójánál szalag. 0,8 x 0,7 cm, 15/16. sz.

3. Az antik és középkori ikonográfia és szellemiség nemes ötvözete:

Nagyszombat középkori pecsétje

Nagyszombat városa nemrég felbukkant két legrégebbi (1347, 1348, Kat. 113), eddig kellő figyelemre nem méltatott nagy viaszpecsétjének a publikálása ad okot arra, hogy foglalkozzunk e különös kompozíció ikonográfiájával és annak értelmezésével. Az Esztergomi Főegyházmegyei Levéltár pecsétjeiből készült kiadványban²⁰⁹ Takács Imre az említett pecséteket a következőképp írja le: "szembenéző emberi arc, körülötte homorú felület és kereszt alakot képező vonalak. E körül belső köriratot tartalmazó gyűrű. Ezen kívül hat hengeres formával megosztott sáv, a felső két mezőben rövidítési jellel ellátott A és Ω. Az alfa alatt félhold, az ómega alatt sugárzó nap ábrázolása. Majuszkulás körirata: + S' M CIVIVM DE ZVMBOTHEL CVM ROTA FORTVNE. Az arcot övező, belső körirat: + ET DEVS IN ROTA". Megállapítja továbbá, hogy ezek nem teljesen azonosak a Budapest Történeti Múzeumban (továbbiakban BTM) őrzött, korábbi ismert pecsétmásolattal (2. kép)²¹⁰: "Az eltérések elsősorban a koncentrikus sávok arányában, a betűk megformálásában és a Krisztus-arc jellegében mutatkoznak." Ez utóbbit így értelmezi: "Középen emberi arcként megjelenített Isten-kép foglal helyet, amelyet az Alfa és az Ómega betűszimbólumok Krisztus-képpé tesznek."

Valójában a pecsétnek ez a formája nem teljesen új, rajzos változata a 19. sz. 2. felének és a 20. sz. elejének szakirodalmában többször is megjelent már. Előbb osztrák szakfolyóiratokban²¹¹, majd ezekre reagálva az Archaeologiai Értesítőben is.²¹² "A mező központját a Megváltó keresztes dicsfénnel körített feje képezi" - írta ez utóbbiban Czobor Béla (3. kép). Röviden Varjú Elemér is foglalkozott ugyanezzel a pecséttel a Turul 1902-es évfolyamában Podhradczky József címereskönyveinek bemutatása kapcsán.²¹³ "Podhradczky megtévedt, hihetőleg a rendelkezésére állott rossz pecsétlenyomatok vezették félre. Nagyszombat város régi pecsétjén ugyanis nem Ker. Szent János, hanem az Üdvözítő feje látható" — írja Varjú.

²⁰⁹ *HEGEDŰS* 164, Nr. 130.

²¹⁰ *Lsz.* 67.2167. Fotójáért Spekner Enikőnek tartozom köszönettel. Itt mondok köszönetet Eisler Jánosnak és Nagy Mártának hasznos észrevételeikért.

²¹¹ *G. Heider*, Das Glücksrad und dessen Anwendung in der christlichen Kunst. Mittheilungen der K. u. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. IV. 1859, 113 sk.; *K. Lind*, Blätter für ältere Sphragistik. Wien 1878, 223. sz., 20. tábla.

²¹² *ArchÉrt* 14, 1880, 151, 17. sz., XX tábla.

²¹³ *Varjú E.*, Címeres könyvek a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában II. Turul 20, 1902, 81-82.

A Magyarország vármegyei és városai sorozatban jelent meg először a pecsétnek az a változata, melynek a másolatát a BTM-ben őrzik. Ebben a következő olvasható róla: "a keresztény szellemben átalakult szerencse-keréknek legjelentékenyebb példánya ... A középen lévő fejet a körirat alapján ma általában Krisztus-fejnek tartják. Bél Mátyás — s utána mások is — Keresztelő Szt. János fejét látják e címerben, mert a város állítólagos legrégebbi temploma is e szent tiszteletére épült. Tradíció, mint sok másban, ebben sem ad fölvilágosítást."²¹⁴. Egy 1981-es szlovák kiadvány tanúsága szerint ennek a pecsétlenyomatnak megvan az eredeti fémtypáriuma is. Az albumszerű kiadványban a képekhez sajnos sem leírások, sem magyarázatok nem készültek.²¹⁵

Az előbbi vélemények ellenére is szinte napjainkig előfordul a középponti arc Keresztelő Szent Jánosként való értelmezése az egyik legalaposabb magyarországi művészettörténetben: "Nagyszombat 14. századi pecsétjén a János-tál ábrázolása utal a védőszentre."²¹⁶

A magyarországi kutatásban 1990-es évek második felében Nagyszombat pecsétjének különös szimbolikájával két tanulmány is behatóan foglalkozott.²¹⁷ Vizsgálatuk alapja a BTM gyűjteményében őrzött pecsétmásolat volt. Takács Imre, aki jól ismerte a már korábban publikált változatokat, úgy gondolta, hogy Podhradczy "nem a 14. századi nagypecsétet írta le, hanem annak valószínűleg újkori utódját" (i. m. 77, 5. j.). Az esztergomi pecsétek felbukkanása rácsfolt erre a feltételezésre. Takács a fejet a kereszt, az A és Ω alapján egyértelműen hosszú hajú, szakállas Krisztusnak tekinti. A pecsét készítését a betűformái alapján a 14. sz. első felére vagy közepére helyezi. A csillagot a nap ábrázolásának tartja, a holddal együtt való megjelenését pedig apokaliptikus bibliai helyekre utaló teofánia attribútumoknak. Lehetségesnek tartja, hogy a hold a mindig változó Fortunát, a nap pedig Krisztust jelenti.

Mind Takács, mind Kovács a kompozíció ikonográfiáját a Fortuna—kerékből kiindulva igyekszik megmagyarázni. Előbbi a 12. század derekáról származó beauvais-i Szent István templom északi kereszthajó—homlokzatán kialakított rózsablatokra hivatkozik, amelyben az oszlopokat kerék küllőiként értelmezték, a tetejére pedig Fortuna alakját

²¹⁴ Pozsony vármegye. Szerk. *Borovszky S.* Budapest 1895, 174.

²¹⁵ *P. Horváth—D. Veliká*, Trnava. Kosice 1981, 2. ábra.

²¹⁶ A magyarországi művészet története II. 1300-1472 körül. Szerk. *Marosi E.* Budapest 1987, 164, 763/3. kép.

²¹⁷ *Takács I.*, *Et Deus in rota*. Nagyszombat város középkori pecsétjének ikonográfiája (Die Ikonographie des mittelalterlichen Siegels der Stadt Tirnau. Zusammenfassung). *Ars Hungarica* 25, 1997, 69-79.

Kovács I., "Címere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép". Még egyszer a nagyszombati pecsét ikonográfiájáról (Still on the subject of the iconography of the Seal of Nagyszombat. Summary). *Ars Hungarica* 26, 1998, 339-351.

állították (i. m. 73). Hivatkozik továbbá Villard de Honnecourt 13. sz. közepe körüli vázlatkönyvének egyik rajzára, amelyen a hat részre osztott kerék közepén trónol Fortuna.²¹⁸ Az örök körforgásban lévő világ, és a középpontban változatlanul és mozdulatlanul helyet foglaló istenség gondolatát pedig Boethius *De consolacione Philosophiae* IV. könyvére vezeti vissza (i. m. 73 sk.). Ezt az ikonográfiai mintát elfogadja Kovács, de hiányol egy láncszemet: "A Fortuna uralma alatt lévő változó világgal szembeállított isteni középpont tengelyében ugyanis nem a trónoló Krisztus, hanem Krisztus Szent Arca típusában megjelenített *Facies Dei* ábrázolás tűnik fel." (i. m. 339) Ennek jelentését és funkcióját igyekszik kinyomozni a szerző. A kereket a Mennyre vonatkoztatja, a középpontjában ábrázolt *Facies Dei* előképét pedig az ún. Rotschild énekeskönyv egyik miniatúráján fedezi fel (i. m. 341, 3. kép). A Szent Arc nyugati elterjedését Veronika kendőjére vezeti vissza, amit Nagy Lajos Rómában többször is megtekintett. J. Sambucus *Emblemata* c. művében a nagyszombati címerre utaló képen valóban két angyal kendőt tart egy kerék fölött. Kovács a pecséten megjelenő Istenarcnak palladium-funkciót tulajdonít, ahogy a képtípus ősforrásának számító Abgar-kép is ezt a szerepet töltötte be. Erre utal a címerre vonatkozó leírásban az "oltalma e mennyei jelkép".

Eddig a pecsétre vonatkozó megállapítások. A továbbiakban foglalkozunk először az ikonográfia tisztázásával. Az esztergomi pecsétek e tekintetben azért jelentenek új fejleményt, mert ezeken teljes egyértelműséggel megállapítható, hogy a középpontban egy ifjúfej jelenik meg, dús hullámokban aláhulló hajjal, az arca sajnos felismerhetetlen, de úgy tűnik, hogy szakálltalan. Hosszú szakállja bizonyosan nincs, mert annak körvonalai kirajzolódnának. Szakálltalan ifjúarc jelenik meg a Justus van der Nypoort készítette nagyszombati Kalendarium (1683) címlapján is (Kovács i. m. 341, 2. kép). A legsajátosabb attribútuma pedig, hogy a fejet sugárkoszorú veszi körül. E sugarakat Czobor is, és Takács is a kereszt szárainak tartja, ennek ellentmond azonban, hogy a vonalak egyenesek, és nem íveltek, mint a kereszt szárai esetében; egymástól egyenlő távolságra vannak, és egyáltalán nem rajzolnak ki keresztformát. A sugárkoszorút helyesen adja vissza az Archaeologiai Értesítőben és a Turulban megjelent rajz, a szakáll esetében azonban bizonytalan, az egész állon megjelenő satírozása akár szakállnak is értelmezhető. Téved viszont a rajz az arc frontális ábrázolásában, az esztergomi pecséteken ugyanis világosan látható, hogy a tekintet enyhén oldalra fordul. A Fortuna—kerék középpontjában tehát a Napként felragyogó Isten jelenik meg. Mivel az értelmezésnek ez a szála eddig fel sem merült, érdemes ennek előzményeiről is szót ejteni.

²¹⁸ Vö.: H. J. Dow, The Rose-window. Journal of the Warburg and Courtauld Institut 20, 1957, 271.

Ha az esztergomi pecsét középponti alakjának ikonográfiai előzményét keressük, akkor azt az antik Hélios/Sol ábrázolások között találjuk meg. Hasonló méretű tárgyon is gyakran találkozunk vele, pl. a hellenisztikus kori Rhodosz pénzérméin (4. kép)²¹⁹, vagy gemmákon, akár még a pannoniai leletek között is (5. kép).²²⁰ Hélios/Sol az antik művészetnek szinte minden korszakában igen kedvelt volt, ezzel itt nincs szükség foglalkozni. Figyelemre méltó viszont, hogy a Sol—Krisztus azonosítás megjelent már a késő antik művészetben is. A Biblia ugyanis alapot nyújt Krisztus Napként való megjelenítésére. Tekinthető "az igazság napja"-nak (Mal. 4, 2), a Jelenések könyve szerint: "arca pedig olyan volt, mint a teljes fényében ragyogó nap" (1, 16). Ismerjük ennek képzőművészeti vetületét is. A vatikáni Szent Péter templom alatti temető egyik mauzóleumában (M) — mely egy bizonyos Iulius családé volt — a 3. században a boltozatot mozaikkal borították be. Ennek középpontjában a Nap látható, amint fogatát hajtja, fejét pedig sugárzó nimbus veszi körül, miként Krisztusnak (6. kép).²²¹ Ugyanezt a gondolatot fedezhetjük fel egy 3. századi gemma esetében is, melynek egyik oldalán a Napisten áll kezében ostorral, feje körül sugárkoszorúval, a hátoldalon pedig Krisztus monogram és EICVVC XPECTVS (sic) felirat olvasható.²²² Végül ez az összevetés vezetett el oda, hogy Jézus születésnapja december 25-re, Sol Invictus ünnepnapjára került.²²³

A 4. században ennek az azonosításnak kialakult egy olyan képi formája is, mely ikonográfiailag közel áll a nagyszombati pecséthez. Egy zsinagóga mozaikpadlóján a középpontban Hélios jelenik meg sugárzó nimbuszal, körülötte pedig két koncentrikus körben a zodiákus 12 jele van elhelyezve és a kör sugaraival egymástól elválasztva (7. kép).²²⁴ Rajzolata tehát egy 12 küllőjű kerékhez hasonlatos, értelme pedig az idő örök körforgása, melyet az isteni gondviselés irányít. A nagyszombati pecsét kerekének 6 küllője van, köztük pedig két égitest. Ha a középpontban Krisztus a Nappal azonos, akkor a csillagot főleg napként értelmeznünk, tehát az égi szférát a Hold mellett egy csillag testesíti meg. Fölöttük az alfa és az ómega pedig az örökkévalóság, a teljesség szimbólumai. Ha ebből az értelmezésből indulunk ki, akkor a Sambucus készítette embléma—magyarázatban olvasható *Christo praeside tuta manet*-hez nincs szükségünk a Facies Dei és az Abgar-kép palladium-funkciójának meglehetősen bonyolult magyarázatára. (Kovács i. m. 340 skk.) A 84. zsolttár

²¹⁹ Ch. Seltman, Greek Coins. London 1960, Pl. LXI Nr. 13-15.

²²⁰ Aquileia — Aquincum. Kiállítási katalógus. Budapest 1995, 94 Nr. 230.

²²¹ A. Effenberger, Frühchristliche Kunst und Kultur. Leipzig 1986, 47, Taf. 12; Vanyó L., Az ókeresztény művészet szimbólumai. Budapest 1988, 67, 129. ábra.

²²² Antike Gemmen in deutschen Sammlungen III. Hsg. P. Zazoff. Wiesbaden 1970, 253 Nr. 212.

²²³ G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer. München 1902, 307.

²²⁴ R. and A. Ovadia, Hellenistic, Roman and early Byzantine Mosaic Pavements in Israel. Roma 1987, 63 Nr. 87.

12. szakasza sokkal egyszerűbb magyarázattal szolgál az értelmezéshez: "...Isten a nap és a pajzs".

Következő kérdésünk a pecsétben megjelenő kerék közvetlen előzményére irányul. Kézenfekvő, hogy ez nem lehet más, mint ami Nagyszombat címerében is szerepel. Bár ennek adományozásáról semmilyen adattal nem rendelkezünk (vö. *Varjas* i. m. 82), bizonyosnak látszik, hogy korábbi a pecsétnél. Tagányi Károly Magyarország címertárában ezt a következőképp írja le (8. kép): "A kék mezőben egy nyolcküllős aranykeréken a tengely helyén az ún. Szt. Veronika-féle arany Krisztusfő látható. A kerék a középkor szimbolikája szerint az örökkévalóságot jelképezi."²²⁵ A pecséttel összevetve több fontos különbség is megállapítható: a kerék nem hat, hanem nyolcküllős, nincs rajta semmilyen felirat, jelentését pedig az örökkévalósággal hozza összefüggésbe. Ez az értelmezés összhangban van a pecséten a kerék küllői között megjelenő szimbólumokkal, és végső fokon az antik Hélios mozaikok csillagképeivel.

A kerékben rejlő sokértelműség bizonyságaként álljon itt a város címerének legfrissebb leírása, mely az interneten található, az International Civic Heraldry cím alatt (www.ngw.nl): The original symbol for the city, dating from the early 14. century, was a wheel with the head of Jesus in the middle. Between the spokes the Greek letters alpha and omega, a star and a crescent were placed. The smaller symbols disappear in the early 15th century and from 1420 onwards only the wheel is used. The wheel has no special meaning, but the spokes form the letters I and X Greek for Jesus Christ. A leírás után irodalomként egy 90-es években megjelent szlovák kiadvány áll.²²⁶

A kerék szerteágazó szimbolikája alapján tehát feltételezhetjük, hogy Nagyszombat nagypecsétjének készítője vagy megrendelője a maga értelmezését adta akkor, mikor a körirattal egyértelművé tette, hogy itt Fortuna kerekéről van szó. Az alkalmi értelmezés és variálás megengedhetőségéről tanúskodik Sambucus emblémája is, melyen a Krisztus-arc a kerék fölött tartott kendőn jelenik meg. A továbbiakban ejtsünk szót Fortuna-kerék ikonográfiai előzményéről

Bár Fortuna kétségtelenül antik istennő, és a szöveges források olykor említést tesznek Fortuna kerekéről²²⁷, téves az az állítás, hogy a kerék az attribútumai közé tartozott.²²⁸

²²⁵ *Tagányi K.*, Magyarország címertára: országos és állami címerek, vármegyék és kerületek, városok címereinek gyűjteménye. Budapest 1880, XXXVII. tábla. Arcanum DVD könyvtár IV. Heraldika. Budapest 2004.

²²⁶ *Kartous et al.*, Slowakei—Spaziergänge durch die Jahrhunderte der Städte und Städtchen. Bratislava 1994, German version 2000. Non vidi.

²²⁷ Cicero In Pisonem 10, 22; Ammianus Marcellinus 26, 8, 13.

²²⁸ *Takács* i. m. 72, *Kovács* i. m. 339.

Fortuna antik jelvényei a bőségszaru, a kormánylapát, és olykor a globus. Kerék megjelenik ugyan néhány Kr. u. 2. sz. végi és 3. sz. végi pénzérmén, de a köriratból kitűnik, hogy ott Fortuna Redux-ról van szó, azaz a visszavezető Szerencséről, a kerék tehát a hazautazásra utal.²²⁹ Az antik Fortuna esetében tehát azt ábrázolták, amit kívántak: a jó szerencsét. A kerék Nemesis jelvénye volt, melyet nem osztott meg Tyché/Fortunával, még ha a *Lexicon Iconographicum*²³⁰ és a *Lexikon der christlichen Ikonographie*²³¹ ezt állítják is. A nagyszombati pecsét tehát nem "az antik Fortuna-kerék ábrázolások keresztény örököse" (Kovács i.m. 346), ikonográfiai mintája csak középkori lehet. Ennek legfontosabb típusaival mind Takács (i.m. 73), mind Kovács (i.m. 347, 3. j.) foglalkozik is tanulmányában.

Elfogadva tehát, hogy a közvetlen ikonográfiai mintát a Fortuna—kerék jelentette, rá kell mutatnunk, hogy a Nap—Krisztus arc középpontba helyezésével a kompozíció egy teljesen új értelmezés előfutárává vált. A 13. században jelentek meg a székesegyházak homlokzatain a hatalmas rózsablakok, melyek célja az volt, hogy fénnel és színes üvegeik révén izzó színekkel ragyogják be az addig misztikus homályba burkolózó templombelsőket.²³² Ezeket a hatalmas kör alakú, mérműves rózsablakokat rotának is nevezték, és Napként is értelmezték.²³³ Ezt a jelentésváltozást pontosan ideillően írta le Sedlmayr: Ihre ursprüngliche Bedeutung ...ist die des Fortunarades. Dann aber wird...in der unmittelbar folgenden Generation das kreisende Rad, fest eingefügt in den Bau der Hauptfassade der Kirche, zum ruhenden umgedeutet; das ruhende strahlende Rad wird Symbol der Sonne... A Radfenster így alakul át Sonnenfensterré a 13. sz. folyamán.²³⁴

Minthogy a rózsablak középpontja rendszerint áttört, ékesítésére festett üveglakot alkalmaztak, melynek kedvelt témája Krisztus és a szentháromság ábrázolása volt (Dow i. m. 288 skk.). Ritkán arra is van példa, hogy ide szobrászati díszítést helyeztek. Az orvietói dóm rózsablakának középpontjából Krisztus fej emelkedik ki (9. kép), kifejezve ezzel nemcsak általában a Megváltó központi szerepét a keresztény teológiában, hanem egy konkrét értelmezést is: Krisztus Nappal való azonosítását. A fejet a karcsú oszlopok úgy veszik körül, mint a napsugarak. Ha a pecsét ikonográfiáját ebből a mintából vezetjük le, akkor ez magyarázatot adhat a fej körül látható homorú felületre is: a Krisztus-arc ugyanis egy conchából emelkedik ki az ablak középpontjában. Ennek a formának tehát nincs köze a Szent

²²⁹ F. Rausa, Fortuna. LIMC VIII (1997) 132 Nr. 105.

²³⁰ P. Karanastassi, Nemesis. LIMC VI (1992) 735.

²³¹ G. Risto-Red, Fortuna. LChI 2 (1994) 54.

²³² H. Jantzen, Francia gótikus székesegyházak. Budapest 1989, 77 skk.

²³³ Vö.: Dow i. m. 286 skk.

²³⁴ H. Sedlmayr, Zeichen der Sonne. In: Epochen und Werke: Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte II. Wien—München 1960, 251 sk. A rózsablak elnevezés eredetéről ld. Dow i. m. 268 sk.

János-tálhoz, amelyen egyébként a levágott fejet behunyt szemmel szokták ábrázolni. Az orvietói dóm homlokzatát a sienai L. Maitani tervezte meg a 14. sz. első harmadában, a rózsablak befejezője pedig A. Orcagna volt a század második felében.²³⁵

Lehet-e az orvietói dóm nagyszobrászati és a nagyszombati pecsét kisplasztikai kompozíciója között közvetlen kapcsolat? A lehetőség nagyon is fennáll. A dóm szobrászati díszítése és a Kolozsvári Márton és György készítette Sárkányölő Szent György szobor közt felfedezhető rokon vonásokra már Balogh J. felfigyelt.²³⁶ A szoros itáliai kapcsolatokra tett megfigyelései azonban nem korlátozódnak a nagyszobrászatra. Megállapítja, hogy a Szent György-lovagok pecsétjét a sienai Pietro di Simone készítette, aki Károly Róbert magyar király (1301-1342) ötvös mestereként több királyi pecsétet is készített az 1320-as évektől kezdve (i. m. 16 skk.). Valószínűleg tőle vagy műhelyéből származott még több nádori, országbírói, hercegi pecsét, így könnyen lehetséges, hogy városi pecsétek is készültek nála. Arra is van példánk a 14. századból, hogy a pecsétlő középpontjába gemmát foglaltak, és eköré ornamentális, vagy geometrikus díszítést helyeztek el, majd pedig az egészet körirattal vették körül.²³⁷ Ha így történt a nagyszombati pecsét készítése is – ami nagyon valószínűnek látszik – akkor ez a magyarázata a lenyomat középpontjában lévő arc erőteljes domborulatának.

A pecsét egészének ikonográfiája tehát valóban nagyon összetett jelképrendszerből áll, készítője tájékozott volt mind az antik kultúrában, mind a középkori keresztény művészetben és teológiában, és tisztában volt a középpontba helyezett fej eredeti jelentésével is. Aligha tartjuk tehát hihetőnek, hogy pusztán tévedésből tulajdonította volna a kereket Fortunának, ahogy Dow állítja.²³⁸ Sőt, inkább jól átgondolt, tudatos döntést látunk abban, hogy a Fortuna-kereket nem alakította át Nap-szimbólummá, hanem összekapcsolva a Krisztus arccal, mintegy alárendelte ennek. A továbbiakban azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy mi lehet ennek a szokatlan megoldásnak a gondolati háttere.

A pecsét értelmezésének Boethiusnál fellelhető filozófiai előzményére már Takács is utalt (i. m. 72. skk.). A *De consolatione Philosophiae* valóban olyan munka, melyből mind Fortuna, mind pedig a középpontba helyezett (fiú)isten szerepe, ill. kettőjük összekapcsolása megmagyarázható. Az isten szerepének értelmezésénél érdemes egy még korábbi forrást is megemlíteni, mely nyilván Boethiusra is hatást gyakorolt. Ez pedig Cicero, aki a *De natura*

²³⁵ Gótikus stílus. Építészet Szobrászat Festészet. Szerk. R. Toman, B. Beyer, B. Borngässer. Budapest 2000, 256, 327 sk.

²³⁶ Balogh J., Márton és György kolozsvári szobrászok. Cluj—Kolozsvár 1934, 9 skk.

²³⁷ Pór A., Pecséttani apróságok. Turul 27, 1909, 54 sk.

²³⁸ I. m. 272: Such an interpretation has indeed been made erroneously, as it seems, of the wheel on a seal...from the Hungarian town of Turnau.

deorumban (II. 3, 31, 80) így írja le a világrendet: "itt istenekről van szó, akiknek látjuk nagyszerű erejét és fénylő arcát, a Napról beszélek meg a Holdról és a bolygó meg az állócsillagokról, ...melyek az egész világot áthatják az emberiség nagy javára és hasznára. Ebből adódik, hogy mindent az isteni értelem és bölcsesség kormányoz." (ford. Havas L.) Ebből a leírásból, és a középponti alak eredeti jelentéséből is valószínűsíthető, hogy a pecséten megjelenő csillagot valóban csillagnak kell értelmeznünk, és a Holddal meg a Nappal együtt alkotják az égi szférát.

Kétségtelen tehát, hogy a pecsét gondolati háttérének gyökerei a sztóikus és újplatonikus tanításokban keresendők, melyeket a kompozíció tervezője minden további nélkül ismerhetett. Meg kell azonban azt is magyaráznunk, hogyan illeszkedett be a címerben kifejeződő szimbolika a korabeli keresztény teológiai gondolkodásba. Hogyan lehet jelen az események alakulásában egyszerre a kiszámíthatatlan és forgandó szerencse, valamint az Isten világmindenségre kiterjedő irányító szerepe? Erre a kérdésre Aquinói Szent Tamás Summa Theologiae-jából kapjuk meg a választ. Egyrészt "az isteni gondviselésnek minden alá van vetve" (*necesse est...omnia divinae providentiae subiacere*, I 22, 2, 5). Másrészt viszont "Isten az egész lét gondviselője, gondviseléséhez tartozik, hogy megengedje, hogy egyes részleges dolgokban bizonyos hiányosságok legyenek, nehogy a világegyetem tökéletes java megghiúsuljon."²³⁹ (*Deus sit universalis provisor totius entis, ad ipsius providentiam pertinet ut permittat quosdam defectus esse in aliquibus particularibus rebus, ne impediatur bonum universi perfectum*. I. 22, 2, 5.) Ez tehát a skolasztikában megfogalmazódó isteni gondviselés és kiszámíthatatlan (bal)szerencse egymáshoz való viszonya, azaz dialektikája. Úgy gondoljuk, hogy Nagyszombat városának címere e tanítás ismeretében születhetett meg, és akár ennek illusztrálásaként is értelmezhető.

Aquinói Szt. Tamás alakja és tanítása igen hamar vált a korabeli művészet témájává és ihletőjévé. 1323-as szentté avatását követően festette meg Lippo Memmi Szt. Tamás megdicsőülése c. táblaképét. A. Orcagna, aki az orvietói dóm homlokzatán dolgozott, a 14. sz. közepén Firenzében az Orsanmichele szentségházán a 15 erény allegóriájának faragványait a Summa Theologiae leírása alapján készítette el.²⁴⁰ A sort a firenzei Santa Maria Novella freskóival lehetne folytatni. A skolasztikus tanítások közvetlen hatása különösen a francia és az itáliai építészetben állapítható meg. E. Panofsky Villard de Honnecourt (meghalt 1263-ban) Albumának vizsgálata alapján jutott arra a következtetésre, hogy a korabeli "építész minden

²³⁹ Aquinói Szent Tamás A teológia foglalata I/2. Ford. Tudós-Takács János. Budapest 1995.

²⁴⁰ Az itáliai reneszánsz. Építészet Szobrászat Festészet Rajz. Szerk. R. Toman. Budapest 1998, 75, 80. The Art of the Italian Renaissance. Architecture, Sculpture, Painting, Drawing. Köln 1995

bizonyval szoros kapcsolatban élt a szobrászokkal, az üvegmívesekkel, a fafaragókkal stb., ...akiket saját vállalkozásaihoz felszegődtetett és ellenőrzött, és akiknek ikonográfiai programot kellett adnia, melyet...csak egy skolasztikus tanácsainak segítségével, azzal szorosan együttműködve dolgozhatott ki."²⁴¹

Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy Nagyszombat címerének tervezője egy Honnecourtéhoz hasonló mintakönyvet használt munkája elkészítéséhez, feltehetően a 13—14. sz. fordulója körüli években. Az eredetinek tekinthető, Esztergomi Főegyházmegyei Levéltárban őrzött pecsét karcsú és könnyed oszlopformájú küllőit nézve indokoltan gondolhatunk francia vagy itáliai tervezőre, aki — a Hélios/Sol portréból ítélve — az antik művészetben is jártassággal rendelkezett. Különösen feltűnőek ezek a sajátosságok, ha a BTM-ben őrzött pecsétmásolattal hasonlítjuk össze. Az oszlopformájú küllők ezen zömökebbek, a felirat hangsúlyosabbá válik, a Krisztus-Nap fej pedig eltűnik. Az új, frontálisan ábrázolt fej idős férfiarcot mutat hosszú hajjal, dús szakállal, nagy bajusszal, tehát inkább az Atyaistent, mint Krisztust ábrázolja. A sugárkoszorú pedig háromágú keresztté alakult át. Az új typárium vésnőke, vagy inkább készítettője talán nem értette már meg az eredeti fej jelentését, ezért változtatta meg azt. Nem úgy, mint a 20. sz. zseniális költője, aki címer nélkül is érezte az itt rejtező gondolat lényegét:

A csúszó-mászó, belefeledkezve
vállra omló hajadba, figyeli
romolhatatlan, veszendő tökélyed.

A senki néz.
A semmi néz.
Az ízeltlábú nézi a napot.
A tört, a gyűrt, a szaggatott
a lángolót, kereket, mozdulatlant.

Most minden egy. Együtt van. Egybeolvad.

A mindenség modellje: áll a templom. (Pilinszky János: Gótika)²⁴²

²⁴¹ E. Panofsky, Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás. Budapest 1986, 15.

²⁴² Pilinszky J., Kráter. Összegyűjtött és új versek. Budapest 1976, 201.

Összefoglalás a középkori gemmapecsétekre vonatkozóan

Az összegyűjtött gemmapecsétek kiértékelésének első szempontja a glyptikai kutatásokban szokásos megközelítés volt: a gemmák csoportokba sorolása datálásuk és tematikájuk alapján. Ennek eredménye: 1. Kr. e. 4–2. sz. közé 5 db; 2. Kr. e. 1–Kr. u. 1. sz. közepe közé kb. 30 db; 3. Kr. u. 1. sz. közepe–Kr. u. 3. sz. eleje közé kb. 70 db; 4. 4–5. századra (szasszanida) 3 db helyezhető. Az első és az utolsó csoporthoz tartozó gemmák az ókori Pannoniában nem fordultak elő, legfeljebb Dalmatiában. A második csoport is csak jóval szerényebb mennyiségben, mint a pecsétek esetében. A harmadik csoport az, amelybe mind a pannoniai, mind a daciai gemmaleletek döntő többsége tartozik. A középkorban használt gemmapecséteknek tehát legalább harmadánál nem a szűkebb értelemben vett Magyarország területéről származó darabokról van szó.

Ha a gemmapecsétek használatának területi elterjedését összegezzük, akkor az állapítható meg, hogy döntően az ország délnyugati részén összpontosulnak. Ez több szempontból is érthető. Egyrészt — bizonyára itáliai hatásra — itt terjed el először szélesebb körben a középkori pecséthasználat, másrészt Dalmácia volt a leggazdagabb gemmalelőhely. Az ókori tengerparti városokban akár még görög gemmák is előfordulhattak, könnyen eljutottak ide az itáliai gemmák is, a császárkorban pedig itt komoly előállító és kereskedő központokkal számolhatunk. A tematikai megoszlás is sok darab dalmáciai eredete mellett szól. Míg Pannoniában a domináns ábrázolások: Iuppiter, Mercurius, Victoria és a sas voltak, addig a középkori anyagban Amor, szatír, Minerva a leggyakoribbak, melyek közül a két első téma az ókori Dalmatiában gyakoribb.

A délnyugati területeken túl a Dunántúl (Pannonia) és Erdély (Dacia) már szerényebben részesül a gemmapecsétek használatában annak ellenére, hogy e területeken helyi leletek is hozzájárulhattak elterjedésükhöz. Az ország azon részein, ahol római provincia nem alakult ki, ritkák a gemmapecsétek, kivéve az északkeleti megyéket: Sárospatakot, Ungvárt, Bereget. Ez utóbbi jelenséget talán azzal magyarázhatjuk, hogy az Adria partjától az ország területén, Budán át ebbe az északkeleti irányba haladt egy fontos kereskedelmi útvonal (az ún. Borút), mely Lengyelország felé tartott. Feltehető, hogy ennek az élénk kereskedelmi forgalomnak köszönhető, hogy antik gemmák is nagyobb számban eljutottak ide.

Ha a gemmapecsétek használatának időbeli megoszlását vizsgáljuk a középkori Magyarországon, akkor a következő kép alakul ki. A 12. sz. végén egy fordul elő királyi használatban. A 13. században nyolc, ebből négy a királyé, egy főúré, egy főúri későbbi

értelemben vett familiárisé, és egy megyei kisbirtokosé, egy pedig egyházi intézményé (hiteleshelyé). A 14. századból hat ismeretes: egy kúriai tisztségviselő, két megyei tisztségviselő, egy egyházi intézmény és egy városi polgár, és még egy külföldi főpap. Szinte az egész oklevéladásban részt vevő társadalmi elemek szerepelnek. A 15. sz. első háromnegyedében továbbra is az előbbiekhöz hasonló mennyiséggel találkozunk, de dominánsak benne az egyházi középrétegbe tartozó személyek, és megjelennek a magánszemélyek, egy polgár és egy nemesember. A 15. sz. utolsó negyedében, és a 16. sz. első negyedében az eddigiekhez képest ugrásszerű növekedés következik be. Mindkét időszakban 40 fölé emelkedik a gemmapecsétek száma, a tulajdonosok között dominánsakká válnak a nemesek és a főurak, a többen pedig az egyházi személyek osztoznak, főként a középréteg tagjai, a kanonokok, de megjelennek a plébánosok és akad néhány püspök is.

Az antikizáló motívumok gyűjtését inkább csak mintavételnek tekintettük azért, hogy megbizonyosodjunk: az antik gemmák nem pusztán a készen elérhető voltak miatt jelentettek vonzerőt felhasználóikra, hanem anyaguk, stílusuk és tematikájuk miatt is. Az új gemmapecsétek készítése során ugyanis mi más készítette volna a pecséttulajdonosokat, hogy éppen ilyeneket készíttessenek maguknak. Az antik gemmák tehát nemcsak passzív módon, a múltból fennmaradt és újrafelhasznált tárgyként voltak jelen a középkori magyar társadalomban, hanem hatást is gyakoroltak a kor szellemiségére. Ennek igazolására készült egy esettanulmány Nagyszombat 14. sz. első felében készült pecsétjének ikonográfiájáról és ikonológiájáról. A bonyolult jelképrendszer középpontjában az antik Hélios–Sol arca látható, amely a korai kereszténységben Sol–Christus, itt a felirat tanúsága szerint Isten–jelentésű ábrázolássá alakult. A körülötte megjelenő szerencsekerék gondolati háttere az újplatónikus tanításokban lehető fel, de közvetlenül a korabeli skolasztikával hozható összefüggésbe.

Az ókorban és a középkorban használt gemmák kiértékelése során a rendelkezésünkre álló adatok fölöttebb eltérnek egymástól. Ezek közül a legszembevetőbb az, hogy míg az ókoriak esetében csak elvétve ismerjük a tulajdonos személyét és a használat időszakát, a középkoriak esetében ezek az adatok az oklevelek segítségével pontosan megállapíthatók.

Fordított a helyzet az ábrázolások jelentésvilágának vizsgálatánál. Az antik gemmák készítési idejének társadalmi viszonyait elég jól ismerjük, így meg tudjuk állapítani, hogy az egyes képtípusok létrejöttében milyen gondolatok, eszmék, vágyak, törekvések játszottak szerepet. Az antik gemmák képi világa és középkori használói között nincs meg ez a szerves kapcsolat. Arra alig van hazai adatunk, hogy a középkori használók hogyan értelmezték az ábrázolásokat. Legfeljebb feltételezésekbe bocsátkozhatunk erre vonatkozóan. A legkorábban használt gemmapecsétek esetében látszik kézenfekvőnek, hogy tudatos választást

feltételezzünk a királyi ellenpecsét lovas alakja (Nr. 1-3), sisakos mellképe (Nr. 4), vagy a képtalani pecsét szárnyas alakja (Nr. 7) esetében. Ez utóbbi visszhangra talált a középkori gemmametszőknél is (Nr. 110-111). Igen ritka eset az, amikor egy középkori pecsét antikvítás és középkor viszonyának olyan mély elemzésére nyújt lehetőséget, mint a nagyszombati (Nr. 113).

A 15. sz. utolsó negyedétől annyira széles körben válik divattá a gemmapecsétek használata, hogy a korábbi tudatos választás szándéka már nem ismerhető fel. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a reneszánsz antik kultúra iránti érdeklődésének köszönhetően egyre inkább tisztában voltak az ábrázolások eredeti jelentésével. Ekkor indult meg az utánzatok és szabad átdolgozások nagyszámú előállítása. Ennek a folyamatnak a 16. század első negyede utáni vizsgálata még bizonyosan sok új megfigyelésre kínál lehetőséget.

Rövidítések – szakirodalom

Az értekezésben szereplő gemmákra történő hivatkozásnál a sorszámok előtt Kat. rövidítés szerepel, ha már korábbi publikációban szerepelnek, akkor Nr. rövidítést használunk. Az egyszer idézett műveket nem rövidítettük, mert az nagyon megnövelte volna a rövidítésjegyzéket. A meghatározott területről származó gemmák vagy egyes gyűjtemények publikációi esetében a terület, vagy a gyűjtemény nevével, őrzési helyével rövidítettünk, egyéb műveknél a szerzők nevével, olykor, ha a szokás úgy kívánta, a cím kezdő betűivel.

AG

A. *Furtwängler*, Die antiken Gemmen I-III. Leipzig-Berlin 1900.

AGD

Antike Gemmen in deutschen Sammlungen I-IV. 1968-1975.

AGUN

T. *Gesztelyi*, Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica III. Budapest 2000.

ALFÖLDY 1963

Alföldy G., Aquincum vallási életének története. *BudRég* 20, 1963, 53 = Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. *Acta Arch. Hung.* 13, 1961, 109.

Andalucia

M. *Dolores López de la Orden*, La gliptica de la antigüedad en Andalucia. Cádiz 1990.

ANRW

Aufstieg und Niedergang der römischen Welt

Aquileia

G. *Sena Chiesa*, Gemme del Museo Nazionale di Aquileia. Padova 1966.

Aquileia–Gorsium 1995

Aquileia–Aquincum, Gorsium–Floriania–Intercisa. Szerk. Fülöp Gy. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum 1995.

Aquincum 1995

Aquileia–Aquincum. Szerk. Szabó K. Budapest 1995.

Aquincum 2003

Forschungen in Aquincum 1969-2002. Red. P. Zsidi. Aquincum Nostrum II. 2. Budapest 2003

Aqfüz

Aquincumi füzetek. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései

Augst

P. *Steiner*, Gemmen und Kameen im Römermuseum Augst. *Antike Kunst* 9, 1966, 29-49.

AV

Arheoloski Vestnik

BÁNDI 1991

Bándi Zs., A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa (Katalog der Ausstellung von Siegeln der Matthias-Zeit des ungarischen Staatsarchiv). *Levéltári Közlemények* 62, 1991.

BÁNDI 1993

Bándi Zs., Az Országos Levéltár Jagelló-kori pecsétkiállításának katalógusa. *Levéltári Közlemények* 64, 1993.

Bari

G. *Tamma*, Le gemme del Museo Archeologico di Bari. Bari 1991.

BARKÓCZI 1951

L. *Barkóczi*, Brigetio. *Diss.Pann.* II 22. Budapest 1951. Tafeln: Budapest—Leipzig 1944.

Bath

M. Henig, The Gemstones from the Main Drain. In: *B. W. Cunliffe*, Roman Bath. London 1969, 71-88.

BERTÉNYI

Bertényi I., Pecséttan. In: A történelem segédtudományai. Szerk. *Bertényi I.* Budapest 1998. *Beograd*

I. Popovic, Les camées romains au Musée National de Beograd. Beograd 1989.

BILKEI 1979

I. Bilkei, Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns. *Alba Regia* 17, 1979, 23-48.

BÍRÓ 2000

T. Bíró M., Pannoniai csontművészet (Pannonische Beinartefakte). Budapest, Enciklopédia Kiadó 2000.

BIVAR

A. D. H. Bivar, Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Stamp Seals: II. The Sassanian Dynasty. London 1969.

BMC

H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, I (1923), II (1920), III (1966), IV (1940), V (1950).

Bologna

A. R. Mandrioli Bizzarri, La Collezione di Gemme del Museo Civico Archeologico di Bologna. Bologna 1987.

Bonn

G. Platz-Horster, Die antiken Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Bonn. Köln-Bonn 1984.

BONNER 1950

C. Bonner, Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian. Ann Arbor 1950.

BORHY 1997-1998

Borhy L., A Komárom/Szőny--vásártéri ásatás római kori gemmaleletei (Römerzeitliche Gemmen aus Brigetio). *Déri Múzeum Évkönyve* 1997-1998, 209-218.

BORHY 2002

L. Borhy, Faustina minor como diosa de la belleza y patrona de la maternidad. in: Marco Simón, F.-Pina Polo, F.-Remesal Rodríguez, J. (eds.): Religión y política propaganda en el mundo romano. *Collección Instrumenta* 12. Barcelona 2002, 137-142.

BORHY—SZÁMADÓ 1999

Borhy L.—Számadó E., Beszámoló a Brigetioban (Szőny-Vásártér és Molaj „A”-út lelőhelyen) 1998-ban végzett régészeti feltárások eredményeiről (Bericht über die Ergebnisse der archäologischen Grabungen des Jahres 1998 /Szőny-Marktplatz und Molaj „A”-Straße/). *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 6, 1999, 143-162.

Brigetio 1990

Brigetio. Egy pannoniai város élete. Kállay Ödön régészeti gyűjteményének kiállítása a tatai várban. Cseh J.–Petényi S. Tata 1990.

Brigetio 2001

Gesztelyi T., Gemmák és gyűrűk Brigetióból. Gemstones and Finger Rings from Brigetio. A tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményei 6. Tata 2001.

Britain

M. Henig, A Corpus of Engraved Gemstones from British Sites. BAR 8. Oxford 1974, 1978.

Bucarest

M. Gramatopol, Les pierres gravées du Cabinet Numismatique de l'Académie Roumaine. Collection Latomus 138. Bruxelles 1974.

Caerleon

J. D. Zienkiewicz, The Legionary Fortress Baths at Caerleon II. The Finds. Cardiff 1986.

Caesarea

A. Hamburger, Gems from Caesarea Maritima. Atiqot 9, 1968,

Cambridge

R. Nicholls, The Wellcome Gems. A Fitzwilliam Museum Catalogue. Cambridge 1983.

Carnuntum

G. Dembski, Die Gemmen und Kameen aus Carnuntum. Arch. Park Carnuntum. Neue Forschungen 1. Wien 2005.

CIGP

Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum. Hrg. P. Kovács. Debrecen 1998.

Cimeliotheca

Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici sive Catalogus antiquitatum. Budae 1825.

Cirene

G. F. Maddoli, Le cretule del Nomophylakion in Cirene. Annuario Scuola Archeologica di Atene 41-42, 1963-1964, 39-145.

Content

M. Henig, The Content Family Collection of Ancient Cameos. Ashmolean Museum. Oxford 1990.

CSÁNKI

Csánki D., Harminczhat-pecsétes oklevél 1511-ből. Turul 5, 1887, 1-11; 49-59.

Dalmatia

Sh. H. Middleton, Engraved Gems from Dalmatia. Oxford 1991.

Debrecen

Gesztelyi T., A Debreceni Déri Múzeum gemmagyűjteménye (Die Gemmensammlung des Déri Museums in Debrecen). Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1986, 87-178.

DELATTE-DERCHAIN 1964

A. Delatte-Ph. Derchain, Les intailles magiques gréco-égyptiennes, Bibliothèque Nationale. Paris.

Del.Leonis

M.-L. Volleweider, Deliciae Leonis. Antike geschnittene Steine und Ringe aus einer Privatsammlung. Mainz 1984.

DEMBSKI 1998

G. Dembski, „Kaiserliche“ Gemmen und Kameen aus Carnuntum. Carnuntum Jb. 1998 (Wien 1999) 9-24.

Doliché

M. Maaskant-Kleibrink, Cachets de terre de Doliché(?). BABesch 46, 1971, 23-63.

DOW

H. J. Dow, The Rose-window. Journal of the Warburg and Courtauld Institut 20, 1957, 271.

Dreikönigenschrein

E. Zwiernlein-Diehl, Die Gemmen und Kameen des Dreikönigschreines. Studien zum Kölner Dom 5. Verlag Kölner Dom. Köln 1998.

Erimtan

K. Konuk – M. Arslan, Ancient Gems and Finger Rings from Asia Minor, the Yüksel Erimtan Collection. Ankara 2000.

FITZ 1962

J. Fitz, Sanctuaires d'Hercule en Pannonie. Coll. Latomus 58, 1962, 623-638.

FITZ 1976

J. Fitz, Gorsium-Herculia im 4. Jahrhundert. *Acta Antiqua Hung.* 24, 383-389.

FITZ 1976a

Fitz J., Gorsium-Herculia. Székesfehérvár (magyar-német).

FITZ 1978

J. Fitz, Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. Budapest—Bonn 1978.

FITZ 1985

J. Fitz, Concilia provinciae in Pannonien. In: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik*. Wien 257-265.

FITZ 1996

Fitz J., Gorsium-Herculia. Székesfehérvár. 6. kiadás. Bőséges irodalomjegyzékkel.

FITZ 1997

J. FITZ, *Area sacra des niederpannonischen Kaiserkultes in Gorsium*. *AR* 26, 61-73.

Fundgemmen 1-3

A. Krug, Römische Gemmen und Fingerringe im Museum für Vor- und Frühgeschichte Frankfurt a. M. *Germania* 53, 1975, 113-125; Römische Fundgemmen 2. Wiesbaden und Berlin. *Germania* 55, 1977, 77-84; Römische Fundgemmen 3. Speyer, Worms, Bad Kreuznach, Mainz und Saalburg. *Germania* 56, 1978, 476-503.

Firtw. Beschr.

A. Furtwängler, Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium. Berlin 1896.

Gadara

M. Henig—M. Whiting, Engraved Gems from Gadara in Jordan. The Sa'd Collection of Intaglios and Cameos. Oxford 1987.

Gaule

H. Guiraud, Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule. *Suppl. Gallia* 48. Paris 1988.

Gemme dalla corte

Gemme dalla corte imperiale alla corte celeste. Cura scientifica di *G. Sena Chiesa*. Università degli Studi di Milano, 2002.

Genève

M.-L. Vollenweider, Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées. Musée d'Art et d'Histoire de Genève. I. Genève 1967, II. Mainz 1979, III. Mainz 1983.

GESZTELYI 1978

Gesztelyi T., Ifjú szatírportrék gemmákon. *Déri Múzeum Évkönyve* 1977 (Debrecen 1978) 167-173. = Satyrbüsten auf Gemmen. *Acta Class. Debr.* 14, 1978, 65-73.

GESZTELYI 1982

T. Gesztelyi, Römische Porträtgemmen. *Wiss. Zeitschr. der Humboldt-Univ. zu Berlin*. 1982, 193-195. = A gemmaportrék társadalmi szerepéről egy Caracalla-ábrázolás ürügyén. In: *Az antik társadalomtörténet problémái*. Debrecen KLTE 1982, 243-251.

GESZTELYI 1985

Gesztelyi T., Caracalla és Geta ábrázolása provinciális gemmákon. *Arch.Ért.* 112, 1985, 180-186. = Die Frage der ikonographischen Rückständigkeit in der Glyptik. *Acta Class. Debr.* 21, 1985, 107-121.

GESZTELYI 1987

Gesztelyi T., Politikai szimbólumok a principátus kialakulása idején. *Acta Ant. et Arch. Suppl. VI* (Szeged 1987) 23-29.

GESZTELYI 1991

T. Gesztelyi, Spätromische Glasbullen. *ACD* 27, 1991, 107-114.

GESZTELYI 1996

T. Gesztelyi, Pannonische Siegelringe: Kontinuität und Diskontinuität. Akten des 3. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Hrsg. von H. Bauchhenß. Beihefte der Bonner Jahrbücher 51. Köln-Bonn 1996, 53-58.

GESZTELYI 1997

Gesztelyi T., Kettős csatornájú üvegkameók. *ArchÉrt* 123-124, 1996-1997, 63-74.

GESZTELYI 1998

Gesztelyi T., Pannoniai vésett ékkövek (Geschnittene Steine in Pannonien). Budapest, Enciklopédia Kiadó 1998.

GESZTELYI 2000

Gesztelyi T., Késő antik üvegkameó függők. *Balácai Közlemények* 7.

Getty

J. Spier, Ancient Gems of the Getty Museum. Malibu 1992.

GÖBL

R. Göbl, Der sasanidische Siegelkanon. Braunschweig 1973.

Gorsium

T. Gesztelyi, Gemmenfunde in Gorsium. *Alba Regia* 29, 2000, 99-114.

Győr

Gesztelyi T., A győri Xántus János Múzeum gemmagyűjteménye (Die Gemmensammlung des J. Xántus Museum in Győr). *Arrabona* 39, 2001, .

HAEVERNICK 1974

Th. E. Haevernick, Trilobitenperlen. *Folia Arch.* 25, 1974, 105-129.

HEGEDŰS

Hegedűs A., Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból. Esztergom 2000.

HENIG 1970

M. Henig, The Veneration of Heroes in the Roman Army. The Evidence of Engraved Gemstones. *Britannia* 1, 1970, 249-265.

HENIG 1988

M. Henig, The chronology of Roman engraved gemstones. *Journ. of Rom. Arch.* 1, 1988, 142-152.

HENIG 1992

M. Henig, The Bath gem-workshop: further discoveries. *Oxford Journ. of Arch.* 11, 1992, 241-243.

HENKEL 1913

F. Henkel, Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. Berlin 1913.

HERBIG 1949

R. Herbig, Ganymed und der Adler. In: *Ganymed*. Heidelberger Beiträge zur antiken Kunstgeschichte. Heidelberg 1949.

Hermitage

O. J. Neverov, Anticnye kamei v sobranii Ermitaza. Katalog. Leningrad 1988.

HLATKY

Hlatky M., A magyar gyűrű (Der ungarische Ring). Budapest 1938.

Intercisa I

L. Barkóczi–G. Erdélyi–E. Ferenczi–F. Fülep–J. Nemeskéri–M. R. Alföldi–K. Sági, Intercisa I (Dunapentele–Sztálinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Budapest 1954. *Arch.Hung.* 33.

Intercisa II

M. R. Alföldi–L. Barkóczy–J. Fitz–K. Sz. Póczy–A. Radnóti–Á. Salamon–K. Sági–J. Szilágyi–E. B. Vágó, Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Budapest 1957. Arch.Hung. 36.

Jerusalem

S. Amoraï-Stark, Engraved Gems and Seals from two Collections in Jerusalem. Jerusalem. 1993.

JPMÉ

Janus Pannonius Múzeum Évkönyve

Kazzay

Részletes sorozata a Kazzai-féle gyűjtemény gemmáinak. 1863-as leletár. Kézirat a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárában (Detailed series of the Gems in the Kazzay Collection. The inventory of 1863. Manuscript in the Central Library of the Reformat Diocese in Tiszántúl), Inv. R 1108/a.

KÁDÁR 1989

Z. Kádár: Der Kult der Heilgötter in Pannonien und den übrigen Donauprovinzen. ANRW II 18.2 (1989) 1048.

Komárom

Borhy L.-Számadó E., Gemmák, gemmás gyűrűk és ékszerek Brigetióban. Acta Archaeologica Brigetionensia I 4. Komárom 2003.

Keszthely–Dobogó

K. Sági, Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Budapest 1981.

KLEIBRINK 1997

M. Kleibrink, The Style and Technique of the Engraved Gems. In: C. Johns, The Snettisham Roman Jeweller's Hoard. British Museum 1997, 25-33.

KOLNIK 1984

T. Kolník, Römische und germanische Kunst in der Slowakei. Bratislava 1984.

KOVÁCS

Kovács I., "Címere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép". Még egyszer a nagyszombati pecsét ikonográfiájáról. Ars Hungarica 26, 1998, 339-351.

Köln

A. Krug, Antike Gemmen in Römisch-Germanischen Museum Köln. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 61, 1980, 151-260.

KRAFT 1972

K. Kraft, Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien. Berlin 1972.

KUMOROVITZ

Kumorovitz L. Bernát, A magyar pecséthasználat története a középkorban. Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter. Budapest 1993.

KUZSINSZKY 1890

Kuzsinszky B., Az aquincumi ásatások 1882-1884 és 1889 (Ausgrabungen in Aquincum). BudRég 2, 1890, 75-160.

KUZSINSZKY 1934

B. Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest 1934.

LÁNYI 1972

V. Lányi, Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. Acta Arch. 24.

LIMC

Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae

LIPPOLD

G. Lippold, Gemmen und Kameen des Altertums und der Neuzeit. Stuttgart 1922.

Lons-le-Saunier

H. Guiraud, Intailles de Lons-le-Saunier. Gallia 52, 1995, 359-406.

LOVAG

Lovag Zs., Árpád—kori pecsétgyűrűk. Folia Arch. 31, 1980.

Luni

G. Sena Chiesa, Gemme di Luni. Roma 1978.

Luxembourg

R. Weiller, Intailles antiques découvertes au Grand-Duché de Luxembourg. Publ. Section Hist. Inst. Grand-Duché de Luxembourg 94, 1980, 193-280.

MAASKANT-KLEIBRINK 1992

M. Maaskant-Kleibrink, Three engravers at work in a jeweller's workshop in Norfolk.

BABesch 67, 1992, 151-167.

Madrid

R. Casal Garcia, Coleccion de gliptica del Museo Arqueologico Nacional (Serie de entalles romanos) I-II. Bilbao 1990.

MÁRTON 2002

A. Márton, Roman burial with a weapon from the Bécsi Road cemetery (Aquincum, Budapest). ComAH 2002, 117-152.

MC CANN 1968

A. M. Mc Cann, The Portraits of Septimius Severus. Roma 1968.

MEGOW 1987

W.-R. Megow, Kameen von Augustus bis Alexander Severus. Antike Münzen und Geschnittene Steine XI. Berlin 1987.

MIGOTTI 1998

B. Migotti–M. Slaus–Z. Dukat–L. Pernic, Accede ad Certissiam. Zagreb 1998.

Mira

H. Philipp, Mira et Magica. Gemmen im Ägyptischen Museum der Staatlichen Museen. Preußischer Kulturbesitz. Berlin Charlottenburg. Mainz 1986.

MORET 1984

J.-M. Moret, Oedipe, la Sphinx et les Thébains. Bibl. Helv. Rom. 23. Geneve 1984.

Mursa

D. Pinterovic, Geme s terena Murse (Roman Gems from Mursa). Osjecki Zbornik 9/10, 1965, 25-60.

München

E. M. Schmidt, Gemmen und Glaspasten in der Prähistorischen Staatssammlung, München. Bayerische Vorgeschichtsblätter 36, 1971, 216-244.

NAGY 1938

NAGY L., Pannonia sacra. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusstinián. I. Budapest 1938, 29-148.

NAGY L. 1942a

Nagy L., Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: Budapest története I/1. Szerk. Szendy K. Budapest 1942, 236-265.

NAGY L. 1942

Nagy L., Művészetek. In: Budapest története I/2. Szerk. Szendy K. Budapest 1942, 579-650.

NAGY T. 1942

Nagy T., Vallási élet Aquincumban. In: Budapest története I/2. Szerk. Szendy K. Budapest 1942, 386-463.

NAGY T. 1973

Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története I. Szerk. Gerevich L. Budapest 1973, 39-216.

NAGY T. 1987-1988

Nagy T., Vettia Fortunata szarkofágja és mellékletei (Der Sarkophag von Vettia Fortunata und seine Beigaben). ArchÉrt 114-115, 1987-1988, 236-242.

Napoli I-II

U. Pannuti, Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Catalogo della Collezione Glittica. I Roma 1983, II Roma 1994.

Nürnberg

C. Weiss, Die antiken Gemmen der Sammlung Friedrich Julius Rudolf Bergau im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg. Nürnberg 1996.

Pannonia Regia

Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Kunst und Architektur in Pannonien 1000-1541. Szerk. *Mikó Á.--Takács I.* Budapest 1994,

PAULOVICS 1941

Paulovics, S.: Funde und Forschungen in Brigetio (Szöny). Laureae Aquincenses II.

Diss.Pann. 2:11. Budapest 1941, 118-164.

PAULOVICS 1942

Paulovics I., Brigetioi kisbronzok magángyűjteményekből (Piccoli bronzi di Brigetio in raccolte private). Arch. Ért. 1942, 216-248.

PLANTZOS 1999

D. Plantzos, Hellenistic Engraved Gems. Oxford 1999.

PÓCZY-ZSIDI 2001

K. Póczy-P. Zsidi, Importazioni dall'Italia e artigianato locale ad Aquincum. Da Aquileia ...Al Danubio. A cura di M. Buora. Archeologia di frontiera, Udine, 4, 2001, 116-161.

RCP

Religions and Cults in Pannonia. Ed. J. Fitz. Székesfehérvár 1998.

RIC

H. Mattingly-E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage. London I. 1923, II. 1926, III. 1930, IV. 1936-49, V. 1927-33.

RICHTER

G. M. A. Richter, The Engraved Gems of the Greeks, Etruscans and Romans. *I.*

Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans. London 1968. *II.* Engraved Gems of the Romans. London 1971.

RIU 2

Die römischen Inschriften Ungarns 2. Hrsg. L. Barkóczi-A. Mócsy. Budapest 1976.

Romula

D. Tudor, Pietre gravate descoperite de la Romula. Apulum 6, 1967, 209-228.

SEG

Supplementum Epigraphicum Graecum

SNG

Syllogae Nummorum Graecorum

Sigilla regum

Sigilla regum — reges sigillorum. Szerk. Érszegi G. Budapest 2001.

Sofia

A. Dimitrova-Milceva, Antike Gemmen und Kameen aus dem Archäologischen Nationalmuseum in Sofia. Sofia 1980.

M. Spaer, Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and Other Small Objects. The Israel Museum, Jerusalem 2001.

SZENTPÉTERY

Szentpétery I., Magyar oklevéltan. Budapest 1930.

SZILÁGYI 1956

Szilágyi J., Aquincum. Budapest 1956.

TAKÁCS 1992

Takács I., A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Budapest 1992.

TAKÁCS 1997

Takács I., Et Deus in rota. Nagyszombat város középkori pecsétjének ikonográfiája. *Ars Hungarica* 25, 1997, 69-79.

The Hague

M. Maaskant-Kleibrink, Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet The Hague. The Greek, Etruscan and Roman Collections. Wiesbaden 1978.

TOPÁL 1993

J. Topál, Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) I. Aquincum Nostrum I. Budapest 1993.

TOPÁL 2003

J. Topál, Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, (Bécsi Road) II. Aquincum Nostrum I. 2. Budapest 2003.

TÓTH

Tóth E., Római gyűrűk és fibulák (Ringe und Fibeln im Ungarischen Nationalmuseum). Évezredek, évszázadok kincsei III. Budapest 1985.

Trier

A. Krug, Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier. Bericht der Röm.-Germ. Kom. 76, 1995, 159-218.

Udine

C. Tomaselli, Le gemme incise di eta romana dei Civici Musei di Udine. Firenze 1993.

VÁGÓ 1970

E. B. Vágó, Ausgrabungen in Intercisa (1957-1969). *Alba Regia* 11, 1970, 109-119.

VÁGÓ-BÓNA 1976

E. B. Vágó-I. Bóna, Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätrömische Südostfriedhof. Budapest 1976.

Valkenburg

A. V. A. J. Bosman, Engraved Gems and Signet Rings. In: The Valkenburg Excavations 1985-1988. Amersfoort 1993, 121-136.

VATTAI

E. F. Vattai, Középkori titkos pecsétgyűrű. A secret medieval signet ring. *Folia Arch.* 14, 1962.

Velsen

M. Maaskant-Kleibrink, The Velsen Gems. *BABesch* 55, 1980, 1-28.

Vindonissa

V. Von Gonzenbach, Römische Gemmen aus Vindonissa. *Zeitschr. für Schweiz. Arch. u. Kunstgesch.* 13, 1952, 65-82.

VISY 1989

Visy Zs., A római limes Magyarországon.= Der pannonische Limes in Ungarn. Budapest 1989.

VOLLENWEIDER 1966

M.-L. Vollenweider, Die Steinschneidekunst und ihre Künstler in spätrepublikanischer Zeit. Baden-Baden 1966.

WALTERS

H. B. Walters, Catalogue of the Engraved Gems and Cameos, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum. London 1926.

WELLNER 1965

Wellner I., Aesculapius és Hygieiát ábrázoló gemma lenyomatával díszített edény Aquincumból (Ein mit dem Gemmenabdruck des Aesculapius und der Hygieia verziertes Gefäß aus Aquincum). *ArchÉrt* 92, 1965, 42-45.

WENTZEL 1953

H. Wentzel, Portraits "à l'antique" on french mediaeval gems and seals. *Journ. Warb. Court. Inst.* 16, 1953.

WENTZEL 1956

H. Wentzel, Italienische Siegelstempel und Siegel all'antico im 13. und 14. Jahrhundert. *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 7, 1956, 73-86.

WESZPRÉMI 1781

St. Weszprémi, Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Viennae 1781 = *Weszprémi I.*, Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. II/2, ford. Kővári A. (bilingvis). Budapest 1968.

Wien I–III

E. Zwierlein-Diehl, Die antike Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien. I. München 1973, II. München 1979, III. München 1991.

Würzburg

E. Zwierlein-Diehl, Glaspasten im Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg. München 1986.

Xanten

G. Platz-Horster, Die antiken Gemmen aus Xanten. Köln-Bonn 1987, II. Köln-Bonn 1994.

Zalau

L. Teposu-Marinescu–É. Lakó, Catalogul colectiei de geme romane. Zalau 1973.

ZAZOFF 1983

P. Zazoff, Die antiken Gemmen. Hb. der Archäologie. München 1983.

ZWIERLEIN-DIEHL 1992

E. Zwierlein-Diehl, Magische Amulette und andere Gemmen des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln. Opladen 1992.

ZWIERLEIN-DIEHL 2002

E. Zwierlein-Diehl, Siegel und Abdruck. Antike Gemmen in Bonn. Arch. Inst. Bonn 2002.

Tartalomjegyzék

I. Északkelet Pannonia négy legjelentősebb gemmalelőhelye	2
Bevezetés: A terület és leletanyag körülhatárolása	2
1A. Brigetioi gemmaleletek	5
Brigetioi eredetű gemmagyűjtemények és lelőhelyeik	5
A gemmák és gyűrűk anyaga	9
Az ábrázolások és értelmezésük	10
A műhely-kérdés	18
1B. Brigetioi gemmaleletek katalógusa (1–27. tábla)	23
Istenek és istennők, hérószok	23
Emberek, portrék	41
Keveréklények, állatok	44
Egyéb	49
Kameók	52
2A. Aquincumi gemmaleletek	55
Lelőhelyeik	55
Anyaguk	56
Datálásuk és ábrázolásaik	57
Tulajdonosok	63
2B. Aquincumi gemmaleletek katalógusa (28–38. tábla)	67
Intagliók	67
Kameók	77
Gemmapecsétes edények	78
3A. Intercisai gemmaleletek	80
Lelőhelyeik	80
Anyaguk	82
Datálásuk és ábrázolásaik	83
Tulajdonosok	87
3B. Intercisai gemmaleletek katalógusa (39–45. tábla)	87
Intagliók	87
Kameók	95
4A. Gorsiumi gemmaleletek	99
A lelőhely jelentősége	99

A gyűrűk és gemmák anyaga	101
1–2. századi leletek	102
3–5. századi leletek	105
4B. Gorsiumi gemmaleletek katalógusa (46–50. tábla)	111
A katonai tábor és a hozzá tartozó vicus területe	111, 117
Az "area sacra" területe	111
A késő római városközpont és temető területe	116
Pontosan nem ismert lelőhelyűek	118
Gemmapecsétes edények	119
5. Összefoglalás Északkelet Pannonia négy legjelentősebb gemmalelőhelyéről	120
II. Antik gemmapecsétek a középkori Magyarországon	123
1. Bevezetés	123
Az antik gemmák újrafelhasználása a középkori Európában	123
A gemmapecsétek használatának kialakulása Európában és Magyarországon	126
Eredetiben fennmaradt gemmapecsétek Magyarországon (51–53. tábla)	129
2A. Okleveleken fennmaradt magyarországi gemmapecsétek	133
A kutatás előzményei	133
A gemmák datálása és ábrázolásai	136
Az antik gemmapecsétek területi és időbeli elterjedtsége	146
Antikizáló motívumok és portrék	149
2B. Gemmapecsétek katalógusa (54–89. tábla)	154
Antik gemmák	154
Antikizáló motívumok	173
Antikizáló portrék	175
3. Az antik és középkori ikonográfia és szellemiség nemes ötvözet:	
Nagyszombat pecsétje (90–91. tábla)	179
4. Összefoglalás a középkori gemmapecsétekre vonatkozóan	188
Rövidítések – szakirodalom	191